

TEMIDA TEMIDA

ČASOPIS O VIKTIMIZACIJI, LJUDSKIM PRAVIMA I RODU Br. 2, godina 16, Jun 2013.

Izdaju:

© Vikičimološko društvo Srbije i „Prometej”, Beograd

*Sva prava zadržana. Zabranjeno je svako umnožavanje
ili preštampavanje bez dozvole izdavača*

Adresa redakcije:

Vikičimološko društvo Srbije, Ismeta Mujezinovića 21/6,
11070 Novi Beograd, tel/fax: + 38111 630 3022, e-mail: vds@eunet.rs

Savet časopisa:

dr Nataša Mrvić-Petrović, dr Slobodan Savić, dr Slobodanka Konstantinović-Vilić,
dr Slađana Jovanović, dr Saša Mijalković, dr Mirjana Dokmanović, dr Biljana Simeunović-Patić,
dr Joanna Shepland (Engleska), dr Alenka Šelih (Slovenija), dr Gorazd Meško (Slovenija),
dr Nina Peršak (Belgija), dr Robert Peacock (Južna Afrika), dr Sandra Walklate (Engleska),
dr Robert Elias (SAD), dr Ivo Aertsen (Belgija), dr Stephan Parmentier (Belgija),
dr Jaishankar Karuppannan (Indija), dr Jan van Dijk (Holandija), dr Gail Mason (Australija),
dr Estela Valverde (Australija), dr Michael Humphrey (Australija),
dr Brandon Hamber (Severna Irska), dr Almir Maljević (Bosna i Hercegovina),
dr Basia Spalek (Engleska), dr Christa Pelikan (Austrija), dr Antony Pemberton (Holandija),
mr Ruth Jamieson (Severna Irska).

Počasni članovi Saveta časopisa:

dr Dušan Cotić,
dr Gerd Ferdinand Kirchhof (Nemačka, Japan) i dr Marc Groenhuijsen (Holandija)

Glavna i odgovorna urednica

dr Vesna Nikolić-Ristanović

Zamenica glavne i odgovorne urednice:

dr Sanja Čopić

Urednik teme broja / Sekretar redakcije:

dr Nikola Petrović

Tehnička urednica:

Jasmina Nikolić

Članovi redakcionog odbora časopisa:

dr Vesna Nikolić-Ristanović, dr Jelena Srna, dr Nevena Petrušić, dr Ivana Stevanović,
dr Đorđe Alempijević, dr Sanja Čopić, dr Nikola M. Petrović, mr Ljiljana Stevković,
dr Oliver Bačanović (Makedonija), dr Jo-Ann Wemmers (Kanada), dr Sanja Milivojević (Australija)

Idejno rešenje korica i kompjuterska obrada sloga:

Tatjana Stojković

UDK

343.98

ISSN

1450-6637

Tiraž:

500 primeraka

Štampa:

„Prometej”

Radovi u časopisu su dvostruko anonimno recenzirani

The articles in the journal are peer reviewed

Tema broja
Viktimizacija osoba sa mentalnim smetnjama

ČLANCI

Mučenici iz ludnica

Paolo Serra 5

**Zloupotreba supstanci kao uzrok nasilništva
osoba sa shizofrenijom**

Aleksandar Dimitrijević
Anja Živković
Maša Božović 17

**Istorijat tretmana osoba sa psihičkim teškoćama
u Srbiji i kršenje njihovih ljudskih prava**

Nikola M. Petrović
Bejan Šaćiri 33

**Stigmatizacija osoba sa duševnim poremećajima
i intelektualnim teškoćama**

Mia Popić
Snežana Antičević 43

OSTALE TEME

**Transseksualne osobe i porodica – između
diskriminacije i inkluzije**

Zorica Mršević 57

**Epidemiološko istraživanje nasilja nad decom
u porodici u Srbiji**

Nataša Hanak
Lazar Tenjović
Veronika Išpanović-Radojković
Ana Vlajković
Mirjana Beara 75

**Stavovi profesionalaca prema uvođenju registra
učinilaca krivičnih dela protiv polne slobode
prema maloletnim licima**

Nikola Petković
Zoran Pavlović
Ljiljana Stevković 103

Žene u parlamentima u Republici Srbiji*Karolina Lendák-Kabók* 133**Izazovi primene i zaštite ljudskih prava
u smislu zabrane diskriminacije***Melanija Jančić* 149**PRIKAZI KONFERENCIJA****Druga međunarodna konferencija Južnoazijskog
kriminološkog i viktimološkog društva***Vesna Nikolić-Ristanović* 169**PRIKAZI KNJIGA****A. Eriksson****Pravda u tranziciji: Restorativna pravda
u zajednici u Severnoj Irskoj***Nikola M. Petrović* 173

Theme

Victimization of persons with mental difficulties

SPECIAL ISSUE ARTICLES

Martyrs of the psychiatric hospitals

Paolo Serra 5

**Substance abuse as a cause of violence
in persons diagnosed with schizophrenia**

Aleksandar Dimitrijević
Anja Živković
Maša Božović 17

**History of the treatment of persons with
psychological difficulties in Serbia
and the abuse of their civil rights**

Nikola M. Petrović
Bejan Šaćiri 33

**Stigmatization towards persons with mental
and intellectual difficulties**

Mia Popić
Snežana Antičević 43

OTHER ISSUE ARTICLES

**Transsexuals and families – between
discrimination and inclusion**

Zorica Mršević 57

**Epidemiological research of violence
against children in families in Serbia**

Nataša Hanak
Lazar Tenjović
Veronika Išpanović-Radojković
Ana Vlajković
Mirjana Beara 75

**The attitudes of professionals towards
implementation of the registry
of offenders of sexual abuse of juveniles**

Nikola Petković
Zoran Pavlović
Ljiljana Stevković 103

Women in parliaments in the Republic of Serbia	
<i>Karolina Lendák-Kabók</i>	133

Freedom of peaceful assembly and prohibition of discrimination on the basis of sexual orientation	
<i>Melanija Jančić</i>	149

CONFERENCE REVIEWS

Second international conference of the South Asian Society of Criminology and Victimology	
<i>Vesna Nikolić-Ristanović</i>	169

BOOK REVIEWS

A. Eriksson Justice in Transition: Community Restorative Justice in Northern Ireland	
<i>Nikola M. Petrović</i>	173

Viktimizacija osoba sa mentalnim smetnjama

TEMIDA

Jun 2013, str. 5-16

ISSN: 1450-6637

DOI: 10.2298/TEM1302005S

Originalni naučni rad

Mučenici iz ludnica

PAOLO SERRA*

Polazeći od istorije jedne italijanske psihijatrijske bolnice (Areco), definitivno zatvorene 1989. godine i pretvorene u univerzitet, osuđuje se nezakonitost i nedostatak humanosti u ustanovama azilskog tipa, posebno za one pacijente koji se, prema rečima samih direktora bolnica, nazivaju „socijalni slučajevi”, tj. za one koji ne ostaju u bolnicama zbog zdravstvenih problema, već su samo zbog nedostatka intervencija socijalnog tipa od strane države osuđeni da budu „zatvorenici”, a da pritom nisu počinili zločine.

Ključne reči: specijalne psihijatrijske bolnice, institucionalizacija, deinstitucionalizacija, socijalne službe, zakon o zaštiti lica sa mentalnim poremećajima.

Dana 29. marta 2009. godine na Filozofskom fakultetu u Arecu, svečano je otkriven spomenik nazvan „Mučenicima iz ludnice”.

* Dr Paolo Serra je profesor neurofiziologije i psihofarmakologije pri Školi za specijalizaciju iz kliničke psihologije u okviru Instituta za opštu psihologiju Medicinskog fakulteta Univerziteta u Sijeni. Takođe, konsultant je italijanskog Karitasa (Caritas Italiana) na projektu *Mentalno zdravlje* u Srbiji i Crnoj Gori. Email: paoloserra46@gmail.com

Sa italijanskog jezika rad prevela Marina Sokić.

Slika 1. Spomenik u Areku

Prepostavljam da sve ovo može da se učini prilično čudnim, te da, stoga, zahteva objašnjenje.

Ima već dvadesetak godina kako je grad Areco (grad sa 100.000 stanovnika smešten u istočnom delu Toskane) odlučio da smesti sedište svog univerziteta u paviljone koji su, do pre nekoliko godina, činili okružnu psihijatrijsku bolnicu.

Bolnica je bila izgrađena u godinama neposredno pre Prvog svetskog rata i nosila je ime Okružna ludnica. Od svog osnivanja do 70-ih godina prošlog veka bila je psihijatrijska bolnica... kao i sve druge: sakupljala je sve „ostatke“ društva, čuvajući ih u svojoj unutrašnjosti, po pravilima koja su bila korisna njenom ličnom poretku i ličnom opstanku, ne mareći da li su ta pravila mogla da budu destruktivna za njene nesrećne stanovnike.

Tokom 70-ih sve se to promenilo: srećno, ali ne i slučajno. Podudaranje namera lokalne administracije i mladog lekarskog tima (koji je kasnije uključio i drugo osoblje) dovelo je do radikalne promene „smisla“ tog mesta. Zapravo, nakon što se to mesto duboko promenilo u sebi (ukidanje fizičkog sputava-

nja, otvorena vrata, skupštine pacijenata), postalo je operativni centar i „kulturni motor“ novih usluga u zajednici za mentalno zdravlje, koje su bile primer, zajedno sa nekim drugim italijanskim iskustvima (Trst, Peruđa, itd.), za pripremu novog zakona 1978. godine, zakona koji je potpuno promenio italijansku psihijatrijsku zaštitu.

Sve ovo je dovelo do sporog, ali i nezaustavljivog zatvaranja ludnice, koja je ranih 90-ih „vraćena lokalnoj zajednici“, stavljući na raspolaganje svoje prostorije za namene koje nisu više destruktivne.

Lokalna zajednica je odlučila da ih koristi u više konstruktivne svrhe: kulturne, što je učinila putem Univerziteta, i zdravstvene zaštite, kroz otvaranje Doma zdravlja i porodičnog savetovališta.

Mesto patnje, lišavanja građanskih i ljudskih prava, postalo je mesto napretka, sticanja znanja, zaštite zdravlja, fizičkog i duševnog.

Obilazeći specijalne psihijatrijske bolnice u Srbiji, ponovo vidim stanje, koje je za mene nepodnošljivo, a u kom su bili italijanski pacijenti pre četrdeset godina.

Ja ne mogu i neću da krijem svoje duboko razočaranje zbog ozbiljnih propusta u novom Zakonu o zaštiti lica sa mentalnim smetnjama Republike Srbije¹, koji izostavlja odredbe koje se tiču popravljanja uslova za život ovih ljudi. Dok se nastavlja ping pong između zdravstvenih i socijalnih ustanova („ako se radi o socijalnom problemu, to zdravstvene ustanove ne mogu da izleče“, ali i „oni su bolesni i, kao takvi, socijalne institucije ne treba da preuzimaju odgovornost“), pacijenti u velikim bolnicama, takozvani „socijalni slučajevi“, zatvorenici godinama, a bez krivice, ostaju izvan gradskog foruma.

Svestan sam da moje reči mogu da zvuče suviše oštro onima koji nikada nisu zaista posetili ove bolnice. Kako bih opisao ova mesta i uslove života pacijenata, više volim da koristim reči Basaglie (Basaglia, 1964:257), napisane davne 1964, ali, nažalost, i u 2013. aktuelne za Srbiju: Godine 1925. manifest francuskih umetnika, koji su se potpisivali sa „revolution surrealist“e, upućen direktorima ludnica, završavao se sledećim rečima: „*Sutra ujutru, u vreme posete, kada bez reči budete pokušali da komunicirate sa tim ljudima, setite se i priznajte da u odnosu na njih imate samo jednu superiornost: silu.*“

Četrdeset godina kasnije – vezani, kao i većina evropskih zemalja, za stari zakon još uvek neodređen između zaštite i sigurnosti, samilosti i straha – situacija se nije mnogo promenila: prisilne granice, birokratija, autoritarnost, regu-

¹ Zakon o zaštiti lica sa mentalnim smetnjama Republike Srbije, Sl. glasnik RS, br. 45/13.

lišu život pacijenata za koje je još Pinel na sav glas tražio pravo na slobodu. Ali sloboda o kojoj je govorio Pinel bila je dopuštena u zatvorenom prostoru, stavljeni u ruke zakonodavaca i lekara koji je trebalo da je doziraju i da je štite. Iz tog razloga, više od dva veka nakon spektakularnog odvezivanja lanaca, prisilna pravila i poniženja i dalje označavaju ritam života pacijenata, zahtevajući hitno rešenje sa formulama koje uzimaju u obzir čoveka koji slobodno nalazi svoje mesto u svetu.

Čini se zapravo da psihijatar tek danas otkriva da je prvi korak ka lečenju bolesnika vraćanje slobode koje ga je do sada on lišavao. Potreba za režimom, sistemom u složenoj organizaciji zatvorenog prostora, u kom je duševni bolesnik bio izolovan vekovima, zahtevala je od lekara samo ulogu nekog ko nadgleda, internog tutora, moderatora ekcesa do kojih je bolest mogla da dovede: vrednost sistema je premašivala vrednost predmeta lečenja. Danas, međutim, psihijatar shvata da prvi koraci ka „otvaranju“ ludnice dovode u bolesniku do postepene transformacije njegovog postavljanja, njegovog odnosa prema bolesti i prema svetu, njegove perspektive stvari, sužene i smanjene ne samo zbog bolesnog stanja, već i zbog duge hospitalizacije. Od trenutka kada prelazi zid internacije, pacijent ulazi u novu dimenziju emocionalne praznine (posledica bolesti koju Burton zove „institucionalna neuroza“ (Burton, 1959), a koju bih ja nazvao jednostavnije institucionalizacija). On biva uveden u prostor, prvobitno stvoren da bi ga u isto vreme učinio bezopasnim i da bi ga lečio, koji se u praksi pokazuje kao paradoksalno izgrađen radi potpunog poništavanja njegove individualnosti, kao mesto njegove totalne objektivizacije. Ako je duševna bolest, u svom začetku, gubitak individualnosti, slobode, u ludnici pacijent ne nalazi ništa drugo do mesta gde će potpuno biti izgubljen, gde će ga bolest i ritam bolnice objektivizirati.

Odsustvo bilo kakvog plana, gubitak budućnosti, biti stalno na milost i nemilost drugih, bez i najmanjeg ličnog podsticaja, imati sopstveni dan izdelen i organizovan u dimenziji koju diktiraju isključivo organizacione potrebe – koje s obzirom na to da su takve – ne mogu da uzimaju u obzir samog pojedinca i posebne okolnosti svakog: to je šema institucionalizacije koja čini život u azilu. Novi regrut u trenutku stupanja u kompleksan sistem hospitalizacije mora da ostavi za sobom svaku vezu koju ne može više da održava, svaki plan koji ne može više da realizuje, život koji više ne može da živi, jer ga sama bolnica sprečava da nastavi da se stavlja u situacije, da se projektuje u budućnost i neomogućava mu da osvoji sopstvenu subjektivnost. Duševni bolesnik, zatvoren u uzanom prostoru svoje izgubljene individualnosti, pritisnut ograni-

čenjima koje mu je nametnula bolest, nateran je institucionalizirajućom moći hospitalizacije da poštuje njena pravila. Ova pravila ga određuju u procesu „umanjenja“ self-a i zatvaranja u sebe, koji se prвobитно podudara sa bolešcu i koji, nažalost, nije uvek reverzibilan.

Moglo bi se reći, međutim, da svaka organizacija kolektivističkog karaktera (npr. veliki industrijski kompleksi), iako ne predstavlja institucionalizirajuću klimu zatvorenih prostora (ludnice, zatvori, koncentracioni logori, religijske institucije, internati) ne poštuje, u izvesnom smislu, individualni plan, ali ostavlja ličnu marginu u životu svakog člana. Upravo tu marginu, međutim, namerno briše moć institucije, jer je upravo lična inicijativa („bolesna“ ili ne) ta koja može da poremeti red i pravila složene organizacije, čime podriva njenu efikasnost. Stoga, kada bolesnik, otuđen bolešcu, gubitkom ličnih odnosa sa drugima i na taj način gubitkom sebe, ulazi u bolnicu, umesto da nađe mesto u kom može da se oslobodi nadnošenja drugih nad sobom, gde može da obnovi svoj lični svet, on pronalazi nova pravila, nove strukture koje ga podstiču da se objektivizira sve više dok se ne identificuje sa njima. To je zbog toga što posledice ludila, zbog kojih su najviše zabrinuti naši zakonodavci, prevazilaze vrednosti duševnog bolesnika kao čoveka. Izolovan, u segregaciji, učinjen bezopasnim, zidovima koji ga okružuju, pacijent izgleda da dobija vrednost koja prevazilazi ljudsku, nešto između pitome, bezopasne životinje i opasne zveri, sve dok se bolest smatra nepopravljivim zlom od kog može samo da se brani.

Ali ludnica – nastala kao odbrana zdravih protiv ludila, kao zaštita od najezde „zaraznih centara“ – izgleda da se konačno smatra mestom od kog duševni bolesnik treba da se brani i čuva. Predmet psihijatrije više nije pacijent koji uliva strah, već bolestan čovek koji se plasi.

Otkriće slobode od strane psihijatrije donosi dakle problem duševnih bolesnika izvan ludnice. U suštini, još uvek postoje svuda rešetke, ključevi, barijere, kapije, ali problem je i dalje otvoren: uništenje ludnice je hitno potrebno, čak i očigledno.

Zaista, otkriće slobode je najočiglednija stvar do koje je psihijatrija mogla da dođe, toliko očigledna da ne bi trebalo da podstakne nikakvu raspravu o tome, ali najteže je suočiti se sa očiglednim, ako ono tera čoveka da se suoči lice u lice sa sobom, bez šema ili refrakcija. Čak je Pinel apelovao na ovu očiglednu slobodu za duševne bolesnike kada ih je – oslobođajući ih od lanaca – primoravao na zatvoren, ograničen prostor gde i dan danas borave naši pacijenti. Ali, krajem XVIII veka – kaže Foucault u svojoj „Istoriji ludila“ – mi ne prisustvujemo oslobođanju ludaka, već objektivizaciji pojma njihove slobode,

objektivizaciji koja je od onda nateralna bolesnika da se postepeno identificuje sa pravilima i šemama institucije, da se institucionalizuje. Lišen bilo kakvog ličnog elementa, u vlasništvu drugih, sam plen svojih strahova, bolesnik je morao da bude izolovan u jedan zatvoren svet gde postepenim poništavanjem svake njegove lične mogućnosti, njegova bolest ne bi imala više snage (Foucault, 1961:545).

Slika institucionalizovanog čoveka odgovara dakle okamenjenom čoveku u našim bolnicama, nepomičnom čoveku, bez cilja, bez budućnosti, bez interesovanja, pogleda, iščekivanja, nade kojoj će težiti; smirenom i oslobođenom od ekscesa bolesti, ali uništenom snagom institucije; čoveku koji će moći da bude podstaknut na traženje samog sebe, koji će moći da povrati sopstvenu individualnost samo posedovanjem sopstvene slobode, ukoliko ne želimo da on nastavi da identificuje svoju unutrašnju prazninu sa ograničenim i pretećim prostorom ludnice. Za pacijenta je gubitak slobode, koji je u osnovi njegove bolesti, neizbežno povezan sa slobodom koje smo ga mi lišili.

Naravno, problem slobode za duševnog bolesnika, ili zapravo problem bolesnika u bolnici, nije nastao odjednom, zbog iznenadnog otkrića neke nepoznate realnosti, već se ponovo javio sa zahtevom koji ne može da se ne uzme u obzir nakon transformacije koju stvaraju lekovi u odnosu između pacijenta i njegove bolesti. Ako je pacijent izgubio svoju slobodu zbog bolesti, lek mu je dao slobodu da ponovo poseduje sebe samog. Ako je, dakle, bilo moguće ignorisati apel psihodinamičkih teorija, koje predlažu nov način pristupanja duševnoj bolesti, nakon što su novi lekovi stvorili novu dimenziju između pacijenta i njegove bolesti, zbog čega se on u našim očima – slobodan od starih obrazaca senzacionalnih sindroma – pojavio u potpuno ljudskoj sferi, nije više moguće izolovati ga u krugu ludaka i ne smatrati ga jednostavno bolesnim čovekom. Vreme je dakle da se suoči sa problemom duševnog bolesnika u bolnici, u tom zatvorenom prostoru, odsečenom od bilo kog odnosa koji nije bolestan, čekajući da on povrati svoju ličnu slobodu koju ne mogu da mu poklone ni lekovi, ni lekar.

Burton, u svojoj monografiji (1959), priznaje, takođe, da i lekovi imaju institucionalizirajuću moć i ne možemo da se ne složimo sa njim onda kada se lek daje u veoma institucionalizirajućoj klimi: ako, istovremeno sa delovanjem leka, bolnica ne pokrene akciju odbrane slobode, zbog čijeg gubitka pacijent već pati, lek – dajući mu svojim dejstvom širu granicu svesnosti, povećaće u njemu ubeđenje da je već trajno izgubljen i da nijedna žalba neće moći da revidira prvu presudu. Dakle, poseban stav pacijenta po pitanju farmakolo-

škog tretmana – ravnodušnost, apatija u mnogim aspektima, koji su slični gubitku svakog interesovanja za život kod institucionalizovanog čoveka – može uvek da se pripše konstantnoj institucionalizirajućoj moći koju ima bolnica koja nastavlja da deluje na pacijenta u pravcu daljeg pogoršanja.

Međutim, očigledno otkriće slobode, do koje psihijatar izgleda da je stigao, prepostavlja da on poznaje svoju ličnu slobodu: prevazilaženje objektivnog odnosa sa pacijentom, u kom ne može da vidi samo izolovani predmet studije ili analize koja mu se daje u jednom otuđujućem odnosu sluga-gospodar (u suprotnom bi se ostalo zauvek u Pinelovoj pseudo-slobodi), već osobu u kojoj može da prepozna svoju ličnu subjektivnost i slobodu. Lekar – kog je društvo delegiralo da leči duševnog bolesnika – ne može, kao predvodnik sveta zdravih sa svetom duševno bolesnih, da i dalje, na izvršnom planu, odražava stav društva. Ako društvo, administracija od koje zavise ludnice, izgledaju kao da žive u stalnom kultu pesimizma, psihijatar ne može da bude njihov nezainteresovani potparol. Ako je fatalizam prema duševnoj bolesti mogao da bude opravdan u odsustvu delotvorne terapije, posle dolaska farmakološke ere to postaje neobjašnjivo, ukoliko se ne pripše aktuelnoj psihijatrijskoj klasi uloga sa određenom odgovornošću.

Psihijatrijske službe u zajednici, posebno tzv. „sektorska psihijatrija”, podižu prve barijere sposobne da zabrane ulaz u ludnicu. Ali čak i ako te strukture budu mogle da smanje priliv novih regruta, ostaje, međutim, problem ludnice kao prisilnog smeštaja, kao mesta većite institucionalizacije gde je pacijent stalno „na suđenju, osuđen – kako kaže Foucault (1961) – da bude stalno pod optužbom, a tekst optužbe se nikad ne pokazuje, jer se beleži u celom životu azila”.

Ova razmišljanja i ona koja će uslediti rezultat su trogodišnje studije i rada na reorganizaciji bolnice od oko 600 pacijenata, kod kojih je moć institucionalizacije koju ima bolnica delovala, nadovezujući se na prвobitnu bolest, tako da je često bilo nemoguće odrediti koliki deo njihovog stanja treba pripisati delovanju jedne ili druge.

U ovom kratkom izlaganju ne mogu da se predstave sa neophodnom širinom postepeni koraci koji su bili preduzeti (biće dokumentovani u posebnom radu), već se akcenat stavlja samo na elemente koje je bilo moguće i moguće je iskoristiti bez minimalne podrške zakona i društva koji za sebe kažu da nisu još uvek spremni i zreli za takva iskustva. Preduzeti koraci, s druge strane, mogu se lako naslutiti, ako nisu, šta više, očigledni, čak i ako je – kao u našem slučaju – kult pesimizma lebdeo, a i dalje lebdi, nad svakom našom inicijati-

vom koja može da se realizuje samo ako se i dalje održava živim smisao odgovornosti svakoga u neostvarivanju planiranih ciljeva.

Koraci mogu, međutim, da se konkretizuju u nekoliko tačaka:

- Uvođenje lekova putem kojih je – uprkos klimi institucionalizacije – bilo moguće eliminisati fizička sputavanja i početi sa razlikovanjem štete koju je nanela bolest od one koju je nanela institucionalizacija.
- Pokušaj da se osoblje ponovo edukuje i po pitanju teorije i po pitanju humanosti.
- Ponovno uspostavljanje veza sa spoljašnjim svetom.
- Uklanjanje fizičkih barijera (mreže, rešetke), što uglavnom čine sami pacijenti.
- Otvaranje vrata po sistemu „open door”, u skladu sa važećim zakonom.
- Stvaranje Dnevne bolnice čija je zgrada, tačnije za nju je iskorišćeno jedno bivše deljenje, spremna već skoro godinu dana, ali zatvorena čeka odborenje uprave koja izgleda ne može da nađe administrativno rešenje za novu službu.
- Pokušaj da se život u bolnici organizuje u skladu sa konceptima terapijske zajednice.

Ove postepene mere, a sve u cilju stvaranja klime slobode u bolnici, dovele su do slobodnog kretanja 400 od 600 pacijenata, do osnivanja radnih grupa, diskusija, itd. gde se uključuje polovina pacijenata, zatim do nacrta terapijske zajednice i postepenog prestanka bežanja čiji broj se pokazao obrnutu srazmeran postepenoj liberalizaciji.

Realizacija ovih prvih koraka ka transformaciji ludnice u bolnicu za lečenje, donela je ozbiljne probleme u odnosu sa pacijentom koji stiče postepeno svest o sopstvenim ljudskim pravima. Duševni bolesnik (ovde mislim na većinu pacijenata čiji je stepen psihičkog pogoršanja bilo više delo institucionalizirajuće moći koju ima bolnica nego same prvobitne bolesti) ne predstavlja se više kao pomiren i pitom čovek, zastrašivan snagom i autoritetom onih koji ga štite; čovek koji pokorno prihvata kao prirodnu i logičnu svoju inferiornosti u odnosu na druge; već se predstavlja kao bolesna osoba koja, pošto ju je bolest objektivizirala, ne prihvata više da bude objektivizirana pogledom lekara koji je drži na distanci. Agresivnost koja je – kao izraz bolesti, ali, pre svega, institucionalizacije, prekidala s vremenom na vreme stanje apatije i nezainteresovanosti – ustupa mesto kod mnogih pacijenata novoj agresivnosti koja se javlja iz

mračnog osećanja, izvan njihovih posebnih delirijuma, da „nepravedno” nisu smatrani ljudima samo zato što su u „ludnici”.

Upravo u ovom trenutku pacijent, sa agresivnošću koja, dakle, prevazilazi njegovu samu bolest, otkriva svoje pravo da živi ljudski život. I upravo sada lekar ne može da izda svoj odnos ravnopravnosti sa njim: nakon što je ukazao na svoje osećanje ponizne čovečnosti ne može da ga ostavi u tom zatvorenom prostoru u kom njegove nove iluzije mogu da se slome. „Otvorena vrata”, kao krajnji dokaz da lekar napušta svet obmane, pokazuju pacijentu da psihijatar više ne živi u kultu pesimizma kojim je društvo i dalje izgleda impregnirano. Pacijent oseća značaj tog čina pre društva kom su još uvek strani ovi problemi, i čini se da je u stanju da im se približi samo paternalističkim duhom pijetista koji pacijentu nije potreban. „Otvorena vrata” (teror za naše zakonodavce), ukidanje rešetki, otvaranje kapija, deluju tako duboko, dajući mu percepciju života u mestu lečenja u kom on postepeno može ponovo da izgradi vezu sa drugima”, sa onim ko ga leči, sa drugim pacijentima.

Psihijatrijska bolnica, mesto institucionalizacije i indukovanih otuđenja, rizikuje, međutim, da postane – primenjivanjem novih mera – jedno drugo mesto otuđenja, ukoliko se organizuje kao svet sam po sebi, u kome su sve potrebe zadovoljene, kao u zlatnom kavezu.

Ukidanje fizičkog sputavanja je oslobodilo pacijenta stanja podređenosti „sili” od koje je svakako uspevao znalački i lično da se osloboди kroz svoje ekcese. Sloboda koju mu je dao lekar i nova klima u bolnici mogu da stvore sada u njemu još veće stanje potčinjenosti, jer je ono pomešano sa osećanjima odanosti i zahvalnosti koji ga vezuju za lekara u još prisniji odnos, neraskidiv, dublje ponižavajući i destruktivniji od bilo kog fizičkog sputavanja: odnos apsolutnog strahopoštovanja i odanosti „dobrici” koji se posvećuje njemu, koji se nagnje–sa svoje visine – da ga sasluša i ne kaže nikada ne. To sve moći će samo da ubrza regresivni proces koji će ga naterati da postepeno upadne u jedno mekano, bezbolno, totalno poništavanje koje bih ja nazvao nekom vrstom blage institucionalizacije.

Pacijent će zbog toga primećivati prisustvo slobode, ali će je i dalje osećati kao nešto što mu je dato spolja, a ne kao rezultat svog osvajanja. Dakle, dugo vremena – nakon ukidanja rešetki koje je on sam istrgao i uništio na poziv lekara – neće ići dalje od granica koje su mu ranije nametnute: okvir dvorišta ostaje u njegovoj glavi, a otvorena vrata su za njega još uvek zatvorena. Tamo je, iščekuje da neko misli i odlučuje za njega, jer on ne zna, ili se ne želi da zna, da bi mogao da se žali na svoju inicijativu, na svoju odgovornost, na svoju slo-

bodu. Prihvatanjem ove slobode kao poklon lekara, on ostaje uvek, dakle, u odnosu prema njemu, u tom primitivnom otuđujućem odnosu sluga-gospodar.

Da ludnica ne bi sada, nakon postepenog uništavanja svojih otuđujućih struktura, postala nasmejani azil zahvalnih slugu, čini se da jedino što može da se iskoristi jeste individualna agresivnost. Na ovoj agresivnosti, koja predstavlja ono što mi, u psihijatriji, tražimo za autentičan odnos sa pacijentom, možemo da postavimo odnos uzajamne napetosti koji jedini može biti u stanju – u ovom trenutku – da raskine veze autoriteta i paternalizma, koji su do juče bili uzrok institucionalizaciji.

Složena organizacija bolnice može da se suoči sa ozbiljnim rizicima, ali možda upravo u takvoj rizičnoj situaciji psihijatar može da se postavi kao jednak prema pacijentu, u jednoj igri napetosti i protivnapetosti koja uključuje pacijenta i lekara. Ovaj poslednji aspekt, međutim, zahteva dodatne analize i eksperimente koji će biti predmet narednog rada.

Eksperiment o savršenoj organizaciji, paradoksalno teži, sa mnoštvom pravila i propisa, ka neuspehu svog zadatka (institucionalizovani čovek), međutim, ovlašćuje nas da pokušamo jednu novu postavku psihijatrijske bolnice gde se uzima u obzir prvo pacijent, a potom i konstrukcija koja se nalazi oko njega sa dimenzijom koja se njemu prilagođava. Prilagođavala bi se u smislu da mora da proistekne iz njegovih samih potreba: npr. odnosi u grupi, terapijske zajednice, klubovi, grupne diskusije u kojima agresivnost usmerava pacijenta da stvori oko sebe prostor koji je nastao iz njegovog kretanja, iz njegovog življenja sa drugima. U ovoj terapijskoj zajednici, koja je data na osnovu njegovih interesovanja i podsticaja, ponovo će steći svoju vrednost i ovladaće ponovo sobom, svojim mestom, svojom ulogom, čak i unutar bolnice čije zidine ne predstavljaju granicu preko koje ne postoji razdvajanje ili poniženje.

U ovoj dimenziji će Dnevna bolnica naći svoje mesto kao tačka ujedinjenja, kroz „sektorsku psihijatriju”, između unutrašnjosti i spoljašnjosti. U ovoj bolnici na pola dana, pacijent će moći da živi u dva regista: onom koji se tiče terapije i onom koji se tiče postepenog osvajanja slobode za koju će se osećati da je on gazda i da je on odgovoran.

Umesto zaključka

Poslednje tri godine istraživanja i rada u bolnici u ovom pogledu nisu dovoljne da se donesu zaključci, već samo da se naznače perspektive, pogotovo što kult pesimizma, koji nas okružuje, i malo odobrenih sredstava, čine sve sporim, napornim, a očigledne rezultate manje evidentnim. Odeljenja su još uvek opremljena klupama i velikim stolovima, kupatila su uglavnom bez i malo dostojanstva, odeća pacijenata zakrpljena i bedna... Veliki je manjak zdravstvenih radnika u odnosu na terapijske zahteve, a još uvek se čekaju primarne hitne mere, jer uprava ne nalazi način, zbog birokratskih prepreka, da počne sa finansiranjem sređivanja bolnice. Međutim, ipak se oseća klima slobode tako što pacijent podnosi nedostatak ovih mera, ali postaje saučesnik i saradnik lekaru u zahtevanju adekvatnog smeštaja za svoju čovečnost i svoju bolest.

Da li će princip slobode u svakom slučaju uspeti da zbaci s položaja princip autoriteta? Izgleda da nam premise terapijske zajednice daju za pravo da tako mislimo, budući da su i pacijenti, lekari i osoblje uključeni u istu krizu u kojoj nalaze svoju zajedničku ljudsku osnovu (Basaglia, 1964). Verujem da se posle ovih reči Basaglie može dodati vrlo malo. Hteo bih samo da ponovim da ne može da postoji psihijatrijska zaštita bez učešća socijalnih institucija. Dominantna ideja o psihijatriji, koja rešava sve probleme hemijom, nije ništa više nego prevara, naučna obmana koju plaćaju osobe sa više problema.

Literatura

- Burton, R. (1959) *Institutional Neurosis*. Bristol: John Wright.
Foucault, M. (1961) *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique*. Paris: Plon.
Zakon o zaštiti lica sa mentalnim smetnjama Republike Srbije, Sl. glasnik RS, br. 45/13.

Internet izvori

- Basaglia, F. (1964) *La distruzione dell'ospedale psichiatrico come luogo di istituzionalizzazione*. Dostupno na: <http://www.triestesalutemente.it/letteratura/testi/35distr.htm> stranici pristupljeno 15.5.2013.

Martyrs of the psychiatric hospitals

This article is based on the history of an Italian psychiatric hospital (Arezzo) that closed in 1989 and was turned into a university. The illegal and inhumane treatment in asylum-type institutions is condemned. In particular the treatment of those patients who, according to the analysis, hospital directors referred to as "social cases." These individuals did not stay in hospital because of health problems but only due to the lack of social care by the state. AS a consequence they are condemned to be "prisoners" without committing any crimes.

Key words: special psychiatric hospitals, institutionalization, deinstitutionalization, social services, law on the protection of persons with mental disorders.

Viktimizacija osoba sa mentalnim smetnjama

TEMIDA

Jun 2013, str. 17-32

ISSN: 1450-6637

DOI: 10.2298/TEM1302017D

Pregledni rad

Zloupotreba supstanci kao uzrok nasilništva osoba sa shizofrenijom

ALEKSANDAR DIMITRIJEVIĆ

ANJA ŽIVKOVIĆ

MAŠA BOŽOVIĆ*

*O*sobe s dijagnozom shizofrenije mogu da budu i vinovnici i žrtve viktimizacije. Za njih se vekovima verovalo da su opasne, a i danas zbog tog uverenja često bivaju izolovane iz zajednice i prisilno lečene ili sputavane. Podaci uistinu pokazuju da postoji povišen rizik da bi osobe s ovom dijagnozom mogle da izvrše nasilno krivično delo, nego kad su u pitanju pripadnici opšte populacije. Poslednjih godina slika je usložnjena uključivanjem varijabli koje posreduju u tom odnosu, kao što su rod, socijalno stanje, traumatizacija u detinjstvu, osobine ličnosti, stres i mnoge druge. Veliki broj istraživanja pokazao je da sklonost nasilju posebno karakteriše osobe sa shizofrenijom koje imaju i dijagnoze antisocijalnog poremećaja ličnosti i zloupotrebe supstanci. Mi smo se u ovom preglednom radu usmerili na podatke koji proveravaju ulogu narkomanije i alkoholizma u nasilništvu shizofrenih. Prikazali smo rezultate dobijene u metaanalizama s desetinama hiljada pacijenata koji gotovo nedvosmisleno pokazuju da procent nasilnih shizofrenih pacijenata, koji ne koriste drogu, jeste nešto viši nego među pripadnicima opšte populacije (8,5% : 5,3%), dok su osobe koje koriste drogu i/ili alkohol značajno češće nasilne, bez obzira na to da li imaju dijagnozu psihotičnog poremećaja ili ne (27,6%). Usled ovih novih nalaza, shvatanja o tome da su osobe sa shizofrenijom opasne moraju da budu specifičnija, a njihov tretman, praćenje i slika u javnosti promenjeni. U tekstu diskutujemo neke od tih implikacija i iznosimo neke predloge promena.

Ključne reči: shizofrenija, nasilje, zloupotreba supstanci.

* Dr Aleksandar Dimitrijević je docent na Odeljenju za psihologiju, Univerziteta u Beogradu. Email: adimitri@f.bg.ac.rs.

Anja Živković je studentkinja psihologije na Odeljenju za psihologiju, Univerziteta u Beogradu. Email: anja.zivkovic@yahoo.com.

Maša Božović je studentkinja master studija kliničke psihologije na Odeljenju za psihologiju, Univerziteta u Beogradu. Email: masa.bozovic@gmail.com.

Uvod

Verovatno nije netačno reći da je tokom čitave istorije civilizacije postojalo uverenje o povezanosti psihotičnih poremećaja i nasilja. Viševekovna praksa preporučivala je da se osobe koje danas smatramo psihotičnima udalje iz svojih zajednica i tako onemoguće da budu opasne. Zatvaranje „ludaka“ u izolovane institucije isprva je imalo svrhu zaštite, a kad su se, u drugoj polovini XIX veka, pojavili pokušaji da im se pomogne, izolacija, strah i stereotip o povišenoj agresivnosti nisu nestali: „Stari i mladi, visoko obrazovani i ljudi s malo škole, svi posmatraju mentalno bolesne kao relativno opasne, prljave, nepredvidljive i bezvredne“ (Nunnally, prema Cockerham, 2003). Da li je takva slika bila opravdana? Može li se uopšte razmišljati o tome na čemu je bila utemeljena?

Za aktuelnu situaciju bi se moglo reći da se kreće između ekstrema. Dok studije pokazuju da je 72,1% svih mentalno obolelih televizijskih likova prikazano kao nasilno, a 21,6% kao ubice (Link, Phelan, 1999), mnoge grupe koje se zalažu za prava korisnika psihijatrijskih službi (posebno u Australiji, Engleskoj i SAD) smatraju da psihijatrijski pacijenti koji redovno uzimaju prepisane lekove nisu u proseku češće nasilni od drugih ljudi (prema Fazel, Gulati, Linsell, Geddes, Grann, 2009). Istovremeno, u naučnim časopisima se tri puta češće piše o nasilnom ponašanju psihotičnih osoba nego o viktimalizaciji koju oni trpe (Wehring, Carpenter, 2011).

Procene zasnovane na podacima zato su, ili bi barem trebalo da budu, deo odgovornosti profesionalaca u oblasti mentalnog zdravlja. Važno je da odgovorimo na pitanje da li su ukorenjeni stereotipi u skladu s istraživačkim podacima, da bismo mogli da se vratimo na razmišljanje o onome što pacijenti doživljavaju u psihijatrijskim bolnicama, a posebno tokom prisilnih hospitalizacija i prisilnih tretmana, kojima je i sada podvrgnuto barem 10% psihijatrijskih pacijenata (Cockerham, 2003). Možda bi ovo bila staza s jasnim putokazima, koja bi nam dala specifičnije smernice i za borbu protiv stigmatizacije i viktimalizacije. Moramo da budemo oprezni zato što jedan posto shizofrenih pacijenata izvrši ubistvo, ali bi taj podatak trebalo da stavimo u kontekst toga da deset posto njih izvrši samoubistvo (Wallace, Mullen, Burgess, Palmer, Ruschena, Browne, 1998) i da je rizik da će oni biti žrtve nasilja četrnaest puta veći od rizika da će biti nasilnici (Wehring, Carpenter, 2011). Ne mora da bude neobično da se u toj situaciji pojavi „začarani krug“ u kome nasilje koje neko vrši i koje trpi pojačavaju jedno drugo.

Ovaj tekst će, stoga, biti posvećen pokušaju da se sagledaju podaci iz velikog broja istraživanja o učestalosti nasilja među osobama sa psihozom, kao i o mogućim uzročnicima, ili makar medijatorima, te učestalosti. Na kraju ćemo pokušati da formulšemo preporuke na osnovu podataka.

Pregled podataka o učestalosti nasilja među psihotičnim osobama

Poslednjih decenija sve se veći broj istraživanja bavi nasilnim ponašanjem psihotičnih osoba, a u njima se mogu izdvojiti tri metodološka pristupa (Milić, 2005): 1) utvrđivanje učestalosti nasilja među osobama kojima je dijagnostikovan mentalni poremećaj, a koje se mogu nalaziti u instituciji ili biti otpuštene nakon bolničkog tretmana, 2) utvrđivanje prisustva mentalnih poremećaja među zatvorenicima koji su izvršili nasilna krivična dela, 3) utvrđivanje zastupljenosti mentalnih poremećaja i nasilništva među pripadnicima opšte populacije (epidemiološke studije).

Većina istraživanja ukazuje na to da postoji viši rizik da će osobe, kojima je dijagnostikovan poremećaj iz psihotičnog spektra, biti nasilne, nego pripadnici opšte populacije. U nastavku ćemo prikazati rezultate nekoliko istraživanja i velikih metaanalitičkih studija, te navesti neke od zamerki koje su upućivane dosadašnjim studijama.

Prema nalazima istraživanja sa uzorkom od 282 muškarca obolela od shizofrenije, pacijenti češće ponavljaju prekršaje od pripadnika opšte populacije; pet puta je veća verovatnoća da će počiniti nasilne prekršaje, dva i po puta veća da će počiniti prekršaje vezane za imovinu, a gotovo tri puta veća da će prekršiti zakone o narkoticima (Modestin, Ammann, 1996);

Rezultati longitudinalne studije, koja je trajala od 1964. do 1984. godine i tokom koje je identifikованo 528 obolelih od shizofrenije, govore u prilog tome da, za razliku od drugih mentalnih bolesti, shizofrenija povećava verovatnoću da će osoba izvršiti kriminalno delo, ali da rizik, u celini uzev, nije veliki. Ovaj nalaz je, kada su u pitanju žene, relevantan za većinu prestupa (ispitanice s dijagnozom shizofrenije su činile prekršaje 3,3 puta češće nego ispitanice kojima su dijagnostikovani drugi poremećaji), dok za muškarce važi samo za nasilne prestupe (3,8 puta veća učestalost), a kada se uzmu u obzir svi prestupi, razlike u učestalosti među muškarcima s različitim dijagnozama se gube (Wessely, Castle, Douglas, Taylor, 1994);

Velika, savremena metaanalitička studija pokazala je da barem dvadeset istraživanja nalazi pozitivnu vezu shizofrenije i nasilništva (Witt, van Dorn, Fazel, 2013). U dvadeset studija iz jedanaest zemalja, s 18423 osoba s dijagnozom shizofrenije ili drugih psihotičnih poremećaja i 1714904 osoba iz opšte populacije, pokazalo se da je 9,9% pacijenata bilo nasilno, dok je među nepacijentima ta stopa bila 1,6%. Smatra se da postoji četiri do šest puta viši rizik da će osobe sa shizofrenijom počiniti nasilno krivično delo u odnosu na pripadnike opšte populacije (Fazel, Gulati, Linsell, Geddes, Grann, 2009).

Ipak, ne potvrđuju svi nalazi prepostavku da su osobe koje pate od shizofrenije nasilnije od pripadnika opšte populacije. Procenu povezanosti nasilja i psihotičnih poremećaja otežavaju brojni činioci, kao što su nepostojanje jedinstvene teorije o mentalnom zdravlju i poremećajima koju bi istraživači sledili, nedostatak standardizovanih definicija mentalnih poremećaja i nasilja/agresivnosti, ograničenja mernih instrumenata (Milić, 2000). U mnogim istraživanjima, stopa nasilja se utvrđuje za sve psihotične poremećaje ili čak za sve mentalne poremećaje, dok se između dijagnoza ne pravi diferencijacija—tako u većini studija kontrolnu grupu čine pripadnici opšte populacije, što onemoćava poređenje učestalosti nasilja među psihotičnim pacijentima i pacijentima s drugim dijagnozama. Prilikom utvrđivanja učestalosti i ozbilnosti nasilja psihotičnih osoba, retko se razmatraju različiti uzroci nasilnog ponašanja, iako oni mogu uticati na izbor tretmana (Volavka, Citrome, 2008). Meru nasilja osoba obolelih od psihoze istraživači obično predstavljaju stopom hapšenja, pri čemu se, s jedne strane, mogu izostaviti manje ozbiljni nasilni prekršaji, a s druge tzv. kriminalizacija osoba s mentalnim poremećajima—mogućnost da je privođenje, odnosno hapšenje, u ovoj grupi češće nego u ostatku populacije iz razloga koji nemaju veze s težinom prekršaja. Dalje, ukoliko se za potrebe istraživanja prikupljaju podaci o nasilništvu psihotičnih osoba ispoljenom pre bolničkog lečenja, može se izgubiti iz vida da do hospitalizacije dolazi najpre zbog agitiranosti i nasilnosti, dok se, ukoliko se prikupljaju podaci o nasilništvu ispoljenom tokom ili nakon lečenja, može zanemariti činjenica da mnogi medikamenti snižavaju agresivnost.

Istraživanja na populaciji zatvorenika, pak, ne prave uvek razliku između nasilnih i nenasilnih prestupa. Osim toga, neki prestupnici se upućuju na psihiatrijski tretman bez adekvatnog opravdanja, što može uticati na porast stope nasilništva među pacijentima. Kada su u pitanju retrospektivne studije, istraživači se neretko sreću s nepotpunom psihiatrijskom i policijskom dokumentacijom. Prospektivne studije nužno prati osipanje uzorka i analizom obično

nisu obuhvaćeni subjekti koji su umrli pre završetka studije, među njima i oni koji su izvršili suicid, te je, imajući u vidu korelaciju agresivnosti i autoagresivnosti, moguće da značajni podaci o nasilništvu bivaju izostavljeni. Pored toga, pojedine prospektivne studije ne zadovoljavaju kriterijum dužine potrebnog praćenja da bi se zabeležili, inače relativno retki, slučajevi ozbiljnog nasilja.

Kada je reč o istraživanjima koja se posebno bave učestalošću nasilja osoba koje pate od mentalnih poremećaja i konzumiraju psihoaktivne supstance, važno je napomenuti da je stepen komorbiditeta gruba mera, budući da registruje samo osobe kod kojih je zloupotreba veoma ozbiljna, a ispušta one kod kojih, u trenutku lečenja, nije bila prepoznata ili zabeležena (Wallace i dr., 1998).

Na osnovu navedenog, možemo konstatovati da pitanja koja se tiču mogućnosti uopštavanja iznetih rezultata, a koji potvrđuju direktnu povezanost psihotičnih poremećaja i nasilja, te utvrđivanja uzročne veze mentalnih bolesti i nasilja, ostaju u priličnoj meri otvorena.

Šta je sve odgovorno za učestalije nasilništvo među psihotičnim osobama?

Za mnoge varijable se smatra da imaju ulogu medijatora u odnosu psihotičnog poremećaja i pojave nasilnog ponašanja. Među njih se mogu svrstati: hostilnost (Yang, Mulvey, Loughran, Hanusa, 2012, Milić, 2005), kriminalno ponašanje pre postavljanja dijagnoze (Modestin, Ammann, 1996; Wehring, Carpenter, 2011; Witt i dr., 2013), duži period nelečene psihoze i aktuelno prisustvo psihotičnih simptoma, simptomi koji se nazivaju zajedničkim imenom „pretnja/kontrolisanje-nametanje“¹ (Link, Monahan, Stueve, Cullen, 1999), nedostatak uvida u psihotične simptome (Arango, Barba, González-Salvador, Ordóñez, 1999), loša kontrola impulsa, nepridržavanje farmakoterapije (Milić, 2005; Witt i dr., 2013), seksualno ili fizičko zlostavljanje u detinjstvu (Volavka, Citrome; 2011, Witt i dr., 2013), kriminalno ponašanje ili alkoholizam roditelja, loš radni savez u psihoterapiji (Witt i dr., 2013), loši odnosi i agresivnost u pri-

¹ Naziv na engleskom glasi „threat/control-override“, a uvid u postojanje ovakvih simptoma dobija se odgovorima na tri pitanja koja su i inače deo svakog dijagnostičkog intervjua: 1) Koliko često ste osećali da Vašim umom upravljuju sile van Vaše kontrole? (kontrolisanje-nametanje), 2) Koliko često ste osećali da misli koje imate nisu Vaše, već su Vam nametnute? (kontrolisanje-nametanje) i 3) Koliko često ste osećali da postoje ljudi koji žele da Vam naude? (pretnja).

marnoj porodici, mentalni poremećaji u porodici (Milić, 2005), pokušaji suicida (Milić, 2005; Wehring, Carpenter, 2011).

Nalazi, ipak, nisu jednoznačni. Prospektivno istraživanje, sprovedeno na 138 hospitalizovanih muškaraca s dijagnozom shizofrenije, upućuje na vezu nasilništva pacijenata i sumanutih ideja (Milić, 2005). Mada pojedini autori smatraju da povezanost nasilja i psihotičnih poremećaja zavisi od socijalnog okruženja, te da bi mogla biti slabije izražena u zajednicama u kojima nasilje prema drugima nije uobičajena pojava, ovu pretpostavku ne potvrđuju sva istraživanja (Stueve, Link, 1997). Socijalne okolnosti, uzrast i rod često se navode kao medijatori (Modestin, Ammann, 1996; Wehring, Carpenter, 2011), a rezultati nekih studija kombinaciju istih ističu kao presudnu za stopu nasilja u psihijatrijskoj populaciji (Wessely i dr., 1994). Slabiji uspeh tokom školovanja i/ili niži stepen obrazovanja takođe utiču na nasilništvo psihotičnih osoba (Milić, 2005), a rizik od upotrebe oružja, kada poredimo obolele od psihoteze sa osobama bez dijagnoze, opada od 10:1 u grupi osoba sa završenom osnovnom školom, preko 3:1 u grupi sa završenom srednjom školom, do toga da u grupi sa završenim fakultetom ne bi bilo uočljivog rizika (Stueve, Link, 1997).

Posebno se često pominje uticaj prisustva antisocijalnog poremećaja ličnosti na nasilnost psihotičnih osoba (Stueve, Link, 1997; Volavka, Citrome, 2011; Witt i dr., 2013), pa tako rezultati jednog istraživanja ukazuju na to da, u poređenju s pacijentima s dijagnozom shizofrenije ili dvojnom dijagnozom shizofrenije i poremećaja ponašanja, osobe s komorbiditetom shizofrenije i antisocijalnog poremećaja ličnosti u većoj meri ispoljavaju agresivnost prema ljudima i imovini, kao i da su pod većim rizikom od zloupotrebe supstanci, dok je među njihovim roditeljima više onih koji su koristili alkohol i/ili droge i onih kojima je dijagnostikovana mentalna bolest (Mueser, Drake, Ackerson, Alterman, Miles, Noordsy, 1997).

Rezultati velikog broja istraživanja sugeriju da su osobe koje pate od shizofrenije sklonije nasilništvu nego pripadnici opšte populacije, s tim što se kao glavni uzrok često izdvaja zloupotreba supstanci. U nastavku ćemo navesti istraživanja koja na različit način govore u prilog ovome, a potom ćemo izložiti rezultate velikih metaanalitičkih studija sprovedenih tokom poslednjih nekoliko godina.

Više od polovine (59%) pacijenata s dijagnozom shizofrenije koji su pokazivali visok stepen hostilnosti imalo je i dijagnozu bolesti zavisnosti, dok je samo 17% pacijenata koji nisu bili agresivni zloupotrebljavalo supstance (Bar-tels, Drake, Wallach, Freeman, 1991).

Rizik od pojave nasilja povećava se među psihotičnim osobama, ako su istovremeno prisutni zloupotreba supstanci i nepridržavanje prepisane medikamentozne terapije (Yang i dr., 2012).

Na reprezentativnom uzorku muškaraca zatvorenika, koji su osuđeni na kazne u trajanju od najmanje dve godine, prevalencija shizofrenije bila je sedam puta viša nego u opštoj populaciji. Međutim, zabeleženo je malo slučajeva sa čistom formom ovog poremećaja. Od ukupno 495 ispitanika, 38 je ispunjavalo kriterijume za dijagnozu shizofrenije, dok su 303 osobe imale dijagnozu antisocijalnog poremećaja ličnosti, 330 zloupotrebe ili zavisnosti od alkohola, a još 241 zloupotrebe ili zavisnosti od droga (zbir prelazi 495 zato što su mnogi zatvorenici imali više od jedne dijagnoze; na primer, samo troje shizofrenih pacijenata nije imalo drugu dijagnozu). Pokazalo se, takođe, da psihotični poremećaji imaju manju ulogu u nastanku nasilja od antisocijalnog poremećaja ličnosti zavisnosti (Côté, Hodgins, 1990).

Analiza 251 istorije bolesti osoba, koje su osuđene za ubistvo i bile podvrgнуте psihijatrijskom ispitivanju između 1959. i 1983. godine, pokazala je da najjaču vezu s povećanjem broja ubistava ima porast u zloupotrebi psihoaktivnih supstanci, bilo da su počinjeni bili muškarci ili žene (prema Taylor, Gunn, 1999).

Muškarci sa shizofrenijom bili su zastupljeniji u populaciji osuđenika nego što je očekivano u odnosu na učestalost ovog poremećaja u opštoj populaciji. Međutim, bilo je znatno verovatnije da su osuđeni ukoliko su imali i dijagnozu zloupotrebe supstanci. Tokom tri godine trajanja studije, 0,28% osoba sa shizofrenijom bez zabeležene komorbidne zloupotrebe supstanci osuđeno je za nasilna dela (godišnji rizik 1:1100), u poređenju s 2,2% onih s komorbiditetom (godišnji rizik 1:140). Šanse da se muškarac s dvojnom dijagnozom nađe među nasilnim prestupnicima veća je osam puta, a da izvrši ubistvo četiri puta, u odnosu na onog koji ima samo dijagnozu shizofrenije (Wallace i dr., 1998).

Pregledu dela dosadašnjih istraživanja o ulozi zloupotrebe droga u nasilničkom ponašanju osoba sa shizofrenijom, dodaćemo i to da je zloupotreba supstanci jedan od ključnih faktora koji su povezani s viktimizacijom osoba s mentalnim poremećajima. Naime, posebno je politoksikomanija tokom života učestalija kod osoba koje pate od shizofrenije i koje su žrtve nasilnih zločina. Moguće je da korišćenje droga stavlja osobe u rizične situacije i/ili smanjuje njihovu sposobnost da pravilno procene i izbegnu moguću opasnost. Takođe je moguće da viktimizacija pogoršava postojeći poremećaj ili povećava šanse da se simptomi ponovno pojave, kao i da uzrokuje zloupotrebu supstanci.

kao mehanizam za izlaženje na kraj s teskobnim osećanjima i bolom (Dolan, Castle, McGregor, 2012).

U modelima u kojima su uzimani u obzir količina konzumiranog alkohola i izraženost simptoma, povezanost nasilja i intenziviranja simptoma utvrđena je samo u grupi depresivnih. Čin nasilja povezuje se s količinom popijenog alkohola, a njegov najbolji prediktor je broj alkoholnih pića u toku nedelje. Rezultati ukazuju na to da se prediktori nasilja u psihotičnih i depresivnih pacijenata mogu bitno razlikovati, te da je uticaj alkohola na osobe obolele od psihoze manji nego na osobe obolele od depresije (Yang i dr., 2012).

Podaci dobijeni u longitudinalnom istraživanju, u okviru kojeg je tokom 26 godina praćeno 11017 osoba, upućuju na to da je sedam puta veća verovatnoća da će nasilni prestup izvršiti muškarac s komorbiditetom alkoholizma i shizofrenije, nego muškarac sa shizofrenijom bez komorbiditeta. Tokom tri-naest godina praćenja, nije bilo ponovljenih prekršaja među obolelima od shizofrenije bez komorbiditeta, dok su muškarci s komorbidnim alkoholizmom prekršaje ponavljali devet i po puta, a oni s komorbiditetom drugih oblika psihoze i alkoholizma pet puta češće nego muškarci bez dijagnoze (Räsänen, Tiihonen, Isohanni, Rantakallio, Lehtonen, Moring, 1998).

Na istom uzorku, istraživači nalaze da je prevalencija prekršaja među muškarcima najviša u slučajevima alkoholom indukovanih psihoza i komorbiditeta shizofrenije i alkoholizma. Dok je, u odnosu na opštu populaciju, rizik od nasilnih i drugih prekršaja u populaciji osoba s dijagnozom shizofrenije i poremećajem raspoloženja sa psihotičnim elementima umereno povišen, među muškarcima obolelim od shizofrenije koji konzumiraju alkohol viši je četiri puta (Tiihonen, Isohanni, Räsänen, Koiranen, Moring, 1997).

Od 1423 osobe uhapšene zbog ubistva tokom perioda od dvanaest godina, 93 su imale shizofreniju. Izračunavajući šanse da osoba počini ubistvo, dobija se podatak da se one uvećavaju sedam puta za dijagnozu shizofrenije kod muškaraca, a sedamnaest puta za komorbidnu dijagnozu shizofrenije i alkoholizma. Kod žena su ove razlike još izraženije – rizik je pet puta veći ukoliko postoji samo dijagnoza shizofrenije, a 80 puta veći ukoliko je prisutan komorbiditet shizofrenije i alkoholizma (Eronen, Hakola, Tiihonen, 1996).

Konačno, tokom poslednjih nekoliko godina objavljeno je nekoliko velikih metaanaliza ranijih studija o mestu zavisnosti od supstanci u odnosu psihotičnih poremećaja i nasilja. Ove studije obuhvatile su ogroman broj istraživanja i hiljade ispitanika: pregledane su baze podataka za period od 1970. do februara 2009. i uključeno dvadeset studija s 18423 osoba sa shizofrenijom i drugim

psihozama (Fazel, Gulati, Linsell, Geddes, Grann, 2009); tri velike baze podataka za period od januara 2010. do novembra 2012. (Pickard, Fazel, 2013); šest elektronskih baza i google scholar, koji su doneli 110 studija sa 45533 osoba, među kojima je nasilnih bilo 8439 (18,5%), 39995 (87,8%) je imalo dijagnozu shizofrenije, 209 (0,4%) bipolarni afektivni poremećaj, a 5329 (11,8%) dijagnozu nekog drugog psihotičnog poremećaja (Witt i dr., 2013); longitudinalno istraživanje o prijemima u psihijatrijske bolnice u Švedskoj i popis osuda za krivična dela u periodu 1973–2006, sa 8003 pacijenta s dijagnozom shizofrenije, 8123 njihovih braće i sestara koji nisu imali nikakavu psihijatrijsku dijagnozu i 80025 osoba iz opšte populacije (Fazel, Långström, Hjern, Grann, Lichtenstein, 2009). Navećemo samo neke od najznačajnijih nalaza do kojih se došlo:

Rizik od nasilništva među osobama s mentalnom bolešću u odnosu na opštu populaciju je osam do deset puta veći, ako pacijenti koriste drogu ili alkohol, a samo oko dva puta veći ako ih ne koriste. Ta studija donosi jaku pretpostavku da je najvažniji prediktor ponovnog vršenja krivičnog dela, među mentalno obolelim forenzičkim pacijentima, zapravo zloupotreba supstanci (Pickard, Fazel, 2013);

Među pacijentima sa shizofrenijom, 13,2% počinilo je barem jedan nasilni prekršaj, dok je taj broj u opštoj populaciji bio 5,3%. Učestalost je, međutim, bila tek neznatno viša među osobama sa dijagnozom shizofrenije, koje nisu koristile droge (8,5%), ali daleko viša kod osoba sa komorbiditetom ova dva poremećaja – čak 27,6%. Istraživači su iz toga zaključili da shizofrenija jeste povezana s povećanim rizikom od nasilja, ali da je značajan faktor medijacije te veze zloupotreba supstanci (Fazel, Långström, Hjern, Grann, Lichtenstein, 2009);

Među psihijatrijskim pacijentima, nasilje je bilo vrlo jako povezano s politoksikomanijom, tako povezano s dijagnozom komorbidnog poremećaja zloupotrebe supstanci i nedavnom upotrebom droga, a umereno povezano s istorijom upotrebe alkohola, istorijom upotrebe droga, nedavnim opijanjem i istorijom korišćenja droge, dok je bilo nejasno da li postoji veza s istorijom korišćenja kanabisa (Witt i dr., 2013). Autori su, takođe, istakli da „ne dolazi do promene snage i smera faktora rizika, ako se analize fokusiraju na teške oblike nasilja“ (Witt i dr., 2013);

Na izuzetno velikom uzorku je utvrđeno da je procena rizika od nasilja za osobe s dijagnozom zloupotrebe supstanci, a bez psihoze, slična kao kod osoba s komorbiditetom psihoze i zloupotrebe supstanci, a viša nego u osoba sa psihotičnim poremećajem bez komorbiditeta (Fazel, Gulati, Linsell, Geddes, Grann, 2009);

Čak je identifikovano jedanaest studija, s 2891 osobom, za koje je meta-analiza pokazala da je rizik od nasilja bio povišeniji među osobama s komorbiditetom psihoze i zloupotrebe supstanci nego u kontrolnoj grupi, ali da je najniži bio u grupi psihotičnih osoba bez komorbiditeta (Fazel, Gulati, Linsell, Geddes, Grann, 2009);

Iz pet studija koje su izveštavale o riziku da bude počinjeno ubistvo, zaključeno je da je taj rizik 0,3% u grupi osoba sa psihotičnim poremećajem, jednakoj kao i u grupi osoba s dijagnozom zloupotrebe supstanci, dok je u kontrolnoj grupi rizik bio 0,02% (Fazel, Gulati, Linsell, Geddes, Grann, 2009).

Pri razmatranju mehanizama, kojima se može objasniti doprinos koji zloupotreba droge i alkohola ima u povećanju šansi da neko izvrši krivično delo, navodi se taj da su ozbiljnije poremećeni pojedinci skloniji zloupotrebi supstanci i, potpuno nezavisno, prestupništvu (Wallace i dr., 1998). Takođe, autori predlažu nekoliko puteva kojima bi zloupotreba alkohola mogla biti povezana s hostilnošću: alkohol može da da direktni dezinhibitorni efekat; može da izazove pogoršanje psihotičnih simptoma; pacijenti mogu da ga koriste za samolečenje; ili konzumiranje alkohola može da dovede do nepridržavanja redovnog uzimanja farmakoterapije (Bartels i dr., 1991; Volavka, Citrome, 2011).

Diskusija

Odgovor na pitanje da li postoji viši rizik da osobe s hroničnim psihotičnim poremećajima postupaju nasilno usled bolesti, nije jednostavan, posebno ako se u procenu uključi i zloupotreba supstanci (Yang i dr., 2012). Jedan od autora koji se aktivno bavi istraživanjima na datu temu, psihijatar Sina Fazel s Univerziteta u Oksfordu, zaključuje da „shizofrenija i druge psihoze ne donose nikakav dodatni rizik onome koji nosi samo zloupotreba supstanci“ (Fazel, Gulati, Linsell, Geddes, Grann, 2009), te da je „povezanost shizofrenije i nasilnih zločina minimalna, osim ako pacijent ima i dijagnozu zloupotrebe supstanci“ (Fazel, Långström, Hjern, Grann, Lichtenstein, 2009). Drugi autori idu tako daleko da tvrde kako „zloupotreba supstanci“ igra centralnu ulogu u etiologiji nasilja među pacijentima sa shizofrenijom“ (Volavka, Citrome, 2011).² Situacija je, ipak, reklo bi se, još složenija, pošto podaci iz SAD pokazuju da

² Na ovom mestu uputno je dodati i podatak da je zloupotreba supstanci glavni uzrok nasilja i među osobama koje nemaju mentalne bolesti (Volavka, Citrome, 2011).

shizofrenija povećava rizik od zloupotrebe supstanci za deset puta u odnosu na opštu populaciju (Volavka, Citrome, 2011), te da je „antisocijalni poremećaj ličnosti češći među osobama s dijagnozom shizofrenije nego u opštoj populaciji, a taj komorbiditet povezan je s višim rizikom od zloupotrebe supstanci“ (Volavka, Citrome, 2011).

Imajući u vidu rezultate navedenih istraživanja, nameće se zaključak da tretman treba da bude usmeren baš na one faktore koji povećavaju rizik od nasilja, tj. na pažljivu procenu postojanja problema adikcije u biografiji pacijenta pri prvom pregledu i kontrolu apstinencije tokom tretmana i posle njega. Pored toga što je zloupotreba supstanci značajan podatak na koji treba obratiti pažnju pri procesu inicialne dijagnostike i predviđanja nasilnosti, odlašci kući tokom vikenda takođe bi morali da zavise od toga da li je apstinencija uspostavljena ili ne. Takođe, indikacije za otpust trebalo bi da se tiču ne samo odsustva ili smanjenja učestalosti i/ili intenziteta psihotičnih simptoma, već i stabilne apstinencije tokom određenog vremenskog perioda. Svi oblici saradnje s porodicom, od edukacije o samom poremećaju, preko prepoznavanja simptoma pogoršanja, do načina za podržavanje zdravih kapaciteta obolelog člana, trebalo bi da uključuju praktična uputstva za održavanje apstinencije, pa bi onda bili od značaja i kada razmatramo prevenciju nasilnosti u osoba koje pate od shizofrenije.

Sistemi zaštite mentalnog zdravlja u nekim razvijenim zemljama nude adekvatnu terapiju za osobe koje imaju shizofreniju i poremećaje raspoloženja, ali i dalje postoji opiranje, pa i nesposobnost većine aktuelnih službi da pomognu osobama koje pate od bolesti zavisnosti i poremećaja ličnosti (prema Taylor, Gunn, 1999). Bolji sistem zaštite mentalnog zdravlja, posebno osoba koje pate od komorbidnog psihotičnog poremećaja i bolesti zavisnosti, i jasnija klinička svest o dodatnim izazovima u lečenju nekih pacijenata, učinili bi mnogo za same pacijente, a takođe bi dali doprinos celom društvu. Neki od autora kritikuju deinstitucionalizaciju, koju izgleda izjednačavaju sa uistinu neuspešnim američkim modelom, optužujući je za postojanje velikog broja krivičnih dela koje počine korisnici psihijatrijskih službi, i zalažu se za više zakonskih ovlašćenja za vezivanje i sprovođenje strožijih procedura za obavezno uzimanje farmakoterapije (Wallace i dr., 1998). U isto vreme, oni zaboravljaju na to da sklonost nasilju pokazuje mali procenat pacijenata i da, na primer, u Engleskoj i Velsu broj zločinaca među pacijentima opada po stopi od 3% godišnje u periodu od uvođenje sistema zaštite mentalnog zdravlja u zajednici 1957. do 1995. godine (Taylor, Gunn, 1999), tako da su incijative da

se vrate stari sistemi zaštite mentalnog zdravlja veće i štetnije od opasnosti od koje jedan deo zajednice, pa i stručne javnosti, oseća potrebu da se zaštiti (Wallace i dr., 1998).

Jasno je da je problem adekvatnih sistema zaštite mentalnog zdravlja i u tome što ne postoji dovoljan uvid u uzroke povišene agresivnosti psihotičnih pacijenata, kako među profesionalcima tako i u široj javnosti, što dovodi do visoke stope stigmatizacije osoba koje pate od mentalnih poremećaja. Ukoliko je neko unapred procenjen kao opasan samo zbog toga što mu je potrebna stručna psihološka pomoć, šanse da će biti primljen na posao i uopšte integriran u društvo izuzetno su male. Diskriminisanjem ovih osoba dodatno se zatvara krug u kome svako od nas preuzima ulogu novog zlostavljača (Dimitrijević, 2009). Zato je potrebno da promenu u svesti profesionalaca prati i promena na nivou zajednice, a posebno u oblasti javnog informisanja. Televizija i novine korisnike psihijatrijskih službi gotovo isključivo predstavljaju u crnim hronikama, time vršeći praktično jedini vid „edukacije“ zajednice, a usled nedostatka razvijenosti svesti o prirodi i značaju mentalnog zdravlja, kao i o načinima na koje se problemi u mentalnom zdravlju ispoljavaju.

Za izlaženje iz ove vrste destruktivnog obrasca zajednici je potrebna pomoć i samih korisnika. Naime, pošto je više puta pokazano da najveći učinak na smanjenje predrasuda o ranjivim grupama, pa i korisnicima psihijatrijskih usluga, ima lični kontakt s njima (Kecmanović, 2010), edukacija javnosti, koju bi sprovodili članovi udruženja osoba lečenih od mentalnih poremećaja, trebalo bi da zauzme važno mesto. Zahvaljujući postojanju ovakvih udruženja, korisnici imaju priliku da na organizovan način sarađuju međusobno i s profesionalcima (Božović, Dimitrijević, 2011). Jedan od rezultata te saradnje su i programi edukacije dece i omladine o mentalnim poremećajima, koji su u našoj zemlji sprovedeni svega nekoliko puta i to zaslugom malog broja ljudi.

Zaključak

Statistika pokazuje da postoji povišen rizik da bi osobe s dijagnozama psihotičnih poremećaja mogле biti nasilne. Ispostavlja se, međutim, da je ova povezanost mala u poređenju s ozbiljnošću rizika kada se radi o specifičnoj kombinaciji koju čine antisocijalni poremećaj ličnosti, muški rod i zloupotreba supstanci. Imajući u vidu da relativno mali broj ljudi pati od ozbiljnih mentalnih poremećaja, kao i to da je rizik od ekcesa ovih osoba umeren, udeo

mentalne bolesti u sveukupnom nivou nasilja u društvu sasvim je mali (Eronen, Angermeyer, Schulze, 1998). Napore bi trebalo usmeriti na prepoznavanje pravih izvora rizika u domenu psihijatrije i prevenciju nasilnosti baš onih osoba koje žive s tom rizičnom kombinacijom osobina. Istovremeno bi trebalo skidati stigmu sa onih psihotičnih osoba koje nisu izvor rizika za društvo, a koje su vekovima izložene neopravdanom odbacivanju i grubim tretmanima. Ovo bi, otud, moglo da bude i idealno opravданje postojanja nauke – istraživački rezultati ukazuju nam na to kako da vrlo fokusirano suzbijamo nasilje, sprečavamo viktimizaciju osoba koje već pate i zasnujemo društvenu brigu na humanijim osnovama.

Literatura

- Arango, C., Barba, A. C., González-Salvador, T., Ordóñez, A. C. (1999) Violence in inpatients with schizophrenia. *Schizophrenia Bulletin*, 3, str. 493-503.
- Bartels, S. J., Drake, R. E., Wallach, M. A., Freeman, D. H. (1991) Characteristic hostility in schizophrenic outpatients. *Schizophrenia Bulletin*, 1, str. 163-171.
- Božović, M., Dimitrijević, A. (2011) Aktuelno stanje udruženja korisnika psihijatrijskih službi u Srbiji. *Engrami – časopis za kliničku psihijatriju, psihologiju i granične discipline*, 1, str. 79-91.
- Cockerham, W. C. (2003) *Sociology of Mental Disorder*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Côté, G., Hodgins, S. (1990) Co-occurring mental disorders among criminal offenders. *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law Online*, 3, str. 271-281.
- Dimitrijević, A. (2009) Doprinos profesionalaca obeleženosti psihotičnih osoba u socijalnoj sredini. U: B. Ćorić (ur.) *Psihoze od haosa ka sređenosti*. Beograd: FASPER, str. 91-105.
- Dimitrijević, A. (2010) Prisilna normalizacija. U: B. Ćorić (ur.) *Psihijatrija i sistem vrednosti*. Beograd: FASPER, str. 137-147.
- Dolan, M., Castle, D., McGregor, K. (2012) Criminally violent victimisation in schizophrenia spectrum disorders: the relationship to symptoms and substance abuse. *BMC public health*, 1, str. 445-452.
- Eronen, M., Angermeyer, M. C., Schulze, B. (1998) The psychiatric epidemiology of violent behaviour. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 1, str. S13-S23.
- Eronen, M., Tiihonen, J., Hakola, P. (1996) Schizophrenia and homicidal behavior. *Schizophrenia Bulletin*, 1, str. 83-89.

- Fazel, S., Gulati, G., Linsell, L., Geddes, J. R., Grann, M. (2009) Schizophrenia and violence: systematic review and meta-analysis. *PLoS Medicine*, 8, e1000120.
- Fazel, S., Långström, N., Hjern, A., Grann, M., Lichtenstein, P. (2009) Schizophrenia, substance abuse, and violent crime. *JAMA: the Journal of the American Medical Association*, 301, str. 2016-2023.
- Kecmanović, D. (2010) Can the prevention of mental illness stigma and destigmatization of people with mental illness be effectuated? *Psihološka istraživanja*, 2, str. 185-217.
- Link, B. G., Phelan, J. C. (1999) The Labeling Theory of Mental Disorder (II): The Consequences of Labeling. U: A. V. Horwitz, T. L. Scheid (ur.) *A Handbook for the Study of Mental Health. Social Contexts, Theories, and Systems*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 361-376.
- Link, B. G., Monahan, J., Stueve, A., Cullen, F. T. (1999) Real in their consequences: a sociological approach to understanding the association between psychotic symptoms and violence. *American Sociological Review*, str. 316-332.
- Milić, M. (2000) Prediktori agresivnosti u shizofrenih pacijenata: dosadašnja istraživanja, aktuelni stavovi i dileme. *Engrami – časopis za kliničku psihijatriju, psihologiju i granične discipline*, 2, str. 47-69.
- Milić, M. (2005) Da li su mentalno obolele osobe sklonije nasilnom ponašanju? *Psihijatrija danas*, 2, str. 227-240.
- Modestin, J., Ammann, R. (1996) Mental disorder and criminality: male schizophrenia. *Schizophrenia Bulletin*, 1, str. 69-82.
- Mueser, K. T., Drake, R. E., Ackerson, T. H., Alterman, A. I., Miles, K. M., Noordsy, D. L. (1997) Antisocial personality disorder, conduct disorder and substance abuse in schizophrenia. *Journal of Abnormal Psychology*, 3, str. 473-477.
- Pickard, H., Fazel, S. (2013) Substance abuse as a risk factor for violence in mental illness: some implications for forensic psychiatric practice and clinical ethics. *Current opinion in psychiatry*, 4, str. 349-354.
- Räsänen, P., Tiihonen, J., Isohanni, M., Rantakallio, P., Lehtonen, J., Moring, J. (1998) Schizophrenia, alcohol abuse, and violent behavior: A 26-year follow up study of an unselected birth cohort. *Schizophrenia Bulletin*, 3, str. 437-441.
- Stueve, A., Link, B. G. (1997) Violence and psychiatric disorders: Results from an epidemiological study of young adults in Israel. *Psychiatric Quarterly*, 4, str. 327-342.
- Taylor, P. J., Gunn, J. (1999) Homicides by people with mental illness: myth and reality. *The British Journal of Psychiatry*, 1, str. 9-14.

- Tiihonen, J., Isohanni, M., Räsänen, P., Koiranen, M., Moring, J. (1997) Specific major mental disorders and criminality: A 26-year prospective study of the 1966 Northern Finland birth cohort. *American Journal of Psychiatry*, 6, str. 840-845.
- Volavka, J., Citrome, L. (2008) Heterogeneity of violence in schizophrenia and implications for long-term treatment. *International Journal of Clinical Practice*, 8, str. 1237-1245.
- Volavka, J., Citrome, L. (2011) Pathways to aggression in schizophrenia affect results of treatment. *Schizophrenia bulletin*, 5, str. 921-929.
- Wallace, C., Mullen, P., Burgess, P., Palmer, S., Ruschena, D., Browne, C. (1998) Serious criminal offending and mental disorder. Case linkage study. *The British Journal of Psychiatry*, 6, str. 477-484.
- Wehring, H. J., Carpenter, W. T. (2011) Violence and schizophrenia. *Schizophrenia bulletin*, 5, str. 877-878.
- Wessely, S. C., Castle, D., Douglas, A. J., Taylor, P. J. (1994) The criminal careers of incident cases of schizophrenia. *Psychological Medicine*, 2, str. 483-502.
- Witt, K., Van Dorn, R., Fazel, S. (2013) Risk Factors for Violence in Psychosis: Systematic Review and Meta-Regression Analysis of 110 Studies. *PloS one*, 2, e55942.
- Yang, S., Mulvey, E. P., Loughran, T. A., Hanusa, B. H. (2012) Psychiatric symptoms and alcohol use in community violence by persons with a psychotic disorder or depression. *Psychiatric Services*, 3, str. 262-269.

ALEKSANDAR DIMITRIJEVIĆ

ANJA ŽIVKOVIC

MAŠA BOŽOVIĆ

Substance abuse as a cause of violence in persons diagnosed with schizophrenia

Persons diagnosed with schizophrenia can both inflict and suffer violence. For centuries there has been a firmly held belief that they are dangerous and, due to this belief, they are still frequently isolated from the community and exposed to involuntary treatment and restraint. Research data illustrates that persons with this diagnosis are at greater risk of performing violent acts more frequently than the general population. In recent years, the general framework has been set in a more complex manner due to the inclusion in analysis of several mediating variables such as gender, social status, childhood trauma, personality traits, stress and many others. Numerous studies have shown that violent tendencies are evident in persons with co-morbidity of schizophrenia and anti-social personality disorder and/or substance abuse disorders. This paper is focused on reviewing data scrutinizing the role of drug abuse and alcoholism in the violent behavior of persons diagnosed with schizophrenia. Data obtained through meta-analyses of tens of thousands of cases demonstrates unequivocally that the percentage of persons with schizophrenia who commit violent acts without abusing drugs is relatively higher than in the general population (8.5% : 5.3%), while persons who abuse drugs and/or alcohol have been more frequently violent regardless of being psychotic or not (27.6%). Having taken these findings into account, the understanding that persons diagnosed with schizophrenia are prone to violence must be made more specific and their treatment, follow-up and public image changed accordingly. Some of these implications are discussed in this paper and changes suggested.

Keywords: schizophrenia, violence, substance abuse.

Viktimizacija osoba sa mentalnim smetnjama

TEMIDA

Jun 2013, str. 33-42

ISSN: 1450-6637

DOI: 10.2298/TEM1302033P

Pregledni naučni rad

Istorijat tretmana osoba sa psihičkim teškoćama u Srbiji i kršenje njihovih ljudskih prava

NIKOLA M. PETROVIĆ

BEJAN ŠAĆIRI*

Tretman osoba sa psihičkim teškoćama menjao se kroz istorijske periode, ali je u svojoj suštini ostao sličan sve do danas. Podrazumevao je nehuman odnos prema ovim osobama, prisilno lečenje kroz torturu, a pre svega izolaciju iz društva kao svojevrsnu kaznu za različitost. Tek krajem 19. veka dolazi do postepenog poboljšanja odnosa društva prema ovim licima, ali je i sada u 21. veku uz nešto humaniji odnos i manju prisutnost surovih metoda lečenja, njihova izolacija ostala dominantan oblik prihvatljivog društvenog rešenja ovog „problema“. Srbija je kroz vekove, u pogledu tretmana osoba sa psihičkim teškoćama, pratila trendove u ostatku Evrope, ali je uvek zaostajala za svetom u uvođenju novih metoda lečenja, a prvo zakonsko rešenje koje reguliše njihova ljudska prava tek je sada došlo na dnevni red za usvajanje. Predmet ovog rada je tretman osoba sa psihičkim teškoćama i kršenje njihovih ljudskih prava. U okviru ovako definisanog predmeta cilj ove analize je istorijski pregled načina postupanja prema osobama sa psihičkim teškoćama od strane lekara i drugih pomagača kao i šire zajednice u Srbiji, sa osvrtom na trenutnu situaciju vezanu, kako za njihov tretman u okviru psihijatrijskih ustanova, tako i za pravno regulisanje i zaštitu njihovih ljudskih prava.

Ključne reči: osobe sa psihičkim teškoćama, kršenje ljudskih prava, tretman, Srbija.

* Dr Nikola M. Petrović je asistent u Visokoj medicinskoj školi strukovnih studija „Milutin Milanković“ u Beogradu, saradnik i član Viktimološkog društva Srbije, saradnik na Filozofском fakultetu u Beogradu na Odeljenju za psihologiju i član Odbora za etička pitanja Društva psihologa Srbije. E-mail: oksel@open.telekom.rs

Bejan Šaćiri je istraživač u Viktimološkom društvu Srbije i doktorand na Filozofском fakultetu u Beogradu na Odeljenju za psihologiju. E-mail: bejansaciri@yahoo.com

Uvod

Kršenje ljudskih prava osoba sa psihičkim teškoćama obično počinje onog trenutka kada okolina sazna za postavljenu dijagnozu. Najčešće ih etiketiraju pogrdnim imenima, kao što su „ludaci”, „idioti”, „poremećeni”, itd. Teži oblici kršenja njihovih ljudskih prava su loši postupci prema njima i neadekvatan tretman od strane porodice, ljudi iz njihove okoline, kao i zdravstvenih radnika i saradnika u okviru psihijatrijskih ustanova. Rosenthal i Szeli (2002) navode da termin teškoća ili smetnja (mental disability) uključuje osobe sa psihičkim ili intelektualnim teškoćama, osobe bez teškoća čija je diskriminacija zasnovana na netačnoj proceni i osobe čija je diskriminacija zasnovana na evidenciji o prošloj istoriji takvih teškoća, čak i kada ta istorija nema posledice na sadašnje stanje. Ovi autori podrazumevaju da su osobe sa psihičkim teškoćama sve osobe sa psihijatrijskom dijagozom, bez obzira da li je ta dijagnoza tačna ili ne. Cilj ovog rada je da osvetli kakav je bio tretman ovih lica kroz istoriju u Srbiji, kao i da ukaže na kontinuitet lošeg tretmana ovih osoba, na kršenje njihovih ljudskih prava i pravnu regulativu vezanu za zaštitu tih prava.

Postupci prema osobama sa psihičkim teškoćama u Srbiji tokom srednjeg veka

Zbrinjavanjem i tretmanom duševnih bolesnika na prostoru današnje Srbije u periodu uspostavljanja srpske države pod dinastijom Nemanjića, bavili su se narodni vidari, ali i crkva kao institucija države (Backović, 2010). Prve organizovane ustanove, u čijem se radu jasno prepoznaje briga za duševno zdravlje, nastaju u manastirima Hilandar i Studenica, u okviru kojih su osnovani azil za uboge i nemoćne kao i prihvatište za mentalno obolele, zahvaljujući Stefanu Nemanji i njegovom sinu Svetom Savi (ibid). Od humanijih metoda korišteni su tretmani „isceljenje molitvom“ ili svetim moštima i „sugestija“ (Milovanović i dr., 2009). Međutim, u nekim manastirima u Srbiji osobe sa psihičkim teškoćama često su lišavane hrane i vode, bičevane, okivane, pa i stavljane u grob (Bukelić, 2004). Ovakav tretman bio je u to vreme prisutan i u drugim delovima Evrope (Fuko, 1980; Bukelić, 2004).

Od zakonskih mera, koje su regulisale tretman ovih osoba, postojao je Dušanov zakonik u kome su zabranjene paganske metode vraćanja kao oblici lečenja

(Milovanović, 2000). Pored toga, od regulativa, važno je pomenuti i hilendarski medicinski kodeks etike nastao u periodu između 13. i 14. veka (Katić, 1990).

Tokom srednjeg veka tretman osoba sa psihičkim teškoćama u Evropi postaje, u nekim aspektima, još suroviji (Fuko, 1980; Bukelić, 2004). Njihov tretman u Srbiji, pod Otomanskom vlašću, bio je takođe surov. Prema Vuku Karađžiću oni su zatvarani u manastire i prebijani dok ne bi izgovorili ime demona koji ih je opsedao ili su boravili u zatvorima gde su vezivani u lance i prebijani ukoliko bi postali agitirani (Milovanović i dr., 2009). Tretman pod okriljem crkve prestaje tek 1861. godine.

Promene u tretmanu osoba sa psihičkim teškoćama u savremenom dobu

Humanije tretmane bilo je moguće primeniti tek sredinom 19. veka kada je čovek postao odgovoran za svoje „ludilo“ (Fuko, 1980). U drugoj polovini 19. veka i u Srbiji se otvara prvi „Dom za s' uma sišavše“ (1861), koji je kasnije prerastao u „Bolnicu za duševne bolesti“ pod nadzorom Ministarstva unutrašnjih dela (Bukelić, 2004). Početkom 20. veka u Evropi je prihvaćeno da je osobama sa psihičkim teškoćama potrebna terapeutika, a ne krivična pravda, pa su smештани u zatvorene institucije, uz prepostavku da će osoblje, koje ih tamo leči, uvek postupati u njihovom najboljem interesu. Kasnije je te institucije Goffman (1961) nazvao totalnim institucijama, koje su preuzimale život čoveka koga su izolovale i napravile dobrim, bezopasnim i poslušnim zatvorenikom. On pored bolnice za mentalno obolele sa zatvorima i koncentracionim logorima.

Odnos prema osobama sa psihičkim teškoćama u Srbiji nastavio je da prati evropske trendove. Kada je osnovana bolnica koja danas nosi naziv Specijalna bolnica za psihijatrijske bolesti „Dr Laza Lazarević“ u Beogradu bila je na istom nivou kao i druge evropske institucije ovog tipa (Milovanović, 2006 prema Milovanović i dr., 2009).

Posle Drugog svetskog rata, položaj osoba sa psihičkim teškoćama se popravlja. Počelo se više govoriti o ljudskim pravima uopšte, kao i o pravima osoba sa psihičkim smetnjama i počelo se raditi na njihovoj pravnoj zaštiti i

zaštiti od diskriminacije. Doneto je više međunarodnih dokumenata koje bi trebalo da štite njihova prava, koje je i država Srbija ratifikovala¹.

Nažalost, kao dominantan način rešavanja problema osoba sa psihičkim teškoćama i dalje je ostalo njihovo uklanjanje iz zajednice u institucije „totalnog“ tipa². Naravno, ne može se tvrditi da smeštanje u ovakve institucije, samo po sebi, predstavlja kršenje ljudskih prava, jer su psihijatri koji rade (i upravljaju) u tim ustanovama visoko kvalifikovani profesionalci (Milovanović i dr., 2009). Međutim, srednjovekovni lanci u njima zamenjeni su ludačkim košuljama, kožnim trakama za vezivanje itd., što u nekim situacijama može predstavljati kršenje ljudskih prava osoba sa psihičkim teškoćama.

Uticak psihološkinje Vesne Vasić je da su pacijenti tokom 80-tih godina prošlog veka u jednoj psihijatrijskoj ustanovi u Beogradu u kojoj je bila zaposlena doživljavani kao „nabujala preteća siva masa, koju treba zadržati, inače će odneti sve pred sobom“ (Vasić, 1986: 8). Ona opisuje nedostatak čarapa (koje je uzelo osoblje), čistih peškira, sapuna, čaša, jastuka, kao i nehigijenske uslove, posebno u separatu (samicama), gde su pacijenti dobijali vaške, spavalni na betonu i valjali se u svojim fekalijama. Zabeležila je i slučajeve kada je jedan bolničar zloupotrebio pacijentkinju u stuporu, kada su dve žene izgorele u separatu, a da to osoblje nije primetilo sve do sledećeg dana, udaranje bolesnika od strane osoblja i sl. Jedan pacijent je vikao da mu je u Aušvicu gde je bio logoraš bilo bolje, a zatim je za kaznu nag sproveden hodnikom na veoma niskoj temperaturi, posle čega je dobio upalu pluća. Jedan od kolega, zaposlenih u ustanovi, joj je jednom prilikom rekao: „Znao je Hitler šta je htio, sve bih ja ovo...“ (Vasić, 1986: 41). Slučajevi su zataškavani, uz obrazloženje da ne bi trebalo raspirivati jaz između lekara i srednjeg osoblja. Nakon objavljenja knjige u kojoj je iznela navedene podatke, ova psihološkinja je bila primorana da prekine rad u pomenutoj ustanovi.

Godine 2008. američka NBC televizija objavila je prilog pod nazivom „Tamna strana srpskih mentalnih institucija“³, u kome je prikazano više insti-

¹ Npr. Zakon o potvrđivanju konvencije o pravima osoba sa invaliditetom, Sl. glasnik RS – Međunarodni ugovori, br. 42/09, Zakon o ratifikaciji konvencije protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni i postupaka, Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori, br. 9/91 ili Načela za zaštitu mentalno obolelih osoba i poboljšanje zaštite mentalnog zdravlja usvojena od strane Generalne skupštine UN 1991. godine.

² 2002. godine zabeleženo je da postoji 46 psihijatrijskih ustanova (Milovanović i dr., 2009).

³ Prilog dostupan na: <http://www.youtube.com/watch?v=q1kbayAdlgg> stranici pristupljeno 3.8.2013.

tacija zatvorenog tipa. Naratorka tvrdi da su ljudi u ove ustanove sistematski „skladišteni”, a jedna od intervjuisanih stručnjaka da su te osobe ustvari zatvorenici podvrgnuti torturi. Tokom priloga novinarka intervjuše i srpskog ministra Rasima Ljajića, koji nakon gledanja snimljenog materijala potvrđuje da su uslovi u ovim ustanovama „daleko od humanih” i da će biti potrebne godine da se stvari promene, pre svega, zbog nedostatka finansijskih sredstava. Na kraju priloga novinarka ističe da će biti oformljena srpska komisija koja će ispitati navode NBC televizije i izveštaja organizacije Mental Disability Rights International, koji ističe da postoji segregacija i tortura nad decom i odraslim osobama sa posebnim potrebama u Srbiji. Između ostalog, u izveštaju „Mučeње kao lečenje: Segregacija i zloupotreba dece i odraslih sa posebnim potrebama u Srbiji” opisuju se nehigijenski uslovi, prebukiranost institucija, zarazne bolesti, nedostatak grejanja, pribora za jelo, medicinske nege, rehabilitacije i sudskog nadzora, što prema autorima čini smeštaj ovih osoba u srpskim institucijama opasnim po život (Mental Disability Rights International, 2007). Pušenje cigareta je glavna aktivnost pacijenata, jer nema kvalifikovanog osoblja koje može da radi sa njima bilo kakvu terapiju. Osoblja je tako malo, da čak ne stižu ni da razgovaraju sa pacijentima⁴ (ibid).

Monitoring psihijatrijskih ustanova, sproveden od strane Zaštitnika građana u svojstvu Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture, ukazao je na postojanje negativnih posledica dugoročnog, a u nekim slučajevima i doživotnog smeštaja osoba sa psihijatrijskim teškoćama u psihijatrijske ustanove (Janković, 2012). U izveštaju Zaštitnika građana stoji da je samo u Vršcu smešteno 820 pacijenata, a da se od tog broja 460 leči duže od jedne godine, a 111 preko deset godina. U nastavku izveštaja Zaštitnika građana kaže se da su mnoga lica dugo izopštena iz društva u vrlo lošim materijalnim i smeštajnim uslovima (u kojima se i ne može očekivati poboljšanje zdravstvenog stanja), te da su vremenom sve manje sposobna za reintegraciju u društvo. Činjenica je i da se pacijenti ne otpuštaju iz bolnica kada im se poboljša zdravstveno stanje⁵, jer u zajednici nije formiran sistem, koji bi im omogućio pružanje neophodne zdravstvene pomoći i odgovarajuću društvenu podršku (ibid).

⁴ Situacija je još više zabrinjavajuća u Autonomnoj pokrajini Kosovo i Metohija (Rosenthal, Szeli, 2002).

⁵ U Srbiji su kriterijumi ozdravljenja 80-tih godina bili: javno priznavanje grešaka, hvaljenje zdravstvenog osoblja, kao i izbegavanje žaljenja na lekove i dosađivanje pitanjima o otpustu. Pacijent nikad ne bi trebalo da kaže da je bolje, već da bude miran, poslušan i da spava (Vasić, 1986).

U rezimeu izveštaja Helsinškog odbora za ljudska prava⁶, koji se tiče, pre svega, uvida u stanje u psihijatrijskim ustanovama, uslove smeštaja i lečenja pacijenata i sve druge okolnosti vezane za njihov boravak u ustanovi koji je proizšao na osnovu monitoringa nekoliko psihijatrijskih institucija u Republici Srbiji, stoji da su uslovi za lečenje osoba sa psihijatrijskim teškoćama neadekvatni. U tom izveštaju, između ostalog, stoji i da „pacijenti nemaju mogućnost da učestvuju u izboru lekara, niti da donose bilo kakve odluke u pogledu terapije i načina lečenja kome se podvrgavaju. Podaci iz medicinskih kartona nisu dostupni pacijentima, članovima porodice, niti zastupnicima ili advokatima pacijenata [...] Ne postoji jasna procedura i kriterijumi po kojima se pacijenti smeštaju, u tretman, njegovo trajanje, pravo žalbe, obaveza da se ona preispita, kao ni periodična revizija odluke o smeštaju. Zbog nedostatka slobodnih mesta na drugim, otvorenim odeljenjima, pojedini pacijenti ostaju u zatvorenom tretmanu i po nekoliko godina.“ Sve ovo govori da je pozicija osoba sa psihičkim teškoćama u okviru psihijatrijskih institucija i danas veoma loša.

Najnoviji pomak ka poboljšanju uslova za osobe sa psihičkim teškoćama u Srbiji je Zakon o zaštiti osoba sa mentalnim smetnjama⁷. Ovaj zakon bi trebalo da uređuje osnovna načela, organizovanje i sprovođenje zaštite mentalnog zdravlja, način, postupak, uslove lečenja i smeštaj duševnih bolesnika bez pristanka, odnosno prisilnu hospitalizaciju u stacionarnim i drugim zdravstvenim ustanovama. U njemu je osoba sa psihičkim teškoćama definisana kao osoba sa poremećajima mentalnog zdravlja. Međutim, iako zabranjuje diskriminaciju i zloupotrebu ovih lica, a ističe njihova prava na lečenje, privatnost i sl. kao i zaštitu njihovog dostojanstva, Zakon je u neskladu sa Strategijom razvoja zaštite mentalnog zdravlja Vlade Republike Srbije (Janković, 2012), koja predviđa biopsihosocijalni pristup u tretmanu mentalno obolelih osoba. Biopsihosocijalni pristup, koji postepeno zamenuje stari biomedicinski model lečenja u medicini, predviđa veće uključivanje zajednice i porodice u tretman bolesnika, kao i pomeranje naglaska sa bolesti na širi spektar faktora uključujući društvene i psihološke činioce nastanka bolesti. On podrazumeva povratak osoba sa psihičkim teškoćama u zajednicu iz koje su izolovani. Deinstitucionalizacija i podrška od strane

⁶ Helsinški odbor za ljudska prava (2007) Ljudi na društvenoj margini: Ljudska prava u psihijatrijskim bolnicama. Helsinške sveske br. 25. Dostupno na: <http://www.helsinki.org.rs/slavonian/doc/sveske25.pdf> stranica posećena 17.06.2013.

⁷ Zakon o zaštiti lica sa mentalnim smetnjama Republike Srbije, Sl. glasnik RS, br. 45/13.

porodice i šireg okruženja su krajnji cilj u pravcu ostvarivanja većih ljudskih prava ovih osoba.

Novi zakon, međutim, predviđa da se ove osobe smeštaju u postojeće, velike stacionarne ustanove kao i do sada, a vrlo malo pažnje posvećuje mogućnostima podrške lokalnim zajednicama, koje bi trebalo da ih, nakon određenog perioda lečenja, prime nazad. Prema tome, budući koraci, zamisljeni zakonom, ne predviđaju zatvaranje institucija totalnog tipa i postepeni prelazak na tretman ovih osoba u zajednicama u kojima žive sa svojim porodicama. Iako su regulisanje načina tretmana i zaštita ljudskih prava ovih lica preko potrebni, ovakva zakonska rešenja neće značajno popraviti njihov položaj u društvu.

Umesto zaključka

Uvid u način ponašanja prema osobama sa mentalnim teškoćama kroz različite istorijske periode pokazuje da se situacija vezana za njihov tretman sporo poboljšava, te da je i danas široko rasprostranjeno mišljenje – „kada je daleko od očiju, problem ne postoji“, odnosno, izolacija ovog dela populacije, najčešće iza visokih zidova. Nažalost, ni nacrt novog Zakona koji bi trebalo da štiti prava ovih osoba, ne predviđa sistematsko rešavanje ovog problema i vraćanje osoba sa psihijatrijskim teškoćama nazad u zajednicu, kao ni sistem podrške koji bi trebalo da ih sačeka. Takođe, postavlja se pitanje ko će i na koji način kontrolisati da li se i u kojoj meri zakon primenjuje? Ni jedan zakon, sam po sebi, nije dovoljan ukoliko nije regulisan način provere njegove primene. Redovne provere stanja od strane Zaštitnika građana ili neke druge institucije posvećene isključivo ovom pitanju su neophodne. Ipak, postepeno okretanje od biomedicinskog ka biopsihosocijalnom modelu shvatanja i tretmana bolesti daje naznake da bi u budućnosti tretman ovih osoba mogao biti humaniji, ukoliko država bude aktivnije pomagala ovaj proces tranzicije, deinstitucionalizacije i radila na poboljšanju životnih uslova u postojećim „totalnim institucijama“, koje su namenjene za smeštaj osoba sa psihičkim teškoćama. Paternalistički pristup u kome se autonomija oduzima onome ko je u poziciji da ima smanjenu moć rasuđivanja, vekovima je ukorenjena u sistem. Zato jedini put do promene i humanijeg pristupa, koji pruža veću slobodu ovim osobama, mora započeti unutar samih psihijatrijskih ustanova. Donošenje zakonskih mera, propisa i spoljni monitoring nisu dovoljni. Neophodno je da se radnici

„totalnih institucija“ (posebno medicinske sestre i tehničari) dodatno edukuju, da njima rukovode ljudi sa najvišim stručnim i moralnim integritetom, kao i da se same ustanove uz pomoć države obnove i dobiju preko potrebnu finansijsku pomoć za poboljšanje uslova rada i smeštaja. Istovremeno, država bi trebalo da potpomaže lokalne zajednice kako bi bile u stanju da ove osobe, na najbolji mogući način, prime nazad u društvo i olakšaju njihovu integraciju u normalne životne tokove. Takođe, potrebno je raditi na podizanju svesti građana i razbijanju predrasuda prema ovim osobama, počevši od osnovne škole, ali i intenzivnije, preko medija. Tako će postati moguće da se ovi ljudi nakon izlaska iz ustanova vrate u društvo koje ih je izgnalo.

Literatura

- Backović, D. (2010) Mentalno zdravlje i mentalna higijena između dva milenijuma. *Medicinski pregled*, 11-12, str. 833-838.
- Bukelić, J. (2004) *Socijalna psihijatrija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Fuko, M. (1980) *Istorija ludila u doba klasicizma*. Beograd: Nolit.
- Goffman, E. (1961) *Asylums: essays on the social situation of mental patients and other inmates*. New York: Anchor Books.
- Janković, S. (2012) *Mišljenje na nacrt Zakona o zaštiti osoba sa mentalnim smetnjama*. Beograd: Zaštitnik građana Republike Srbije.
- Katić, R. V. (1990) *Srpska srednjovekovna medicina*. Gornji Milanovac: Dečje novine.
- Milovanović, S. (2000) Etičke norme u srednjovekovnoj Srbiji. U: D. Milovanović (ur.) *Etika u medicini kroz vekove*. Lazarevac: Elvod Print, str. 39-45.
- Milovanović, S., Jašović-Gašić, M., Pantović, M., Đukić-Dejanović, S., Jovanović, A. A., Damjanović, A., Ravanić, D. (2009) The historical development of psychiatry in Serbia. *Psychiatria Danubina*, 2, str. 156-165.
- Rosenthal, E., Szeli, E. (2002) *Not on the Agenda: Human Rights of People with Mental Disabilities in Kosovo*. Washington: Mental Disability Rights International.
- Vasić, V. (1986) *Ljudi koji ne postoje. Beleške jednog psihologa*. Beograd: Nova.
- Zakon o potvrđivanju konvencije o pravima osoba sa invaliditetom, Sl. glasnik RS – Međunarodni ugovori, br. 42/09.

Zakon o ratifikaciji konvencije protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni i postupaka, Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori, br. 9/91.

Zakon o zaštiti lica sa mentalnim smetnjama Republike Srbije, Sl. glasnik RS, br. 45/13.

Internet izvorи

Mental Disability Rights International (2007) Torment not Treatment: Serbia's Segregation and Abuse of Children and Adults with Disabilities. Dostupno na: http://www2.ohchr.org/english/bodies/cat/docs/ngos/MDRI_Serbia41.pdf stranici pristupljeno: 3.8.2013.

Načela za zaštitu mentalno obolelih osoba i poboljšanje zaštite mentalnog zdravlja. Dostupna na: <http://www.hraction.org/wp-content/uploads/Nacela-za-zastitu-mentalno-obolelih-osoba-i-poboljsanje-zastite-mentalnog-zdravlja.pdf> stranici pristupljeno 17.6.2013.

Helsinški odbor za ljudska prava (2007) Ljudi na društvenoj margini: Ljudska prava u psihijatrijskim bolnicama. Helsinške sveske br. 25. Dostupno na: <http://www.helsinki.org.rs-serbian/doc/sveske25.pdf> stranica posećena 17.06.2013.

<http://www.youtube.com/watch?v=q1kbayAdlgg> stranici pristupljeno 3.8.2013.

NIKOLA M. PETROVIĆ
BEJAN ŠaćIRI

History of the treatment of persons with psychological difficulties and the abuse of their civil rights

Treatment of persons with psychological difficulties varied in different historical periods, but in its essence remained similar until today. It included an inhumane relationship towards these persons, involuntary treatment through torture, and isolation from society as a kind of punishment for their diversity. It was not until the late 19th century that the relationship of society towards these individuals started to improve gradually, but in the 21st century isolation of these individuals still remained the dominant form of acceptable social solution for the “problem”, with a somewhat more humane attitude towards them and less cruel treatment. Serbia has followed the trends of treatment of the persons with psychological difficulties from the rest of Europe for centuries, but is still lagging behind the world in the introduction of new methods of treatment. Indeed the first legal solution to regulate the human rights of these people is currently in the process of implementation. The subject of this paper is the treatment of persons with psychological difficulties and the violation of their civil rights. In a subject specific context the goal of the analysis was the historical review of the treatment towards persons with psychological difficulties by doctors, other practitioners and the community in general, with reference to the current situation regarding their treatment within the psychiatric institutions, as well as the legal regulations and the protection of their civil rights.

Keywords: persons with psychological difficulties, abuse of human rights, treatment, Serbia.

Viktimizacija osoba sa mentalnim smetnjama

TEMIDA

Jun 2013, str. 43-56

ISSN: 1450-6637

DOI: 10.2298/TEM1302043P

Pregledni naučni rad

Stigmatizacija osoba sa duševnim poremećajima i intelektualnim teškoćama

MIA POPIĆ

SNEŽANA ANTIČEVIĆ*

*O*sobe sa duševnim i intelektualnim smetnjama predstavljaju najstigmatizovanije socijalne grupe. Posledice stigme po ove osobe kreću se od nemogućnosti da nađu adekvatno zaposlenje, socijalnog povlačenja, osećanja usamljenosti, niskog samopoštovanja, do izostajanja traženja pomoći, materijalnog siromaštva i potpune socijalne izolovanosti. Iako većina dosadašnjih pokušaja prevencije stigme ovih osoba pokazuje krajnje pesimističnu perspektivu, važno je da prevaziđemo sopstvenu naučenu bespomoćnost u tretiraju ovog problema i nastavimo sa ulaganjem napora da se stigma prevaziđe. Jedini način da u tome uspemo jeste kontinuirana i pažljiva analiza faktora koji doprinose ljudskoj sklonosti ka stigmatizaciji, koja će poslužiti kao polazna osnova u osmišljavanju mehanizama za rešavanje ovog problema. U radu je dat prikaz načina na koji se manifestuje stigmatizacija osoba sa duševnim i intelektualnim smetnjama i posledica koje ona ima po stigmatizovanu osobu. Pažljivo su razmotreni faktori koji doprinose stigmatizaciji ovih osoba, kao i mehanizmi na kojima bi trebalo da počivaju pokušaji prevazilaženja stigme.

Ključne reči: duševni poremećaj, intelektualne teškoće, stigma, predrasude, ometenost.

* Mia Popić je dipl. psihološkinja i radi u Centru za edukaciju, istraživanje i razvoj.
E-mail: miapopic@gmail.com

Snežana Antičević je dipl. psihološkinja. E-mail: snezanaanticevic@gmail.com

Uvod

Stigma je reč koja predstavlja oznaku ili beleg koji se utiskivao na kožu robovima, označavajući vlasništvo nad njima i njihov inferiorni status (Falk, 2001). Reč stigma korišćena je za telesne oznake, osmišljene da istaknu ono što je neobično ili loše kada je u pitanju moralni status obeleženog. Danas se ovaj termin odnosi više na samu osramoćenost nego na njen fizički pokazatelj (Goffman, 2009). Prema definiciji stigme, njena svrha je da neku osobu ili grupu odvojimo od sebe i pokažemo da su on ili ona lošiji od nas (Cockerham, 2003, prema Dimitrijević, 2009). Prava opasnost ovog procesa sadržana je u tome što smo svi mi skloni da etikete tretiramo kao definicije (Phelan, Link, 1999) i da ih koristimo kao objašnjenja za određena ponašanja koja izlaze iz okvira našeg poimanja sveta.

Stigmatizacija osoba sa duševnim poremećajima

Osobe sa duševnim poremećajima opažaju se kao bića koja su nepredvidljiva i opasna (Link i Cullen, 1986). Oni se ne uklapaju u stabilnu sliku sveta, njihovo ponašanje nije u skladu sa predviđenim životom zajednice i stoga se doživljavaju kao neprihvatljivo različiti. Potreba ljudi da se kreću u predvidljivom svetu ogleda se, između ostalog, i u načinu na koji smo koncipirali život u zajednici. Zakoni i brojne druge regulative služe nam kao smernice na osnovu kojih osmišljavamo svoje postupke, uz maksimalni trud da se oni uklope u ono što se smatra socijalno prihvatljivim. U tom smislu, zakoni nam služe kako bi se sankcionisala ona ponašanja koja narušavaju stabilnost društva kao što su pljačke, prostitucija itd. (Phelan & Link, 1999). Ipak, nisu sva ponašanja koja odstupaju od uobičajenog podložna tim sankcijama. Scheff (1998) ističe da postoje određeni vidovi ponašanja koji nisu regulisani zakonima, a koji na izvestan način ipak krše određena prečutna pravila o tome kako treba da izgleda društveno ponašanje. Upravo takvo ponašanje, koje odstupa od prečutnog zahteva da se ljudi ponašaju razumno i predvidljivo, a koje je iz tog razloga naročito podložno stigmi, jeste ponašanje duševno obolelih osoba. Scheff (1998) ističe, međutim, da nije samo opažanje simptoma duševno obolele osobe dovoljno da bi joj se pripisala etiketa, već da su potrebne određene socijalne karakteristike. Horowitz (1982, prema Phelan, Link, 1999) smatra da ključni faktor u pripisivanju negativne etikete osobama sa duševnim poremećajima je njihova nezadovoljstva sa svojim životom.

ćajima jeste *nerazumljivost*, tj. nemogućnost da se opaženo ponašanje objasni i da mu se pripišu ikakvi razumljivi razlozi. Iz tog razloga, određeno ponašanje će verovatnije biti opaženo kao nerazumljivo, pa samim tim i negativno etiketirano, ukoliko je osoba koja ga manifestuje drugačija od nas samih, ili ukoliko nismo uključeni u bilo kakav vid odnosa sa njom. U skladu sa ovim, Horowitz (1982, prema Phelan, Link, 1999) ističe dve pretpostavke koje su ključne u etiketiranju osobe kao „lude“. Prva je da postoji značajna distanca između nas i te osobe, u smislu da nemamo odnos sa njom, a druga pretpostavka uzima u obzir širi, kulturološki kontekst, tj. činjenicu da je osoba pripadnik neke druge socijalne klase, rase itd. Na osnovu navedenog, može se reći da „kriterijum distance“ igra ključnu ulogu u tome da li ćemo nekoga stigmatizovati ili ne. Dakle, skloni smo da proglašimo neprihvatljivo drugaćima one sa kojima nismo u odnosu, koji pripadaju nekoj drugoj grupi, prema kojima postoji socijalna ili čak etnička distanca i za koje verujemo da njihovo ponašanje nije podložno „racionalnom“ objašnjenju.

Stigmatizacija osoba sa intelektualnom ometenošću

Tringo (1970) i Frist (2000) ustanovili su da su osobe sa mentalnom bolesću i intelektualnom ometenošću najstigmatizovane socijalne grupe. Osobe sa intelektualnom ometenošću posmatraju se kao vidno drugačije, neprilagođene i asocijalne, što predstavlja značajnu prepreku u opažanju njihovih ostalih osobina, interesovanja, sposobnosti, pa i talenata. Tako, po Biernatu i Dovidiju, sama „različitost“ nije dovoljna da bi se pojavila stigma; pojedinac je stigmatizovan kada se njegovo određeno obeležje (odstupanje od prototipa ili norme) dovede u vezu s njegovim ostalim karakteristikama, tačnije, kada se one vide kroz prizmu njegovog osnovnog diskreditujućeg svojstva, čime i one same postaju diskreditujuće (Biernat, Dovidio, 2000). Po Elliotu i saradnicima (Elliot i dr., 1982, prema Kecmanović, 2010), stigma je oblik devijantnosti koji dovodi do toga da drugi ljudi procenjuju individuu kao nepodobnu za učestvovanje u socijalnoj interakciji, nepodobnu za nju, nepredvidivu i preteću po okolinu. S obzirom na to da osobe sa intelektualnom ometenošću povremeno ispoljavaju različite vidove nepredvidivog i asocijalnog ponašanja, koje okruženje može da protumači kao uznemiravajuće i preteće, i da uglavnom zavise od podrške druge osobe, one se najčešće procenjuju kao nepodobne za socijalnu interakciju, a njihova ličnost se posmatra samo kroz prizmu različitosti,

što je i razlog nastanka negativnih stavova, stereotipa, diskriminacije, odnosno stigmi. Osobe bez ometenosti doživljavaju nelagodnost i nesigurnost, ne znajući kako da se ponašaju u prisustvu osoba s ometenošću (Loo, 2000, prema Dragojević, Milačić-Vidojević, 2010). U istraživanju koje je realizovano sa studentima FASPER-a, Univerziteta u Beogradu, pokazalo se da, u odnosu prema osobama s ometenošću, osećaju: nelagodnost, sažaljenje, napetost, zbumjenost, osećanje bespomoćnosti, statistički značajno češće nego odbojnost i nezainteresovanost (Dragojević, Milačić-Vidojević, Hanak, Mentus, 2010 prema Dragojević, Milačić-Vidojević, 2010). Reakcije neometenih osoba prema osobama s ometenošću obuhvataju: sažaljenje, strah, niska očekivanja, ali i stereotipije i negativne stavove. Alexander i Link (2003) utvrdili su da je uspostavljanje kontakta sa osobama sa duševnim poremećajima značajan, ako ne i ključni faktor u prevazilaženju stigme prema ovim osobama. Nalazi njihovog istraživanja pokazuju da, kako raste kontakt sa osobama sa duševnim poremećajima, tako opada socijalna distanca prema njima i procena da su opasni. U skladu sa ovim nalazima je i činjenica da su stavovi direktnih učesnika u radu sa ometenima, kao i studenata specijalne edukacije i rehabilitacije, pozitivniji u odnosu na stavove opšte populacije (Gething, 1992; Au, Han, 2006; Rice, 2009 prema Dragojević, Milačić-Vidojević, 2010). Istraživanje sprovedeno u Srbiji pokazalo je da su reakcije uže socijalne sredine negativnije na intelektualno i mentalno ometenu (autističnu) decu nego na slepu, gluvu i telesno invalidnu (Dragojević, 2007).

Elementi stigme

Prema Corriganu modeli stigme postaju složeniji tako da ne uključuju samo uočavanje znakova koji ukazuju na pripadnost stigmatizovanoj grupi, već i kognitivne (stereotipi), emocionalne (predrasude) i bihevioralne (diskriminacija) reakcije na opažene znakove (Corrigan, 2005).

Po Tornicrotu (2007) stigma je termin koji sadrži tri važna elementa: problem znanja (nepoznavanje pojave), problem stava (predrasude) i problem ponašanja (diskriminatorski odnos prema drugom). Diskriminacija je posledica stigme i predstavlja nepravednu razliku u ophođenju prema različitim kategorijama ljudi, poricanje njihovih prava i odgovornosti kao punopravnih građana (Thornicroft i dr., 2009). Predrasude postoje ukoliko su prisutni stereotipi koji se odnose na određenu grupu; one se odnose na negativne emocionalne

procene i vode ka diskriminaciji koja čini bihevioralni ishod stigme. Stereotipi, koji prate osobe sa duševnim poremećajima, sažeti su sledećim rečenicama (Šuleić, Aleksić, 2013):

„To 'ludilo' je sigurno nasledila od svoje majke.“

„Nikada se ne zna šta može da mu padne na pamet, šizofreničar je, sigurno je nasilan.“

„Sam je kriv za svoje stanje, zato su ga svi napustili.“

„Njena porodica se sigurno stidi zbog toga što je ona takva.“

Navedene rečenice ukazuju na rasprostranjenost pogrešnih informacija i neznanja kada govorimo o duševnim poremećajima. Ova neznanja su na izvestan način podržana i načinom na koji su osobe sa duševnim poremećajima prikazane u medijima i na filmu. Nekoliko dominantnih tema prisutnih u medijima opisuju neznanje o osobama sa duševnim poremećajima. Medij-ska analiza filmova i novinske štampe ukazuju na tri ključne teme: osobe sa duševnim poremećajima su suicidalni manijaci kojih treba da se plašimo; oni imaju infantilan pogled na svet ili su sami odgovorni za svoju bolest zbog slabog karaktera (Gabbard, Gabbard, 1992; Wahl, 1995). Društvo konstруiše sliku, o osobi sa duševnim poremećajem, koja je netačna i preterano negativna. Ove osobe se najčešće opisuju kao nasilne, opasne, nepredvidive, nekompetentne i generalno nedopadljive (Wahl, 1992).

Ovakvo povezivanje „mentalne bolesti“ sa nasiljem još više produbljuje stigmu, čime se stvara pogodan teren za nastanak diskriminišućeg ponašanja prema osobama sa duševnim poremećajima.

Stigma može biti doživljena, kada predstavlja aktuelno iskustvo diskriminacije, ili internalizovana, kada ukazuje na strah od diskriminacije ili osećanje sramote, stida, skrivanja, povlačenja, usled toga što se negativni stereotip prihvata (Corrigan, 1998). Kvalitativno istraživanje, koje su sprovedli Dinos, Stevens, Serfaty, Weich i King (2004), u kome su sprovedli narativne intervjuje sa 46 osobe koje su bile korisnici psihijatrijskih usluga, pokazalo je na koji način se javna slika mentalnih poremećaja, kao nečega opasnog i zastrašujućeg, odražava na sliku koju osobe sa duševnim poremećajima imaju o sebi. Tako jedna od pacijentkinja, sa kojom su razgovarali, a koja pati od šizofrenije, izveštava: *Šizofrenija je najgora bolest, znam to jer sam čitala u novinama i gledala na TV-u. Šizofreničari su pravi ludaci i veoma opasni po društvo, ljudi koji ne znaju da se kontrolišu, tako da ja verovatno potпадam pod tu kategoriju.*

Prema Corriganu (1998) stigma može da se odredi kao: javna (članovi opšte populacije prihvataju stereotipe i ponašaju se diskriminatorski) ili kao samostigmatizacija (internalizacija javne stigme). Stigma može da se odnosi na samu stigmatizovanu osobu, ali i na osobe koje su blisko povezane sa njom, kao što su članovi porodice ili zdravstveni radnici (Oestman, Kjellin, 2002). Osobe koje pružaju svakodnevnu podršku osobama sa intelektualnom ometenošću i osobama sa duševnim poremećajima susreću se sa različitim reakcijama okruženja bilo u vidu čuđenja i raspitivanja stručnjaka drugih profila o težini posla, načinu rada, teškoćama u nošenju sa emocijama koje izaziva neposredni kontakt sa osobama sa intelektualnom ometenošću ili u vidu sažaljivih pogleda slučajnih prolaznika sa jedne strane ili podrugljivih i osuđujućih sa druge strane.

Posledice stigme

Ako se pitamo kakav uticaj stigma ima na osobe koje su njene žrtve, možemo da kažemo da stigma proizvodi promene u osećanjima, stavovima i ponašanju kod osoba koje su predmet stigme (nisko samopoštovanje, socijalno povlačenje, nevođenje računa o sebi) i kod članova njihove porodice. Stigme utiču na celokupnu porodicu stigmatizovane osobe tako što ona postaje zatvorena, tj. socijalno izolovana. Majke dece sa smetnjama u razvoju su najčešće nezaposlene zbog neophodnosti stalne brige o detetu, što neretko porodicu dovodi u stanje niskog materijalnog statusa. Takođe, diskriminacija dovodi do izostajanja traženja pomoći, nepristupanja tretmanu, materijalnog siromaštva i socijalne marginalizacije. Ove pojave mogu biti posledica doživljene diskriminacije ili anticipirane (Alexander, Link, 2003). Članovi porodice, koji su krvno povezani sa stigmatizovanim članom, smatraju da dele gene koji su odgovorni za stanje obolelog člana i da se zbog toga osećaju „uprljanim“ (Sigelman, 1991). Porodična stigma sadrži stereotipe okrivljavanja, sramote i kontaminacije. Članovi porodice mogu doživeti sramotu zbog okrivljavanja za ometenog člana, a doživljena sramota može uzrokovati izbegavanje kontakta sa prijateljima ili komšijama. Porodična stigma negativno utiče na članove porodice na različite načine: mogu izbegavati različite socijalne situacije, trošiti energiju i resurse da bi sakrili porodičnu tajnu ili mogu doživeti diskriminaciju u oblasti zapošljavanja i stanovanja. Istraživanja poka-

ziju da su, kod članova porodica osoba sa intelektualnom ometenošću, prisutni zategnuti porodični odnosi i udaljavanje od rođaka (Shibre i dr., 2001).

Kada govorimo o osobama sa duševnim poremećajima, stigma uzrokuje spiralu otuđenja i diskriminacije koja vodi socijalnoj izolaciji, radnoj nesposobnosti, zloupotrebi alkohola i droga, beskućništva, dugotrajnim hospitalizacijama, što sve zajedno umanjuje šansu za oporavak (Milovančević, Pavlović, Lečić, Tenjović, 2005). Korisnici psihijatrijskih usluga izveštavaju o različitim vidovima diskriminacije sa kojom su suočeni—od toga da budu odbijeni za posao za koji su kvalifikovani, dobijaju savete da treba da „spuste svoja očekivanja“ prema kvalitetu života, odbijanje od strane osiguravajućih kuća, do veoma učestalih iskustava odbijanja u socijalnim situacijama (Page, 1995).

Faktori koji leže u osnovi stigmatizacije

Sklonost ka stigmatizaciji ima snažnu motivacionu snagu, jer počiva na ljudskoj potrebi za stvaranjem *slike o sebi, tj. konstituisanjem sopstvenog identiteta kroz njegovo definisanje kao suprotnog onome što smatramo drugaćijim*. Svaki narativ, pa i svaka svest o sebi, počiva na devijaciji: nemoguće je ispričati priču osim kroz odstupanje od uobičajenog, kroz ukazivanje na retko, neочекivano, zabranjeno; nemoguće je upamtiti bilo šta osim kroz referiranje na različitost. Nemoguće je sebe posmatrati kao osobu koja ne odstupa od implicitnih ili potpuno subjektivnih kriterijuma normalnosti, ako nemate na umu primere devijantnih osoba (Dimitrijević, 2009).

Ljudska sklonost ka stigmatizaciji verovatno u osnovi ima snažnu potrebu za samodefinisanjem. Kao što nam je važno da svet oko nas opažamo kao stabilan i predvidljiv, još nam je važnije da takvu sliku imamo i o sebi samima. Iz tog razloga, kako bismo imali osećaj jasnih granica koje definišu naše biće, potrebni su nam „oni neki drugi“ koji su „ludi“, „rđavi“, „defektni“ na koje ćemo se pozivati kada budemo argumentovali sebi i drugima sopstvenu normalnost i razumnost.

Ono što je pokretač stigmatizacije jesu različite vrste strahova. Dve osnovne vrste straha se povezuju sa osobama koje imaju problem sa mentalnim zdravljem: strah od fizičkih napada od strane osobe sa „mentalnim problemom“ i strah od zaraznosti – blizina osobe sa mentalnim problemom može značiti da i sami imamo problem ili da će problem i nas prevladati (Milovančević, Pavlović, Lečić, Tenjović, 2005). Stigma prema osobama sa intelektualnom

ometenošću verovatno proizilazi iz straha od intelektualne neadekvatnosti, od toga da će neko prepoznati naše neznanje i možda doneti sud o nama kao o glupim, nezrelim, infantilnim osobama. U želji da održimo visoko mišljenje o sebi, kako u svojim, tako i u tuđim očima, mi stigmatizujemo osobe sa intelektualnom ometenošću, odbacujemo ih, diskriminišemo i socijalno izolujemo i njih i osobe iz njihovog neposrednog okruženja, čime pokušavamo da napravimo jasnu granicu između sebe i njih, te damo okruženju jasnu poruku da mi nismo kao oni. Rezultati istraživanja pokazuju da, pri susretu sa hendikepiranima, dominiraju sažaljenje i želja da se pomogne, ali istovremeno i nelagodnost i uznemirenost. Većina ispitanika smatra da se kontakt sa ometenim osobama izbegava zbog toga što ljudi ne znaju kako da se ophode prema njima (Hanak, Dragojević, 2002). Mnogi, zbog straha da bi i sami mogli biti stigmatizovani, odlučuju da prekinu kontakt sa osobom, što osobe sa intelektualnom ometenošću vodi u socijalnu izolaciju.

Iz želje da izgradimo stabilnu i postojanu sliku sopstvenog identiteta, na sve što je drugačije reagujemo strahom. S obzirom na to da se osobe sa duševnim poremećajima opažaju kao nerazumne i nerazumljive, one su samim tim oličenje nereda, nestabilnosti, dezorganizovanosti. Zato oni u ljudima koji nisu duševno poremećeni aktualizuju strah od raspadanja, trošnosti, od nepostojanja, što se često izjednačava sa smrću. Ukratko, duševno oboleli podsećaju duševno zdrave koliko je nestabilna njihova psihička ravnoteža; kako mogu svakog časa da izgube pamet ili skrenu s pametи (Kecmanović, 2010).

Još jedan razlog ljudske sklonosti da stigmatizuje leži u specifičnom funkcijonisanju našeg kognitivnog aparata koji se svodi na težnju da, što je više moguće, pojednostavimo sliku koju imamo o sebi ili drugima. Albert Ellis, rođonačelnik Racionalno Emotivno Bihevioralne Terapije (REBT), tvrdi da je jedna od uopštenih ljudskih sklonosti takozvano globalno vrednovanje sebe i drugih. Pod ovim konceptom, on označava ljudsku sklonost da jednu karakteristiku, koju kod sebe ili drugih procenimo kao negativnu ili pozitivnu, proširimo na celokupno biće. U tom smislu, ljudsko mišljenje karakteriše eks-tremnost koja se ispoljava u sklonosti da sebe ili druge vidimo kao odraz sopstvenih ili tuđih svojstava, umesto kao kompleksne osobe s mnogo različitih svojstava (Vukosavljević-Gvozden, 2010). Iz tog razloga, ako smatramo da je ponašanje osobe sa duševnim poremećajem ili intelektualnom ometenošću nerazumljivo, bićemo skloni da je u celini diskvalifikujemo kao ljudsko biće, uvereni da od nje ni u kom smislu ne možemo očekivati išta što je vredno naše pažnje. Sa informacijom da se radi o duševno poremećenoj osobi ili osobi koja

je intelektualno ometena, u potpunosti gubimo interesovanje za njen unutrašnji svet, jer verujemo da on funkcioniše po nekim drugim principima.

Globalno vrednujući osobe, koje su po nekom svojstvu drugačije od nas, njihovo celokupno biće vidimo kao obeleženo tim neprihvatljivim svojstvom, što vodi izbegavanju istih ili, u nekim slučajevima, čak i usmeravanju agresije ka njima.

Globalno vrednovanje svodi se na našu sklonost da osobi pripišemo mnogobrojne nedostatke na osnovu nekog osnovnog nedostatka ili onoga što mi subjektivno procenjujemo takvim. Goffman (2009) daje primer tretiranja slepe osobe upravo u kontekstu globalne ocene–ne samo da je opažamo kao nekoga ko nije u stanju da vidi, već i kao nekoga kome su oštećene i mnoge druge funkcije. Na taj način se to što osoba ne može da vidi proširuje na kompletну nesposobnost, pa vičemo na slepu osobu kao da je gluva ili pokušavamo da je podignemo kao da je bogalj.

Sklonost ka stigmatizaciji može imati uzrok i u specifičnom načinu sagledavanja sveta, koji je u literaturi opisan kao autoritarni pogled na svet. Autoritarni pogled na svet predstavlja jedan poseban kognitivni fenomen koji je predispozicija za razvijanje stavova, uverenja i vrednosti netolerantnih na svaku različitost. Ograničena, uprošćena slika sveta, kakvu reprezentuje autoritarni pogled na svet, mora biti jednoobrazna, sa što manje varijeteta. Različitost se percipira kao remetilački činilac u percipiranju sveta. On mora biti sveden na jedan ili na nekoliko osnovnih načela i zato osobe sa autoritarnim pogledom na svet imaju negativan odnos prema razlikovanju (Bojanović, 2004).

Osobe koje na ovaj način opažaju svet, nastoje da uspostave jasnu liniju između sebe i drugih koje procenjuju kao različite. Ipak, stvar se ne završava samo definisanjem „nas“ i „njih“, već se ulazu značajni napor da se „oni“ uklone, ili da se njihov stav ne čuje. U tom smislu, jedan od značajnih uzroka stigmatizacije jeste i sprovođenje moći gde pripisivanje stigme određenoj grupi služi kao instrument da se ona ukloni.

Razmatrajući socijalne i psihološke faktore koji utiču na individualnu sklonost predrasudama, usko povezanim sa sklonosću ka stigmatizaciji, pominju se agresivnost, loša prilagođenost, nisko samopoštovanje i sistem verovanja i političkih uverenja (Opačić, Vidaković, Vučadinović, 2005).

Agresivnost kao ključna karakteristika autoritarne ličnosti verovatno igra značajnu ulogu u izgradnji predrasuda i stigmatizaciji određenih grupa. Brojna istraživanja pokazala su doslednu vezu između hostilnosti i predrasuda, pretpostavljajući da su predrasude ego – odbrane u funkciji zaštite ega od nadola-

zeće anksioznosti ili patoloških poriva. Socijalna frustracija i teškoća prilagođavanja na loše životne uslove predstavljaju značajan izvor predrasuda.

Prepostavlja se da prihvatanje predrasuda ima funkciju povećanja samopoštovanja kod osoba kod kojih je prisutna „pretnja“ egu. U tom smislu, osobe sa hronično niskim samopoštovanjem sklonije su da se porede sa osobama koje su niže na socijalnoj lestvici, tj. da brane svoj ego pripisujući drugim socijalnim grupama nižu vrednost (Opačić, Vidaković, Vujadinović, 2005). Po tom shvatanju moglo bi se prepostaviti da su osobe sa niskim samopoštovanjem sklonije predrasudama, pa verovatno i stigmatizaciji.

Kada govorimo o stigmatizaciji osoba sa duševnim poremećajima, manje razvijene zemlje pokazuju veći stepen predrasuda prema mentalnoj bolesti, dok ekonomski razvijena područja imaju manje izraženu stigmu prema psihijatrijskim pacijentima. Različiti kulturološki aspekti i religiozna opredeljenja utiču na povećanje, odnosno smanjenje, predrasuda o mentalnoj bolesti. U manje razvijenim područjima, usled zaostatka u globalnom razvoju, a tako i zdravstvenom sistemu, nedostatak informacija posledično dovodi do porasta stigmatizacije mentalno obolelog (Marotić, Miletić, Pejović-Milovančević, 2010).

Kao što vidimo, sklonost ka stigmatizaciji u svojoj osnovi ima psihološke, socijalne i kulturološke faktore. Psihološki faktori, u vidu zahteva za stabilnošću oko sebe i u sebi, i specifičnost ljudskog mišljenja, socijalna i kulturološka derivacija, dominantni politički stavovi i politička volja – svi oni zajednički doprinose održavanju stigmatizacije pojedinih grupa.

Umesto zaključka – Kako prevazići stigmu

U našoj zemlji je 2009. usvojen Zakon o zabrani diskriminacije, a sve u cilju razvoja društva koje zastupa jednaka prava za sve svoje građane i daje prednost inkluziji nasuprot odbacivanju marginalizovanih grupa. Da bi se realizovali započeti pokušaji inkluzije osoba sa intelektualnom ometenošću i kako bi se pokrenuo proces uključivanja osoba sa duševnim poremećajima u šire društvo, neophodan je rad na punopravnom prihvatanju ovih osoba kroz edukaciju, profesionalno ospozobljavanje, psihosocijalnu pomoć, zapošljavanje i slično. Jedan od važnih zadataka programa, koji imaju za cilj prihvatanje osoba sa intelektualnom ometenošću, jeste rad na prepoznavanju i prevazilaženju emocija koje se javljaju u kontaktu sa njima.

Antistigma projekti treba da se usmere ka osnaživanju i samozastupanju osoba sa smetnjama u razvoju, kao vidu individualnog načina borbe protiv diskriminacije, naravno uz adekvatnu pomoć i vođenje od strane osoba, organizacija i ustanova koje im pružaju podršku. Potrebno je pokrenuti: protest (npr. protiv pogrešnog predstavljanja ometenosti i preduzimanje kampanje za verodostojnu prezentaciju), edukaciju (smanjenje stigme obezbeđivanjem tačnih informacija) i kontakt sa osobama sa smetnjama u razvoju. Edukacija predstavlja naročito bitan element ovih programa u prilog čemu govore i nalazi da osobe sa višim obrazovanjem imaju više znanja o osobama sa ometenošću i sebe smatraju efikasnom u interakciji. Osobe sa višim obrazovnim nivoom lakše stupaju u neposrednu interakciju sa intelektualno ometenim osobama, što je i glavni argument za preduzimanje edukativnog segmenta preventivnih antistigma programa. Efikasan način borbe protiv stigmatizacije uključuje uvođenje pitanja od značaja za ometenost u štampane i elektronske medije, kao i promene u zakonima.

Pokušaji uključivanja osoba sa duševnim poremećajima u život zajednice trebalo bi da počivaju na sledećim principima (Šuleić, Aleksić, 2013):

Zaštita prava korisnika kroz predstavljanje antidiskriminacionih i nediskriminatornih zakona i politika.

Dodatna i neprekidna edukacija osoba koje pružaju negu.

Uključivanje korisnika psihijatrijskih usluga u aktivnosti lokalne zajednice–reformisanje ustanova – od lečenja u bolnici, ka aktivnostima u zajednici.

Mogućnosti izbora različitih pristupa u lečenju u zavisnosti od individualnih potreba svakog korisnika.

Ekonomsko osnaživanje korisnika psihijatrijskih usluga.

Otvaranje mogućnosti za zapošljavanje kroz programe osnaživanja.

Medijske kampanje uz neprekidno praćenje i trening novinara.

Programi za unapređenje znanja i veština u oblasti mentalnog zdravlja, koji su namenjeni široj zajednici.

Međusobna saradnja udruženja, organizacija i stručnih službi, koje se bave mentalnim zdravljem, radi osmišljavanja programa zaštite i prevencije mentalnog zdravlja.

Generalno poboljšanje kvaliteta života korisnika psihijatrijskih usluga.

Literatura

- Alexander, L. A., Link, B. G. (2003) The impact of contact on stigmatizing attitudes toward people with mental illness. *Journal of mental health*, 3, str. 271-289.
- Bojanović, R. (2004) *Autoritarni pogled na svet*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Biernat, M., Dovidio, J. F. (2000) Stigma and stereotypes. In: T. F. Heatherton, R. E. Kleck, M. R. Hebl, J. G. Hull (eds.) *The Social Psychology of Stigma*. New York: Guilford Press, str. 88-125.
- Corrigan, P. (2005) *On the Stigma of Mental Illness*. Washington, D.C.: American Psychological Association.
- Corrigan, P. (1998) The impact of stigma on severe mental illness. *Cognitive and Behavioral Practice*, 2, str. 201-222.
- Dimitrijević, A. (2009) Doprinos profesionalaca obeleženosti psihotičnih osoba u socijalnoj sredini. U: B. Ćorić (ur.) *Psihoze od haosa ka sređenosti*. Beograd: FASPER, str. 91-105.
- Dinos, S., Stevens, S., Serfaty, M., Weich, S., King, M. (2004) Stigma: the feelings and experiences of 46 people with mental illness. *British journal of psychiatry*, 184, str. 176-181.
- Dragojević, N., Milačić-Vidojević, I. (2010) Značaj i mogućnosti ispitivanja stavova prema ometenima. *Beogradska defektološka škola*, 2, str. 431-444.
- Dragojević, N. (2007) Vulnerabilnost porodica sa autističnim detetom. *Beogradska defektološka škola*, 2, str. 161-172.
- Ellis, A. (1994) *Reason and Emotion in Psychotherapy*. New York: A Birch Lane Press Book.
- Falk, G. (2001) *Stigma: how we treat outsiders*. Amherst, NY: Prometheus Books.
- Frist, T. (2000) Stigma and Societal Response to Leprosy: Experience of the Last Half Century. *Indian Journal of Leprosy*, 1, str. 1-3.
- Gabbard G. O., Gabbard K. (1992) Cinematic stereotypes contributing to the stigmatization of psychiatrists. In: PJ. Fink, A. Tasman (eds.) *Stigma and mental illness*. Washington: American Psychiatric Press, str. 113-126.
- Goffman, E. (2009) *Stigma –zabeleška o ophođenju sa narušenim identitetom*. Novi Sad: Meditarran Publishing.
- Hanak, N., Dragojević N. (2002) Socijalni stavovi prema osobama ometenim u razvoju, *Istraživanja u defektologiji*, 1, str. 13-22.

- Horwitz, V. (1982) *The social control of mental illness*. New York: Academic Press.
- Kecmanović, D. (2010) (Ne)mogućnost prevencije stigme duševnog poremećaja i destigmatizacije osoba sa duševnim poremećajima, *Psihološka istraživanja*, 2, str. 185-217.
- Link, B. G., Cullen, F. T. (1986) Contact with the mentally ill and perceptions of how dangerous they are. *Journal of Health and Social Behavior*, 4, str. 289-302.
- Marotić, M., Miletić, V., Pejović-Milovančević, M. (2010) Stavovi adolescenata o problemima mentalnog zdravlja. *Psihijatrija danas*, 1, str. 17-24.
- Opačić, G., Vidaković, I., Vučadinović, B. (2005) *Život u posleratnim zajednicama*. Beograd: IAN Međunarodna mreža pomoći.
- Oestman, M., Kjellin, L. (2002) Stigma by Association: Psychological Factors in Relatives of People with Mental Illness. *British Journal of Psychiatry*, 181, str. 494-498.
- Page, S. (1995) Effects of the mental illness label in 1993: Acceptance and rejection in the community. *Journal of Health and Social Policy*, 7, str. 61-68.
- Pejović-Milovančević, M., Pavlović, M., Lečić-Toševski, D., Tenjović, L. (2005) Promena diskriminativnog i negativnog stava prema mentalnim bolestima kod školske dece. *Nastava i vaspitanje*, 1, str. 89-99.
- Phelan, J. C., Link, B. G. (1999) The Labeling Theory of Mental Disorder (I): The role of Social Contingencies in the Application of Psychiatric Labels. In: A. V. Horowitz, T. L. Scheid (eds.) *A Handbook for the Study of Mental Health. Social Context, Theories, and Systems*. New York: Cambridge University Press, str. 139-149.
- Rot, N. (1994) *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Scheff, T. J. (1998) Shame in the labeling of mental illness. In: P. Gilbert, B. Andrews (eds.) *Shame: Interpersonal Behavior, Psychopathology, and Culture*. New York, NY: Oxford, str. 191-205.
- Shibre, T., Negash, A., Kullgren, D., Kebede, A., Alem, A., Fekadu, G., Medhin, G., Jacobsson, L. (2001) Perception of Stigma Among Family Members of Individuals with Schizophrenia and Major Affective Disorders in Rural Ethiopia. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 6, str. 299-303.
- Sigelman, K. (1991) Social distance from stigmatized groups: False consensus and false uniqueness effects on responding. *Rehabilitation Psychology*, 3, str. 139-151.
- Tornicroft, G., Rose, D., Kassam, A., Sartorius, N. (2007) Stigma: ignorance, prejudice or discrimination? *British Journal of Psychiatry*, 190, str. 192-193.

Tornicroft, G., Brahan, E., Rose, D., Sartorius, N., Lees, M. (2009) Global pattern of experienced and anticipated discrimination against people with schizophrenia: a cross-sectional survey. *Lancet*, 373, str. 408-425.

Tringo, J. L. (1970) The hierarchy of preference toward disability groups. *Journal of Special Education*, 4, str. 295-306.

Šuleić, M., Aleksić M. (2013) *Vodič za smanjenje socijalne isključenosti korisnika i korisnika psihijatrijskih usluga*. Beograd: Udruženje Prostor.

Vukosavljević, T. G. (2010) *Racionalno – emotivno bihevioralna terapija – teorija i metod*. Beograd: Kreativni centar.

Wahl, O. F. (1995) *Media madness: public images of mental illness*. New Brunswick: Rutgers University Press.

Wahl, O. F. (1992) Mass media images of mental illness: A review of the literature. *Journal of Community Psychology*, 4, 343-352.

MIA POPIĆ
SNEŽANA ANTIČEVIC

Stigmatization towards persons with mental and intellectual difficulties

Persons with mental and intellectual difficulties are the most stigmatized social groups of all. Consequences of stigma towards these people present themselves in a wide range including social withdrawal; feelings of loneliness; low self-esteem; failure to take care of oneself; avoidance of seeking help; low enrolment in any kind of treatment; financial poverty and total social marginalization. Although most of the attempts to overcome stigmatization towards this population have shown a very pessimistic perspective, it is important to overcome our own helplessness in treating this issue and continue with the efforts to combat stigma. The only way to succeed is through continuous and careful analysis of the factors that contribute to a human tendency to stigmatize that could then be utilized as the ground base in development of mechanisms to battle this issue. This paper summarizes ways that the stigmatization of persons with mental and intellectual difficulties is manifested as well as the negative influences it has on the people who are stigmatized. Factors that contribute to the stigmatization of persons are carefully considered, as well as possible mechanisms that could be utilized as part of efforts to combat stigma.

Keywords: mental illness, intellectual difficulties, stigma, prejudice, disability.

TEMIDA
Jun 2013, str. 57-73
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1302057M
Pregledni rad

Transseksualne osobe i porodica – između diskriminacije i inkluzije¹

ZORICA MRŠEVIĆ*

Predmet analize prezentirane u ovom tekstu su porodični odnosi transseksualnih osoba, a cilj je ukazivanje da rešenja sadržana u odlukama međunarodnih sudova predstavljaju način regulisanja pravnog statusa tih lica. Glavni deo ovog teksta čine prezentacije tri presude međunarodnih sudova, Evropskog suda za ljudska prava u Strazburi i Evropskog suda pravde u Luksemburgu, kojima se transseksualnim osobama priznaje pravo na porodične, bračne i roditeljske odnose. Takođe se navodi niz drugih međunarodnih dokumenata koji imaju za cilj da unaprede pravno priznavanje novostečenog pola transseksualnih osoba, tj. osoba koje su prošle hormonalno operativni proces promene (prilagođavanja) pola. Važna je poruka ovog teksta da je, umesto zastarelog društvenog neprihvatanja i pravnog ignorisanja transseksualnih osoba, potrebno usvojiti pristup pune zaštite njihovih ljudskih prava kroz doslednu primenu načela relevantnosti stečenog pola i kontinuiteta prava i dužnosti, po završetku procesa hormonalno operativnog prilagođavanja (promene) pola.

Ključne reči: transseksualne osobe, porodični odnosi, Evropski sud za ljudska prava, Evropski sud pravde, pravni status.

¹ Ovaj tekst je nastao kao deo projekta na kome je autorka angažovana: Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup, koji je finansiran od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja u periodu 2011-14.

* Dr Zorica Mršević je naučna savetnica na Institutu društvenih nauka, Beograd i profesorka na Fakultetu za evropske pravno političke studije, Novi Sad. E-mail: zmrsevic@idn.org.rs

Autorka je članica Radne grupe Poverenika za zaštitu ravnopravnosti, za analizu propisa od značaja za pravni položaj transseksualnih osoba, formirane u maju 2012., a u kojoj je autorka zadužena za međunarodnopravnu regulativu.

Mnogo je primera u istoriji koji dokazuju da je ogromna ljudska cena diskriminacije i predrasuda. Niko nije ovlašćen da tretira ni jednu grupu ljudi kao manje vrednu ili da su oni manje vredni poštovanja.

Nevi Pilaj, UN komesarka za ljudska prava²

Uvod

Predmet ovog rada su bračni i roditeljski odnosi transseksualnih osoba, koji mogu da budu i vrlo često još uvek i jesu, predmet raznih pravnih nedoumica i potencijalno diskriminativnih rešenja. Shvatanja o transseksualnosti su se dinamično menjala u drugoj polovini dvadesetog i na početku XXI veka, dovodeći do formiranja dva osnovna načela za regulisanje pravne situacije transseksualnih osoba. Naime, potrebno je poštovati načelo relevantnosti novostečenog pola i načelo pravnog kontinuiteta identiteta (prava i dužnosti transseksualne osobe) po završetku njenog hormonalno-operativnog procesa prilagođavanja pola. Ali, ako bi se ostalo samo na načelnim rešenjima, porodični odnosi bi mogli u nekim situacijama da budu mesta sukobljavanja tih načela. Na primer, po načelu pravnog kontinuiteta, ranije sklopljen brak postoji i posle promene pola. Ali, po načelu relevantnosti novostečenog pola, ako je brak po zakonu zajednica muškarca i žene, supružnik koji je promenio pol postaje osoba istog pola kao i drugi supružnik, dakle njihov brak, kao zajednica osoba istog pola, postaje pravno nemoguć³.

Cilj ovog rada je da se, kroz analizu prakse međunarodnih sudova, ukaže na već formirane stavove u pogledu načelnih pravaca rešavanja porodičnog statusa transseksualnih osoba, radi usvajanja shvatanja našeg vremena zasnovanih na ljudskim pravima, imajući u vidu da je opšti interes da svi građani, pa i nepopularne manjine, budu podjednako efikasno pravno i faktički zaštićeni. Posebno je potrebno izbeći pravne praznine koje ostavljaju prostor za arbi-

² Homophobic hate crimes on the rise, UN human rights chief warns, video poruka na *International Day against Homophobia and Transphobia* (Međunarodni dan borbe protiv homofobije i transfobije), 17.5.2011.

³ Položaj transseksualnih osoba je zato potrebno urediti zakonskim, npr. izmenama i dopunama većeg broja zakona (Zakona o matičnim knjigama, Porodičnog zakona, Zakona o penzijsko invalidskom osiguranju, itd.). Međutim, to nije preporučljivo, jer nije sistematsko rešenje problema, do kojeg se dolazi donošenjem posebnog zakona o transseksualnosti.

trernost, što stavlja transrodne osobe u situaciju pravne nezaštićenosti i visokog rizika od nasilja i diskriminacije.

Upotreba pojmova

Transrodne osobe od ranog detinjstva osećaju da su rođene u „pogrešnom telu”, drugim rečima, sa psihom jednog pola u telu drugog. Iako mnogi od njih mogu biti funkcionalni pripadnici toga „pogrešnog” pola i, kao takvi, u privatnom životu roditelji, a u poslovnom dobri profesionalci, dakle integrисани u društvo, oni su duboko nesrečni, pogotovo ako okolina ne prihvata njihovu namenu da se i fizički usklade s onim što zapravo jesu. Potrebno je i terminološki prihvati trend depatologizacije rodne neusklađenosti, pa u skladu sa tim trendom, pojam „rodni poremećaj” treba da bude zamenjen neutralnijim terminom „rodna disforija”⁴. Rodna neusklađenost je razlikovanje nečijeg rodnog identiteta, rodne uloge, ili izražavanja rodne pripadnosti, od kulturnih normi koje su propisane za ljude određenog pola, a kada se zbog toga javi psihička uzinemirenost, najčešće izazvana društvenom stigmatizacijom i diskriminacijom rodne neusaglašenosti, postoji rodna disforija. Ti stavovi su potpuno u skladu sa stavom Svetskog profesionalnog udruženja za transrodno zdravlje SPUSZ (na engleskom WPATH)⁵ o neophodnosti depsihopatologizacije transrodnosti (WPATH Board of Directors, 2010).

Transrodne osobe na razne načine izlaze na kraj sa svojom situacijom. Neki od njih žive i oblače se kao pripadnici željenog pola, ne podvrgavajući se nikakvim tretmanima da bi stekli fizičke atribute željenog pola. Drugi uzimaju hormone kako bi stekli neke sekundarne odlike željenog pola. I prva i druga kategorija obuhvaćena je pojmom transrodne osobe. Treći, kojih je najmanje,

⁴ Rodna disforija je doživljaj nesklada koje osoba ima u pogledu vlastitog tela i doživljaja sopstvenog roda/rodnog identiteta, u uslovima postojanja striktnih kulturnih normi koje takve osobe neprestano izlazu stigmatizaciji i nasilju, što pojačava pojavu anksioznosti, uzinemirennosti i duboke patnje.

⁵ The World Professional Association for Transgender Health (WPATH), Svetsko profesionalno udruženje za transrodno zdravlje je međunarodno, multidisciplinarno profesionalno udruženje čija je misija da promoviše tretman baziran na činjenicama, kontinuiranom obrazovanju, istraživanjima, advokatiranju, javnoj politici i poštovanju zdravlja transrodnih osoba. Misija SPUZS je da okupi različite profesionalce koji su rešeni da razviju najbolje prakse i najbolje podržavajuće politike širom sveta kojim promovišu zdravlje, istraživanja, obrazovanje, dostojanstvo i ravnopravnost za transpolne, transrodne i rodno neprilagođene osobe u svim kulturnama.

će se podvrgnuti hirurškim zahvatima kako bi njihova tela što više bila slična telima pripadnika željenog pola i oni se nazivaju transseksualnim osobama⁶ ili još korektnije, transpolnim osobama. Komparativnopravno iskustvo je da se transrodnost široko priznaje kao stanje koje se na lični zahtev tretira medicinskim zahvatima „promene pola“⁷ u cilju ublažavanja tegoba. U većini evropskih država nacionalne zdravstvene službe priznaju postojanje ovog stanja i obezbeđuju ili dozvoljavaju lečenje, uključujući i ireverzibilne hirurške zahvate (Posebni izveštaj Zaštitnika građana, 2010:14). Obim operativnog tretmana može da bude stvar ličnog izbora ili da zavisi od drugih faktora, poput zdravstvenog stanja ili finansijskih sredstava.

Presude međunarodnih sudova o porodičnim odnosima transseksualnih osoba

U pogledu porodičnopravnog statusa transseksualnih osoba, dakle onih koji su hormonalno operativnim putem promenili pol, od posebnog značaja su tri presude evropskih sudova ESLJP (Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu) i ESP (Evropskog suda pravde u Luksemburgu) koje se odnose na njihovo pravo na sklapanje braka: prva je presuda kojom se utvrđuje pravo na brak u skladu sa novostečenim polom, koju je 2002. doneo ESLJP u Strazburu, druga je presuda kojom se zabranjuje diskriminacija na osnovu pola onemo-

⁶ U medicini i pravu se koristi izraz „transseksualnost“ (sa dva „s“), nasuprot pokretu za LGBT prava koji koristi izraz „transeksualnost“ (sa jednim „s“) smatrajući da je transeksualnost pitanje ljudskih osećaja. Kako je izostavljanje jedno „s“ zapravo gramatički neispravno, jer se radi o složenoj reči od dve, od kojih se prva završava slovom „s“ a druga počinje istim slovom „s“ smatramo da je, uz svo uvažavanje stavova aktivistkinja i aktivista, ipak pravilno koristiti oba „s“ u pojmu transseksualnost. Istovremeno ne vidi se kako se izostavljanjem jednog „s“ postiže veći stepen ljudskih prava transseksualnih osoba, tim pre što ni aktivistički klaster nije jedinstven po tom pitanju. Kako su presude Evropskog suda za ljudska prava dosledne u upotrebi oba „s“ u svim presudama koje su donete u korist transseksualnih osoba, smatramo da je u pojmu transseksualnost i izvedenim pojmovima pravilnija upotreba oba „s“.

⁷ Aktivistički pokret za prava transseksualnih osoba odbija upotrebu termina „promena pola“ i insistira na terminu „prilagođavanje pola“ jer smatra da se operativnim putem menjaju samo genitalije i usklađuju se sa samopercepcijom svoga roda koja ostaje ista. U medijima, i u oskudnoj literaturi koja postoji na našem jeziku, koriste se oba termina ravnopravno jer još uvek ne postoji opšti konsenzus o tome. Inače, na engleskom se koristi termin genitalna rekonstrukcija, (*genital reconstruction ili reassignment*), a na francuskom *reassignment hormono-chirurgicale du sexe* (RHCS) što ne rešava našu dilemu, ali svakako ukazuje da se „promena pola“ ni na tim jezicima ne smatra adekvatnim terminom.

gućavanjem sklapanja braka sa transseksualnom osobom, koju je 2004. doneo ESP u Luksemburgu, kao i treća presuda ESLJP iz 2009, kojom se potvrđuje da posle promene pola transseksualna osoba nastavlja sa svojim (mada donekle umanjenim) roditeljskim pravima.

Pravo na brak u skladu sa postignutim polom. I. v. UK (odluka Velikog veća 2002: 25680:94) Evropski sud za ljudska prava (u daljem tekstu ESLJP) je ustanovio da nepriznavanje prava postoperativne transseksualne osobe na brak predstavlja kršenje čl. 8 i čl. 12 Evropske konvencije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama (pravo na privatnost i pravo na brak). Pritužilja je navela da nije bila u stanju da se venča zbog odbijanja unošenja promena u njen izvod iz matične knjige rođenih. U svom obrazloženju presude u korist trans osobe, ESLJP je uočio da, s jedne strane postoji velika društvena promena u instituciji braka, a sa druge strane, da postoji značajan razvitak u medicini i nauci u domenu transseksualnosti. Zbog toga, Sud nije ubeđen da rodno profilisana odredba „muškarci i žene“ u čl. 12 Evropske konvencije o ljudskim pravima mora da se tumači striktno i isključivo samo na osnovu bioloških kriterijuma i zbog toga nije našao opravdanje za onemogućavanje transseksualnim osobama da uživaju pravo na sklapanje braka. Od manje važnosti je nepostojanje dokaza o zajedničkom evropskom pristupu rešavanju pravnih i praktičnih problema. Mnogo je značajnije da postoje jasni i nesporni dokazi kontinuiranog međunarodnog trenda u korist, ne samo povećanja društvene prihvatljivosti transseksualnih osoba, nego i pravnog priznanja novog polnog identiteta postoperativnih transseksualnih osoba (par. 85. te presude).

Zabranu diskriminacije na osnovu pola onemogućavanjem sklapanja braka sa transseksualnom osobom, K.B v. United Kingdom National Health Service (2004 C-117/01) je slučaj žene zaposlene u Nacionalnoj zdravstvenoj službi (National Health Service NHS) Ujedinjenog kraljevstva, čiji je životni partner transseksualna osoba, tipa „žena u muškarca“. Zbog toga što njenom partneru nije bilo omogućeno da se, u skladu sa domaćim pravom, registruje kao muškarac, tako da je bez obzira na uspešno izvedenu operaciju, njen pravni status ostao kao pri rođenju ženski, oni nisu mogli da sklope brak. Njen poslodavac NHS je obavestio da, u slučaju da je njen partner nadživi, on neće moći da zahteva porodičnu penziju jer samo preživeli bračni drug u slučaju venčanih parova ima tu mogućnost. Na pitanje da li je to vrsta polne diskriminacije po pravu EU, Sud pravde je odgovorio da odluka da se ograniče neke beneficije samo na venčane parove, dok su druga lica koja žive zajedno isključena, ne predstavlja samo po sebi diskriminaciju na osnovu pola. Ipak, Sud je dodao da tu postoji

situacija da, usled nejednakog tretmana, postoji direktno onemogućavanje uživanja prava zaštićenog pravom EUa. Situacija je da se nejednak tretman odnosi na jedan od uslova koji omogućava jedno od prava, naime pravo na sklapanje braka. Sud je onda naveo slučajeve ESLJP (Evropski sud za ljudska prava) koji priznaju transseksualnim osobama pravo na sklapanje braka. Shodno tome, Sud je zauzeo stanovište da „zakoni kao što su oni koji se odnose na glavni predmet postupka, a kojima se krše odluke ESLJP i time sprečavaju parove da ispunе zahteve potrebne da bi sklopili brak, koji mora da postoji da bi neko bio u stanju da ima koristi od uplata u penzioni fond drugog partnera, moraju biti smatrani kao principijelno nespojivi sa zahtevima iz čl. 141 EC“. Ipak, Sud je dodao da je na državama članicama da odrede koji su uslovi za pravno priznanje promjenjenog pola u svojim zemljama, da bi prema tim odredbama onda bili podjednako regulisani pojedinačni slučajevi. Važno je uočiti da u skladu sa tom presudom Suda pravde Evropske unije, diskriminacija protiv trans osoba može da se smatra diskriminacijom na osnovu pola i kada su u pitanju osobe koje nameravaju da se podvrgnu ili su prošli operativno prilagođavanje pola. Diskriminaciju zbog stanja nastalog prilagođavanjem pola taj Sud je tretirao kao diskriminaciju na osnovu pola i zabrana te diskriminacije bazira se na već postojećim relevantnim odredbama EU prava.

Osiguranje ograničenog kontakta između transseksualne osobe sa detetom zbog najboljeg interesa deteta, P.V. protiv Španije 2009. Podnositelj pritužbe, P.V., je španski građanin sada transseksualna osoba tipa „muškarac u ženu“ koja je pre promene pola 1998. dobila sina sa P.Q.F. Kada su se 2002. razili sudija je odobrio prijateljski sporazum koji su bivši supružnici zaključili, a po kome će dete živeti sa majkom dok će oba roditelja deliti roditeljske odgovornosti. Taj sporazum je takođe sadržao i sporazum da P.V. može da proveđe svaki drugi vikend i polovinu školskog raspusta sa detetom. Maja 2004. bivša supruga je pokrenula postupak da oca liši roditeljskih prava i da se potpuno opozove aranžman komuniciranja sa detetom, kao i bilo kakve komunikacije između oca i sina, navodeći da je P.V. prošao hormonalni tretman sa očiglednom namerom da „promeni“ pol, kao i da ubičajeno nosi šminku i odeću kao žena. Sudija je konstatovao da je P.V. pre nekoliko meseci zaista započeo proces „promene pola“ i da taj proces obuhvata dalekosežne promene svih aspekata njenog života i njene ličnosti, kao i postojanje emotivne nestabilnosti, kao što je naveo veštak/psiholog u svom izveštaju. U pogledu aranžmana kontaktiranja, sudija je odlučio da te kontakte ograniči radije nego da ih potpuno ukine. Napravljen je privremeni aranžman koji je obuhvatao samo troča-

sovno viđenje svake druge subote, „...dok P.V. prolazi operaciju i dok se u potpunosti ne oporavi u svim svojim fizičkim i psihičkim kapacitetima“. Ta odluka je podržana od Pokrajinskog nadzornog tela (*Audiencia Provincial*), koje je podvuklo da bi prethodni, uobičajen aranžman redovnih kontakata mogao da ugrozi detetovu emotivnu stabilnost. A pošto otac i sin imaju dobre emotivne odnose, dete bi trebalo da postepeno dobije duže termine kontakata. Aranžman susreta je zaista produžen u februaru 2006. na 5 časova svake druge nedelje i posle toga, još jednom, u novembru 2006, na svaku drugu subotu i svaku drugu nedelju na po osam sati trajanja svakog viđenja. Iako je kontakt produžen, on je i dalje kraći u odnosu na prvo bitni i uopšte ne sadrži npr. svaki drugi ceo vikend, niti godišnji odmor. Posle neuspele (*amparo*) žalbe Ustavnom sudu Španije, P.V. je podneo pritužbu Evropskom судu za ljudska prava 18. juna 2009. zbog kršenja člana 8 (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života) i člana 14 (zabрана diskriminacije) do kojeg je došlo ograničavanjem viđenja sa sinom. To ograničenje španski sud je obrazložio navodnom emotivnom nestabilnošću pritužitelja, posle čega je usledila i njegova promena pola što su okolnosti za koje je španski sud konstatovao da mogu da uznemire njenog sina koji je tada imao šest godina. Sud u Strazburu je konstatovao da su španski sudovi zbog pritužiteljeve emotivne nestabilnosti usvojili aranžman kontaktiranja koji je bio nepovoljniji od onoga koga je on/ona sklopila prilikom razlaza sa detetovom majkom. U pogledu transseksualnosti, Sud je konstatovano da se može smatrati da je i ona obuhvaćena članom 14 Evropske povelje o ljudskim pravima, jer je lista osnova zabranjene diskriminacije navedena u tom članu, otvorena. Kao odlučujući osnov za ograničenje kontakata je ipak identifikovan rizik od ugrožavanja detetovog najboljeg interesa i razvijka njegove ličnosti. Od tročasovnog sastanka svake dve nedelje sa profesionalnim nadzorom, aranžman kontakata je postepeno proširen na osam časova svake druge subote i svake druge nedelje. Sud u Strazburu je konstatovao da je preovlađujući faktor prilikom donošenja te odluke bio najbolji interes deteta, a ne očeva transseksualnost, a cilj je bio da se dete postepeno privikne na očevu promenu pola. Sud je dalje uočio da je aranžman kontakata proširen iako za vreme tog perioda nije bilo nikakve promene u rodnom statusu roditelja trans-žene, čime se dokazuje da njegova/njena transseksualnost nije bio razlog odlučivanja. Sud je zbog toga smatrao da ograničenje aranžmana kontakata nije diskriminativno rezultirao iz transeksualnosti i jednoglasno je zaključio na osnovu toga da nije došlo do kršenja odredaba čl. 8 zajedno sa članom 14 Evropske konvencije o ljudskim pravima.

Princip relevantnosti novostečenog pola

Ove presude, kao i niz drugih koje su tokom dvehiljaditih donete u korist transseksualnih osoba od oba pomenuta evropska suda, koja su se niz godina bavila pitanjem pravnog priznanja novog polnog identiteta postoperativnih transseksualnih osoba, afirmišu u pravnom saobraćaju neophodnost dosledne primene principa relevantnosti novostečenog pola transseksualnih osoba⁸. Time se zapravo otvara pitanje obaveznosti sukcesivne promene pravnog statusa tih lica u skladu sa novostečenim polom, različitim od biološkog pola njihovog rođenja. To pitanje je aktuelno i kod nas, gde se već duže od dve decenije uspešno obavljaju takve operacije, dok se promena pravnog statusa, budući da nije zakonski regulisana, rešavala u praksi od slučaja do slučaja. Promena pravnog statusa transseksualnih osoba posebno postaje značajna od 2011. godine kada je Skupština Srbije usvojila (28. jula 2011.) izmene Zakona o zdravstvenoj zaštiti i o zdravstvenom osiguranju, kojima je proširen krug osoba koje ispunjavaju uslove da budu osiguranici, čime je po prvi put u Srbiji omogućeno pravo na promenu pola o trošku fonda.

Naime, nezadovoljavajuća je pravna situacija da transseksualne osobe, koje su putem operacije promenile/prilagodile pol, nastavljaju da žive u nekakvom pravnom međuprostoru, ne pripadajući u potpunosti ni jednom ni drugom polu, i ona kao takva nije održiva. Sud za ljudska prava ocenjuje da države treba da postupaju u skladu sa obavezama iz Evropske konvencije o ljudskim pravima koje se u ovom slučaju podvode pod obavezu da obezbede poštovanje prava na privatni život. U dvadeset i prvom veku, pravo transsekusalaca na lični razvoj i fizičku i moralnu sigurnost, kakvu u punom smislu uživaju ostali članovi društva, ne može se posmatrati kao nešto što je moralno kontroverzno ili što iziskuje da prođe „neko vreme“ da bi pitanja s tim u vezi mogla da se sagledaju u jasnjem svetlu. Države imaju pozitivnu obavezu da pravno priznaju novi identitet transseksualne osobe koja se podvrgla operaciji potpunog prilagođavanja pola. To obuhvata izdavanje službenih dokumenata kao što su izvod iz matične knjige rođenih, ličnih identitetskih dokumenata, vozačkih dozvola, pasoša, karti socijalnog osiguranja i brojeva, upis u izborne

⁸ Najpoznatije su presude ESLJP o obaveznosti države da transseksualnim osobama prizna pravni status novostečenog pola su: Gudvin protiv Ujedinjenog Kraljevstva (2002), Grant protiv Ujedinjenog Kraljevstva (2006), L. protiv Litvanije (2007), a presude ESP su Case of P. v. S. and Cornwall County Council 1996, i Sarah Margaret Richards v. Secretary of State for Work and Pensions (2006).

spiskove, zemljišne knjige i poreska dokumenta. Evropski sud za ljudska prava je zbog toga naglasio da je od „suštinskog značaja“ da Konvencija bude tumačena i primenjena na način koji omogućuje da njena prava zaista budu efikasno praktično primenjena, a ne da budu iluzorna, ostajući u domenu teorije. Konkretni problemi priznavanja pravnog statusa posle operacije promene pola javili su se već i kod nas:

Poverenica za zaštitu ravnopravnosti je dala mišljenje⁹ da je P.F. Univerziteta u Beogradu izvršio posrednu diskriminaciju na osnovu ličnog svojstva pola, zabranjenu članom 7 Zakona o zabrani diskriminacije, kada je odbacio zahtev M. Đ. da se zbog promene imena, nakon promene pola iz muškog u ženski, koja je nastupila posle sticanja diplome, izvrši „ispravka“ diplome i izda nova diploma u kojoj će biti navedeno njeno novo ime. Po konstataciji o postojanju diskriminacije usledila je i preporuka¹⁰ tom fakultetu Univerziteta u Beogradu da preduzme bez odlaganja sve potrebne mere koje će omogućiti da se M. Đ. i drugim osobama, koje su posle sticanja diplome promenile ime zbog promene pola, na njihov zahtev izdaju nove diplome i druge javne isprave čije je izdavanje u nadležnosti fakulteta, u kojima će biti navedeno njihovo novo ime. Time bi se ostvarilo poštovanje domaćih i međunarodnih standarda u domenu zaštite transpolnih osoba od svih oblika diskriminacije.

Kada su u pitanju bračni odnosi, trans osobe treba da imaju pravo da sklope brak sa osobama suprotnog pola od njihovog novostečenog pola, koje pravo se omogućuje kada je njihovo prilagođavanje pola priznato u skladu sa odredbama članova 8, 12 i 14 Evropske konvencije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama. Član 8 (Pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života), Član 12 (Pravo na sklapanje braka): Muškarci i žene odgovarajućeg uzrasta imaju pravo da stupaju u brak i zasnivaju porodicu u skladu s unutrašnjim zakonima koji uređuju vršenje ovog prava. Član 14 (Zabранa diskriminacije): Uživanje prava i sloboda predviđenih u ovoj Konvenciji obezbeđuje se bez diskriminacije po bilo kom osnovu, kao što su pol, rasa, boja kože, jezik, verospovest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno poreklo, veza s nekom nacionalnom manjinom, imovno stanje, rođenje ili drugi status.

⁹ U predmetu broj 297/2011 od 24.02.2012. godine.

¹⁰ Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Preporuka mera za ostvarivanje ravnopravnosti upućena svim Univerzitetima u Srbiji, (del. br. 335 datum 16. 3. 2012). Dostupno na: <http://www.ravnopravnost.gov.rs/sr/preporuke-mera-organima-javne-vlasti/preporuka-univerzitetima-za-usvajanje-mera-za-sticanje-ravnopravnog-tretmana-lica-koja-su-nak>

Kako su Evropski sudovi priznali da lica koja su prošla potpuni proces polnog prilagođavanja imaju pravo da sklope brak, promena pola u matičnim knjigama rođenih u nacionalnom pravu u svrhu omogućavanja sklapanja braka je minimum neophodan da se obezbedi suština prava na sklapanje braka. Takođe se dalje smatra da, iako tekst člana 12 upućuje da pravo na sklapanje braka pripada ženama i muškarcima, ne izgleda više ubedljivo da se u današnje vreme i dalje tumači tako da se ti termini moraju striktno odnositi na pol određen isključivo na osnovu bioloških kriterijuma.

Dvehiljadite godine su decenija intenzivnih, dinamičnih promena u domenu priznavanja pravnog statusa transseksualnih osoba u Evropi, ali i celom svetu, kada je pitanje njihovog statusa konačno prestalo da bude pitanje morala i postalo pitanje ljudskih prava. Tako je ostalo zabeleženo da se početkom dvehiljaditih iskristalisao minimalni program transseksualnih osoba u vidu liste od sedam zahteva (Whittle, 2000:8) (od kojih se tačke 2. i 3. direktno odnose na pitanje braka a tačka 6 na roditeljstvo) koja se sastoje u tome da:

- Ne moraju nikome, bez sopstvene potrebe, da otkriju detalje o promeni svoga pola.
- *Imaju pravo da sklope brak sa osobama suprotnog pola i da pritom imaju sve bračne privilegije, i oni i njihovi partneri, kao što su npr. poreske olakšice, pravo da zajednički usvoje dete, ili da zahtevaju podelu zajednički stecene imovine posle razvoda.*
- *Imaju pravo da brak koji je sklopljen pre njihove promene pola ostane punovažan.*
- Imaju slobodu da normalno budu zaposleni bez straha od otpuštanja, maltretiranja i ucenjivanja na radnom mestu zbog svog rodnog identiteta, izgleda ili promenjene rodne uloge.
- Imaju pravo da koriste pravna sredstva da se zaštite u svim životnim situacijama i aspektima u svome novom polu.
- *Imaju pravo na društveno prihvaćeno roditeljstvo, pravno priznato u njihovoj novostečenoj rodoj ulozi.*
- Imaju pravo da budu posle smrti označeni kao pripadnici novostečenog pola, i kada se konstatuje smrt, i kada se sprovodi testament, ili zakonsko pravo na nasleđivanje.

Profesor prava Stephen Whittle koji je u Britaniji doprineo formulisanju ovog minimalnog programa, smatra se, takođe, i direktno zaslužnim za pro-

menu društvenog stava prema transrodnim i transseksualnim osobama, za usvajane novog zakona u toj zemlji¹¹, kao i za donošenje presude ESLJP u korist roditeljstva transseksualne osobe¹². Pomenute promene se nisu ograničile samo na Britaniju, niti na Evropu, već se može govoriti o svetskom trendu. U okviru Ujedinjenih nacija, doneta je na Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija 17. decembra 2008¹³. Deklaracija koja osuđuje kršenje prava koja su zasnovana na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu, kao što je ubijanje, mučenje, arbitrarно zatvaranje, lišavanje ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, uključujući pravo na zdravlje. To je bila prva deklaracija o tom predmetu u Generalnoj skupštini. Mehanizmi Ujedinjenih nacija koji obuhvataju ljudska prava, ugovorna tela i Savet za ljudska prava – pozvani su da se mnogo češće bave pitanjima diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije i polnog identiteta.

Za pitanje statusa transseksualnih osoba posebno je važan princip 3. UN Džogdžakarta principa¹⁴. On utvrđuje da: „svako ima pravo da svuda bude pravno priznat kao pravni subjekat. Osobe različite seksualne orijentacije i rodnih identiteta će imati pravnu sposobnost u svim životnim aspektima. Samodefinisana seksualna orijentacija i rodni identitet je integralni deo njihovih ličnosti i jedan je od najosnovnijih suštinskih aspekata samoodređenja, dostojanstva i slobode. Niko ne sme da bude prisiljen na podvrgavanje medicinskim postupcima, uključujući operaciju genitalne rekonstrukcije (promene pola), sterilizacije ili hormonalne terapije, kao zahtev za pravno priznanje njenog/njegovog rodnog identiteta. Niko neće biti podvrgnut pritisku da ponisti, suzbije ili odbije svoju seksualnu orijentaciju i rodni identitet“. U skladu sa principom br 3 UN Džogdžakarta principa „Ni jedan status kao što je brak ili roditeljstvo, ne sme da bude uzet kao argument za sprečavanje pravnog priznanja rodnog identiteta ni jedne osobe“.

¹¹ UK Gender Recognition Act (2004) stupio je na snagu aprila 2005.

¹² Vitlijevi napor da bude pravno priznat kao otac dovelo je do vrlo važnog slučaja „X, Y i Z protiv Ujedinjenog kraljevstva“ pred Evropskim sudom za ljudska prava (1997).

¹³ UN: Human Rights Council Passes First-Ever Resolution on Sexual Orientation & Gender Identity. Dostupno na: <http://www.wluml.org/node/7296> Stranici pristupljeno 12.9.2012.

¹⁴ Dokument donet u Džogdžakarti, Indonezija, na UN skupu 6-9 novembra 2006. kao rukovođeci principi prilikom tumačenja odredaba o ljudskim pravima. (The Yogyakarta Principles on the Application of International Human Rights Law in relation to Sexual Orientation and Gender Identity). <http://www.yogyakartaprinciples.org/>. Stranici pristupljeno 20.5.2013.

Obeležavajući Međunarodni dan protiv homofobije i transfobije, UN Visoka komesarka za ljudska prava Nevi Pilaj je rekla da se homofobija i transfobija ne razlikuju od seksizma, mizoginije, rasizma i ksenofobije. „Ali dok su te druge forme predrasuda univerzalno osuđene od vlada, homofobija i transfobija su prečesto previđane,” rekla je. „Mnogo je primera u istoriji koji dokazuju da je ogromna ljudska cena diskriminacije i predrasuda. Niko nije ovlašćen da tretira ni jednu grupu ljudi kao manje vrednu ili da su oni manje vredni poštovanja.” (Pillay 2011).

Kada je u pitanju Evropa, treba pomenuti Rezoluciju Evropskog parlamenta iz 1989 (EP Resolution, 1989: No C 256/33-37). Evropski parlament je, naime, 12. septembra 1989. izglasao Rezoluciju protiv diskriminacije transseksualnih osoba. Tom rezolucijom pozivaju se države članice da preduzmu korake radi zaštite transseksualnih osoba i da donesu odgovarajuće zakone da to ostvare. Evropski parlament je jasno pozvao:

- Države članice da ozakone odredbe o pravu transseksualnih osoba da promene pol endokrinološki, putem plastične hirurgije i kozmetičkih tretmana i da zabrane diskriminaciju protiv njih;
- Savet Evrope da usvoji jednu posebnu konvenciju radi zaštite transseksualnih osoba;
- Države članice da obezbede da troškovi psiholoških, endokrinoloških, operativnih i kozmetičkih tretmana budu nadoknađeni od strane institucija zdravstvenog osiguranja;
- Države članice da iz javnih fondova dodele pomoć transseksualnim osobama koji su bez svoje krivice izgubili posao i/ili smeštaj zbog svog prilagođavanja (promene) pola;
- Države članice da otvore savetodavne centre za transseksualne osobe i da daju finansijsku pomoć organizacijama samopomoći;
- Države članice da šire informacije o problemima transseksualnih osoba, posebno među osobljem državnih socijalnih službi, pograničnim vlastima, matičnim uredima, vojnim i zatvorskim vlastima;
- Komisiju i Savet da učine jasnim da su direktive zajednice koje uređuju ravnopravnost žena i muškaraca na radnom mestu, takođe odredbe koje zabranjuju diskriminaciju transseksualnih osoba;
- Komisiju, Savet i države članice da osmisle indentifikaciona dokumenta koja bi bila priznata u celoj Zajednici i koja bi, gde je to moguće, ukazivala na transseksualnost imenovanog lica već tokom perioda prilagođavanja pola, ako to lice zahteva;

- Savet i države članice, da prepoznaju progon na osnovu transseksualnosti kao osnovu za azil, kada harmonizuju svoje pravo na azil;
- Komisiju da obezbedi fondove u oblasti programa pomoći za dalje proučavanje transseksualnosti u medicinskom domenu;
- Komisiju da požuri države članice da usvoje posebne mere da nađu posao za transseksualne osobe;
- Na uspostavljanje posebne kancelarije u Komisiji kojoj bi mogli da se prijavljuju slučajevi diskriminacije.

Evropska unija je 2006. godine usvojila tzv. „Recast Directive“ (2006/54/EC) sa ciljem da konsoliduje postojeće odredbe o primeni principa jednakog tretmana žena i muškaraca. Izreka 3. Preamble te Direktive uvela je izričit poziv na eliminaciju diskriminacije po osnovu „promene pola“ po prvi put u EU propisima. Ta Direktiva je uzela u obzir pravnu teoriju Evropskog suda pravde Evropske unije o rodnom identitetu. Taj Sud je afirmisao načelo da je jednak tretman u domenu zaposlenja i zanimanja, na jednaku zaradu i beneficije socijalnog osiguranja, potpuno primenjiv na transrodne osobe. U dodatku, teorija Suda proglašava da jednak tretman transrodnih ljudi treba da se primenjuje na osnovu novoostvarenog pola posle genitalne rekonstrukcije/prilagođavanja pola, a ne po osnovu pola koji je dobijen rođenjem¹⁵.

Kao što je potvrđeno u Preporuci Ministarskog odbora (Committee of Ministers Recommendation Rec (2007) 17) o standardima i mehanizmima rodne ravnopravnosti, i žene i muškarci moraju imati neotuđivo pravo da odlučuju o svom sopstvenom telu, uključujući polna i reproduktivna pitanja. Takvo priznanje mora da se ogleda u razvitku, implementaciji, pristupu, nadzoru i evaluaciji usluga zdravstvenog sistema i u istraživačkim prioritetima (Committee of Ministers Recommendation Rec (2007) 17, of 21 November 2007, Principle 44).

Evropski Parlament je 17. juna 2010. izdao saopštenje¹⁶ da u EU mora da bude više prava za transrodne osobe. Toga dana Evropski Parlament je izrazio svoje snažno uverenje u korist zaštite osnovnih prava transrodnih ljudi. Parla-

¹⁵ Case of P. v. S. and Cornwall County Council, Case C-13-94 (1994); Case K.B. v. National Health Service Pensions Agency, Case C-117/01 (2004); Case of Sarah Margaret Richards v. Secretary of State for Work and Pensions, Case C-423/04 (2006).

¹⁶ European Parliament says the EU should do more for transgender people's rights June 17th, 2010. Dostupno na: <http://www.lgbt-ep.eu/press-releases/eu-should-do-more-for-transgender-rights/> Stranici pristupljeno 7.9.2012.

ment je službeno priznao diskriminaciju na osnovu rodnog identiteta, pozvao je na postojanje pristupačnih procedura za promenu pola i insistirao je da buduće EU inicijative u pogledu rodne ravnopravnosti treba da sadrže i pitanja koja se odnose na rodni identitet i probleme promene pola.

Zaključak

Niz je otvorenih pitanja kada se radi o transseksualnim osobama kao licima koja su hormonalno operativnim putem prilagodili/promenili pol. Odgovori na sve njih leže u neophodnosti omogućavanja promene i pravnog statusa kao logično sukcesivne sledeće etape u kompletiranju tog procesa¹⁷. Kako Ustav i naši zakoni definišu brak isključivo kao zajednicu muškarca i žene, otvoreno je pitanje šta se dešava npr. sa prethodno sklopljenim brakom ukoliko jedan od supružnika „promeni (prilagodi) pol“ pošto dve žene ili dva muškarca ne mogu biti u braku. Postavlja se i pitanje s kim transseksualna osoba (ako uopšte) može da sklopi brak, sa osobom pola koji je suprotan njenom/njegovom napuštenom biološkom polu ili je suprotan novostečenom polu? Polu koji zvanično postoji u identifikacionim dokumentima ili faktičkom, fizičkom polu u kome takva osoba posle operacije živi i društveno funkcioniše? Na sva ova, kao i druga slična pitanja pravi institucionalni odgovor može da da samo sveobuhvatno zakonsko regulisanje svih pratećih procedura promene pola, hormonalno operativnog prilagođavanja pola, bazirano na postignutim međunarodnim standardima zaštite ljudskih prava.

¹⁷ Kako su u javnom mnjenju Srbije danas još prisutna mnoga istorijski prevaziđena i sada već uveliko napuštena shvatanja koja se kreću u oblasti morala, potrebno je izbeći da i kod nas prođu decenije u postepenom sazrevanju uverenja u njihovu pogrešnost i u vođenju diskusija koje su na drugim mestima već završene. Uverenje da pol menjaju osobe pod uticajem seksualne revolucije i radi intenziviranja svog erotskog zadovoljstva, koje uverenje je bilo široko rasprostranjeno sedamdesetih godina prošlog veka, nije više prihvatljivo, kao ni dugotrajno održavan stav francuske pravne teorije o tome da promena pola predstavlja sakacanje zdravog, reproduktivno sposobnog organizma za koju nikakav pristanak osobe o kojoj se radi, ne može da bude opravданje. Druga polovina devedesetih godina prošlog veka i prva decenija dvadeset i prvog veka donele su sasvim drugaćija shvatanja položaja transseksualnih osoba, koja se više ne bave pitanjima morala i koja su pre svega zasnovana na njihovim neotuđivim ljudskim pravima.

Literatura

Case of Christine Goodwin v. the United Kingdom, Case 38957/95 (2002).

Case of P. v. S. and Cornwall County Council, Case C-13-94 (1994).

Case of Sarah Margaret Richards v. Secretary of State for Work and Pensions, Case C-423/04 (2006).

Committee of Ministers Recommendation Rec (2007) 17, of 21 November 2007.

EP Resolution against discrimination of transsexuals, 1989. Official Journal of the European Communities No C 256/33-37 of 9.10.1989).

Whittle, S. (2000) *The Transgender Debate, The crisis surrounding gender identities*. Reading: South Street Press.

UK Gender Recognition Act (2004) (c. 7).

Zakon o zdravstvenom osiguranju, Službeni glasnik RS, br. br. 107/2005, 109/2005 – ispr., 57/2011, 110/2012 – odluka US i 119/2012.

Zakon o zdravstvenoj zaštiti, Službeni glasnik RS, br. br. 107/2005, 109/2005 – ispr., 57/2011, 110/2012 – odluka US i 119/2012.

Internet izvori

Case K.B. v. National Health Service Pensions Agency, Case C-117/01 (2004) Dostupno na: <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf;jsessionid=9ea7d2dc30db1-36dc758c9f14ed59cc7c960d7cab56a.e34KaxiLc3qMb40Rch0SaxuKaNr0?text=&docid=61910&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=2903634> Stranici pristupljeno 20.8.2012.

Directive 2006/54/EC of the European Parliament and the Council of 5 July 2006 on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation, OJEU L204, 26 July 2006, pp. 23-36. Dostupno na: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2006:204:0023:0036:en:PDF>. Stranici pristupljeno 20.8.2012.

European Parliament says the EU should do more for transgender people's rights June 17th, 2010. Dostupno na: <http://www.lgbt-ep.eu/press-releases/eu-should-do-more-for-transgender-rights/> Stranici pristupljeno 7.9.2012.

Grant protiv Ujedinjenog Kraljevstva. Dostupno na: <http://globalawandpolitics.blogspot.com/2006/05/grant-v-united-kingdom.html> Stranici pristupljeno 12.9.2012.

I. protiv Ujedinjenog kraljevstva, 2002. Dostupno na: [http://archive.equal-jus.eu/1-41/1/ECHR%2C_I._v._United_Kingdom%2C_no._25680:94_\[2002\].pdf](http://archive.equal-jus.eu/1-41/1/ECHR%2C_I._v._United_Kingdom%2C_no._25680:94_[2002].pdf). Stranici pristupljeno 20.8.2012.

L. protiv Litvanije 2007 Br. predstavke 27527/03. Dostupno na: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?action=html&documentId=823071&portal=hbkm&source=extern-albydocnumber&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649>. Stranici pristupljeno 20.8.2012.

Pillay, N. (2011) Homophobic hate crimes on the rise, UN human rights chief warns, a video message marking the *International Day against Homophobia and Transphobia*, 17 May 2011. Dostupno na: <http://www.un.org/apps/news/story.asp?newsid=3840-6&cr=pillary#Uc6WKzuOQqM> Stranici pristupljeno 20.8.2012.

Posebni izveštaj Zaštitnika građana, LGBT POPULACIJA U SRBIJI – STANJE LJUDSKIH PRAVA I DRUŠTVENI POLOŽAJ. Dostupno na: <http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/izvestaji/posebnii-izvestaji/2107-2012-01-12-14-02-53> Stranici pristupljeno 20.8.2012.

Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Preporuka mera za ostvarivanje ravnopravnosti upućena svim Univerzitetima u Srbiji, (del. br. 335 datum 16. 3. 2012). Dostupno na: <http://www.ravnopravnost.gov.rs/sr/preporuke-mera-organima-javne-vlasti/preporuka-univerzitetima-za-usvajanje-mera-za-sticanje-ravnopravnog-tretmana-lica-koja-su-nak>. Stranici pristupljeno 7.9.2012.

P.V. protiv Španije 2009. Dostupno na: http://sim.law.uu.nl/sim/_caselaw/Hof.nsf/d0cd2c2c444d8d94c12567c2002de990/74c8d5e5bd472cddc12577f1004a2-161?OpenDocument Stranici pristupljeno 20.8.2012.

Statement by Navi Pillay United Nations High Commissioner for Human Rights on the occasion of the International Day against Homophobia and Transphobia The Hague, 17 May 2013. Dostupno na: <http://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=13335&LangID=E> Stranici pristupljeno 11.6.2012.

UN: Human Rights Council Passes First-Ever Resolution on Sexual Orientation & Gender Identity. Dostupno na: <http://www.wluml.org/node/7296> Stranici pristupljeno 12.9.2012.

WPATH Board of Directors, 2010 (2010) The World Professional Association for Transgender Health, Standards of Care for the Health of Transsexual, Transgender, and Gender Nonconforming People 7th Version. Dostupno na: http://www.wpath.org/publications_standards.cfm Stranici pristupljeno 18.11.2012.

X, Y i Z protiv Ujedinjenog kraljevstva (1997). Dostupno na: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx#%22dmocnumber%22:\[%226-95909%22\],%22itemid%22:\[%22001-58032%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx#%22dmocnumber%22:[%226-95909%22],%22itemid%22:[%22001-58032%22]}) Stranici pristupljeno 18.11.2012.

Yogyakarta Principles on the Application of International Human Rights Law in relation to Sexual Orientation and Gender Identity. Dostupno na: http://www.yogyakartaprinciples.org/principles_en.htm Stranici pristupljeno 12.9.2012.

ZORICA MRŠEVIC

Transsexuals and families—between discrimination and inclusion

The text comprises analysis of family relations of transsexual persons. Its aim is to present the legal solutions of international courts as the way of solving their legal status in family relations. The author presents sentences of the European Court of Human Rights and European Court of Justice as well as the whole range of international treaties, resolutions and other documents of international law, aiming to promote legal importance of the newly gained sex of the transsexuals who passed the genital reassignment process. This is important for the regulation of their marriage and family relations and other rights based on legally recognized status. In general perceptions of transsexuals have changed dramatically while the Serbian public still present some obsolete “moral” understandings that should be avoided if we want to avoid spending decades in discussions that have already been globally completed. The contemporary approach to transsexuals is based mainly on their unalienable human rights followed by duty of states to prevent violation of their rights as well as discrimination based on their transsexuality. There are still open questions regarding the legal status of transsexuals. The common answer is to enable changes in legal status to follow changes of their sex as logical consequence in completion of the sex reassignment process.

Key words: transsexuals, family relations, European Court of Human Rights, European Court of Justice, legal status.

TEMIDA
Jun 2013, str. 75-102
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1302075H
Originalni naučni rad

Epidemiološko istraživanje nasilja nad decom u porodici u Srbiji

NATAŠA HANAK

LAZAR TENJOVIĆ

VERONIKA IŠPANOVIĆ-RADOJKOVIĆ

ANA VLAKOVIĆ

MIRJANA BEARA*

Uradu su predstavljeni rezultati epidemiološkog istraživanja sprovedenog 2010-2011 godine u okviru regionalnog projekta Balkansko epidemiološko istraživanje o zlostavljanju i zanemarivanju dece (Balkan Epidemiological Study on Child Abuse and Neglect – BECAN). Cilj istraživanja bio je da se utvrdi prevalenca fizičkog, psihološkog i seksualnog nasilja nad decom i osećaja zanemarenosti kod dece u porodici. Analizirane su polne i uzrasne razlike u prevalenci nasilja, kao i razlike s obzirom na geografski region i urbanitet naselja u kojem deca žive. Stratifikovani klasterski uzorak činilo je 4027 dece koja pohađaju peti i sedmi razred osnovne škole, kao i dece koja pohađaju drugi razred srednje škole. Podaci su prikupljeni adaptiranom verzijom upitnika ISPCAN za skrining zlostavljanja dece (ISPCAN Child Abuse Screening Tool – Children Version – ICAST-C). O barem jednom iskustvu psihološkog nasilja tokom dosadašnjeg života izveštava 68,4% ispitane dece, a o barem jednom iskustvu fizičkog nasilja njih 69,2%. Osećaj zanemare-

* Dr Nataša Hanak je docentkinja na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu. E-mail: hanakn@gmail.com

Dr Lazar Tenjović je vanredni profesor na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta, Univerzitet u Beogradu. E-mail: l.tenjovi@f.bg.ac.rs

Dr Veronika Išpanović-Radojković je redovna profesorka u penziji Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu. E-mail: veronika@eunet.rs

Mr Ana Vlajković je asistentkinja na Departmanu za psihologiju Fakulteta za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum. E-mail: ana.vlajkovic@fmk.edu.rs

Dr Mirjana Beara je docentkinja na Studijskom programu za psihologiju, Departman za filozofske nauke, Državni univerzitet u Novom Pazaru. E-mail: mirjana.beara@gmail.com

nosti bio je prisutan barem jednom tokom dosadašnjeg života kod 28,8% ispitane dece, o bar jednom iskustvu seksualnog nasilja izveštava 8,5% dece, dok njih 3,7% izveštava o iskustvu kontaktnog seksualnog nasilja koja su imala tokom poslednjih godinu dana. Rezultati ukazuju na to da su devojčice više izložene psihološkom nasilju od dečaka. Takođe, devojčice češće nego dečaci izveštavaju o osećaju zanemarenosti. S druge strane, dečaci češće od devojčica izveštavaju o izloženosti seksualnom nasilju. Procenjena stopa težih oblika fizičkog, psihološkog i seksualnog nasilja kreće se od 0.5 do 1%.

Ključne reči: zlostavljanje i zanemarivanje dece, epidemiologija, ICAST-C, Srbija.

Nasilje nad decom u porodici: problem i rasprostranjenost

U ovom radu predstavljeni su rezultati istraživanja koje je sprovedeno u Srbiji i još osam balkanskih zemalja u okviru projekta *Balkansko epidemiološko istraživanje o zlostavljanju i zanemarivanju dece (Balkan Epidemiological Study on Child Abuse and Neglect -BECAN)*¹. Projekat je započet u oktobru 2009. godine, a završen u januaru 2013. godine. Istraživanje na terenu je izvršeno u periodu od januara do kraja juna 2011. Osnovni cilj istraživanja bio je da se utvrdi prevalenca fizičkog, psihološkog i seksualnog nasilja nad decom u porodici, kao i osećaja zanemarenosti kod dece uzrasta 11 do 16 godina. Dodatni cilj je bio da se ispitaju polne i uzrasne razlike u prevalenci nasilja, razlike s obzirom na geografski region i urbanicitet naselja u kojem deca žive.

Svaki oblik nasilja nad decom, naročito od strane osoba koje se o detetu brinu i od kojih dete zavisi, ugrožava detetovu bazičnu potrebu za sigurnošću, poverenjem i ljubavlju. Teži oblici nasilja ostavljaju trajne posledice na detetovo psihofizičko zdravlje, a mogu da završe i smrću. Postoje ubedljivi dokazi o štetnosti fizičkog kažnjavanja na socijalno ponašanje, moralni i emocionalni razvoj deteta i kasniju pojavu psihopatologije (Afifi i dr., 2006; Gershoff, 2002, 2010; Grogan-Kaylor, 2005; Gilbert i dr., 2009; Molnar, Buka, Kessler, 2001; Springer i dr., 2011).

Pravo na zaštitu od zlostavljanja i zanemarivanja, definisano Konvencijom o pravima deteta iz 1989. godine, regulisano je zakonodavnim aktima država koje su Konvenciju ratifikovale. Nasilje i kažnjavanje koji se dešavaju u krugu porodice su tako iz sfere privatnog dospeli u sferu javnog društvenog inte-

¹ Zahvaljujemo se svim saradnicima BECAN projekta koji su učestvovali u prikupljanju i unosu podataka i arhiviranju upitnika; direktorima, nastavnicima i stručnim saradnicima škola koji su svojim angažovanjem omogućili da se istraživanje sproveđe.

resa. Sve je veći broj država koje prepoznaju potrebu da se deca zaštite ne samo od težih vidova nasilja nego i od svakog oblika kažnjavanja koje ugrožava detetov fizički i psihički integritet i dostojanstvo. Pozitivni efekti uvođenja zakona o zabrani fizičkog kažnjavanja dece u pet evropskih zemalja prikazani su u komparativnoj studiji Bussmana, Erthala i Schrotha (2011).

Izveštaj o nasilju nad decom u svetu, koji je pripremio za Generalnu skupštinu Ujedinjenih nacija Paolo Pinheiro, specijalni izaslanik Generalnog Sekretara Ujedinjenih nacija, jasno pokazuje da je jedan od osnovnih problema sa kojim se države suočavaju u nastojanju da razviju efikasnu strategiju sprečavanja nasilja nad decom, odnosno delotvornog reagovanja u slučajevima prepoznatog nasilja, nedostatak pouzdanih podataka o učestalosti nasilja nad decom u porodici, školi i drugim mestima gde deca žive (Pinheiro, 2006). Otkriveni i procesuirani slučajevi su tek vrh ledenog brega i oni više govore o efikasnosti sistema za prijavu nasilja, odnosno o društvenoj vidljivosti problema, nego što nam mogu poslužiti kao indikator stope nasilja nad decom u datom društvu.

Radi bolje procene stope izloženosti dece nasilju u porodici sprovode se istraživanja u kojima se ispituju deca o iskustvima nasilja ili odrasle osobe koje retrospektivno daju podatke o svojim iskustvima iz detinjstva. Empirijska istraživanja svakako predstavljaju pomak u odnosu na procenu zasnovanu na podacima o nasilju u porodici kojima raspolažu institucije socijalne i zdravstvene zaštite, policija ili pravosuđe. Međutim, ona pate od brojnih metodoloških ograničenja usled kojih je teško, pa i nemoguće porebiti njihove rezultate i vršiti generalizaciju dobijenih nalaza. Naime, istraživači obično polaze od različitih definicija nasilja koje su nadalje različito operacionalizovane, a uzorci za ispitivanje često nisu dovoljno reprezentativni za populaciju u celini (Daro, 2006; Goldman, Padayachi, 2000; Stevković, 2006; Stoltenborgh i dr., 2011).

Populaciono zasnovana istraživanja bez izuzetka potvrđuju da zvanični izveštaji potcenjuju stvarnu prevalencu zlostavljanja i zanemarivanja dece (ZZD), koja je čak i do 70 puta veća od zvanične (Theodore i dr., 2005). May-Chahal i Herczog (2003) su procenili da između 10% i 20% dece u Evropi doživi seksualno zlostavljanje u nekom periodu detinjstva a da tek svako deseto dete, žrtva seksualnog zlostavljanja, obelodani zlostavljanje, a svaki deseti počinilac otkrivenog slučaja zlostavljanja biva i krivično procesuiran. Istraživanje na reprezentativnom uzorku školske dece u Švedskoj je pokazalo da se od 15,2% dece koja su izvestila da su doživela fizičko zlostavljanje, svega 7% obratilo za pomoć nadležnim službama (Annerback i dr., 2010).

Epidemiološka istraživanja u opštoj populaciji, čija je osnovna svrha da se dođe do pouzdanih podataka o prevalenci i incidenci zlostavljanja i zanemarivanja dece, u prošlim decenijama su uglavnom vršena u razvijenim zemljama sveta (SAD, Kanada, Australija, Švedska), a tek od nedavno se sprovode i u manje razvijenim zemljama. Podaci o prevalenci zlostavljanja i zanemarivanja dece u tim studijama jako variraju i kreću se od 15% za fizičko zlostavljanje u Švedskoj, do preko 60% u nekim afričkim i bliskoistočnim zemljama. (Akmatov, 2011; Annerback i dr., 2010). Varijacije su još veće u nalazima studija o seksualnom zlostavljanju i kreću se od 3% do 37% za mladiće i od 8% do 71% za devojke. (Rind, Tromovich, Bauserman, 1998).

Dobar uvid u obim i karakteristike zlostavljanja i zanemarivanja dece u zemljama u razvoju i zemljama u tranziciji dobijen je Klasterskom anketom zasnovanom na korišćenju višestrukih indikatora (**M**ultiple **I**ndicator **C**luster **S**urvey – MICS), koju sprovodi UNICEF od sredine 90-tih godina, radi dobijanja nacionalno reprezentativnih podataka o reproduktivnom zdravlju žena i zdravlju dece u tim zemljama. U svim zemljama se koriste isti standardizovani upitnici koje popunjavaju majke, dajući podatke o sebi i deci u porodici uzrasta između 2 i 14 godina. Upitnici sadrže nekoliko pitanja o postupcima koji se smatraju fizičkim i psihološkim nasiljem nad decom i ona se odnose na period od mesec dana pre ispitivanja. Dobijeni podaci se u ovom istraživanju tretiraju kao prevalenca. U MICS istraživanju izvršenom 2005. i 2006. godine, bile su uključene 53 zemlje, pri čemu su iz 28 zemalja pribavljeni podaci o nasilju nad decom, između ostalih i iz zemalja sa prostora bivše Jugoslavije (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija i Srbija).

U pregledu MICS studije o nasilju nad decom, (Akmatov, 2011) uočava se da su deca u mnogim afričkim zemljama (Kamerun, Obala Slonovače, Gana, Sijera Leone, Togo) i u nekoliko bliskoistočnih zemalja (Jemen i Sirija) najizloženija nasilju. U tim zemljama, prema iskazima majki, preko 80% dece je doživelo neki oblik psihičkog nasilja, preko 60% je doživelo neki oblik umerenog fizičkog nasilja, a preko 40% dece neki oblik teškog fizičkog nasilja. U zemljama u tranziciji, u koje spada i Srbija, deca, prema iskazima majki, doživljavaju manje nasilja: 56% je doživelo neki oblik psihičkog nasilja, 46% je doživelo neki oblik umerenog fizičkog nasilja, a 9% neki oblik teškog fizičkog nasilja. Međutim, ovo je iznenadujuće visoka stopa nasilja kada se uzme u obzir da je u ovim zemljama mali procenat ispitanih majki izjavio kako je fizičko kažnjavanje neophodno za pravilno vaspitanje deteta. U Srbiji, na primer, svega 6,8% majki je izjavilo da fizičko kažnjavanje dece treba koristiti kao način disciplinovanja. S druge strane,

majke su dale podatak da je čak 51,3% dece u Srbiji bilo izloženo umerenom fizičkom nasilju, a 10,1% teškom fizičkom nasilju, tokom mesec dana koji su pretvodili ispitivanju. Teško fizičko nasilje je bilo značajno češće kod dece iz siromašnih porodica (14%) i romske dece iz romskih naselja (21%) (Republički zavod za statistiku i Istraživačka agencija Stratedžik marketing, 2005).

Rezultati MICS studije zaslužuju naročitu pažnju zbog toga što se prevalenca odnosi na kratak vremenski period pre ispitivanja (mesec dana), tako da ovi rezultati pružaju približnu sliku o aktuelnoj izloženosti nasilju nego ona istraživanja u kojima ispitanci izveštavaju o iskustvima/primeni nasilja za duži vremenski period. Pošto su u MICS istraživanju podatke davale majke, a ne direktno deca, može se očekivati da je stvarna prevalenca zapravo još veća, naročito teških oblika fizičkog nasilja koje roditelji priznaju u manjoj meri nego primenu psihološkog ili umerenog fizičkog nasilja.

Veliki podsticaj za organizovanje i sprovođenje međunarodnih epidemioloških istraživanja o zlostavljanju i zanemarivanju dece (ZZD) dali su predlozi ChildONEurope o rešavanju problema poređenja podataka iz različitih zemalja (2007), kao i pojava odgovarajućeg upitnika, (ISPCAN **Child Abuse Screening Tools–Children Version ICAST-C**) koji je konstruisan od strane Međunarodnog udruženja za prevenciju zlostavljanja i zanemarivanja dece ISPCAN (Zolotor i dr., 2009).

U probnom istraživanju koju su Zolotor i saradnici (2009) sprovedli, korišteći ICAST-C upitnik na prigodnom uzorku dece ($N = 571$) uzrasta od 12 do 18 godina u četiri države (Kolumbija, Indija, Island i Rusija), ustanoavljen je visok procenat dece koja su izvestila da su barem jednom u proteklih godinu dana doživela izloženost porodičnom nasilju (51%), fizičkom nasilju (55%), psihološkom nasilju (66%), seksualnom nasilju (18%) i zanemarivanju (37%).

U obimnom istraživanju koje je izvedeno u Gruziji (Lynch i dr., 2007-2008), ispitano je ICAST-C upitnikom 1050 dece uzrasta od 11 do 18 godina, izabranih slučajnim, višeetapnim klasterskim uzorkovanjem. Od tog broja 700 dece je bilo iz opšte populacije, a 350 dece iz interno raseljenih porodica. Prema izveštavanju dece, prevalenca iskustava nasilja za proteklih godinu dana, izražena u procentima, na celom uzorku, iznosi 29% za izloženost nasilju u porodici, 54% za fizičko nasilje, 59% za psihološko nasilje, 25% za zanemarivanje i blizu 8% za seksualno nasilje. Ustanovljeno je da su dečaci češće nego devojčice izveštavali o iskustvima psihološkog nasilja, dok drugih polnih razlika nije bilo. Za razliku od iskustava fizičkog nasilja čija zastupljenost, na osnovu izveštavanja, opada sa uzrastom ispitivane dece, kod drugih kategorija nasilja i zanemarivanja sličan trend nije zabeležen. Počinjoci nasilja su uglavnom odra-

sle osobe (65%), kada je u pitanju psihološko nasilje. Fizičko nasilje nad decom činili su odrasli (37%), deca (18%) ili i odrasli i deca (46%). Počinioci seksualnog nasilja su druga deca (66%), a u znatno manjoj meri odrasle osobe (21%).

Balkansko epidemiološko istraživanje zlostavljanja i zanemarivanja dece

Zahvaljujući učešću Srbije u Balkanskom epidemiološkom istraživanju zlostavljanja i zanemarivanja dece (Balkan Epidemiological Study on Child Abuse and Neglect – BECAN²), danas raspolažemo podacima o prevalenci i incidenci nasilja nad decom, dobijenim na slučajnom uzorku iz opšte populacije. Pored Srbije, u istraživanju su učestvovali Albanija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Grčka, Hrvatska, Makedonija, Rumunija i Turska. Uz epidemiološko istraživanje sprovedena je i analiza praćenja slučajeva zlostavljanja i zanemarivanja dece koji su evidentirani u Centrima za socijalni rad u istom periodu, na istoj teritoriji i sa decom istog uzrasta, kao i u epidemiološkom istraživanju u opštoj populaciji.

U ovom radu biće predstavljeni rezultati epidemiološkog istraživanja koji se odnose na prevalencu fizičkog, psihološkog i seksualnog nasilja nad decom, kao i osećaja zanemarenosti kod dece, a na osnovu podataka koje su pružila deca. Evidentirana su dva vida prevalence: a) ukupna prevalenca ili tzv. životna prevalenca, koja se odnosi na broj dece koja su makar jednom u životu doživela određeno nasilno ponašanje i b) prevalenca koja se odnosi na broj dece koja su doživela određeno nasilno ponašanje u proteklih godinu dana u odnosu na momenat ispitivanja. Ovaj vid prevalence predstavlja, u stvari, incidencu definisanu kao broj novootkrivenih slučajeva zlostavljanja u određenom vremenskom periodu (Nash, Randolph, 2004). Pored toga, biće prikazane i razlike u izloženosti nasilju u odnosu na uzrast i pol dece, zatim razlike u odnosu na geografski region i urbanicitet naselja u kojem deca žive, kao i osnovna obeležja počinilaca nasilja nad detetom.

² Projekt je realizovan kroz Sedmi okvirni program Evropske Komisije (FP7), pod oznakom HEALTH-F2-2009-223478. Finansirali su ga Evropska Komisija i partnerske institucije zemalja učesnica. Koordinator projekta bio je Institut za zdravlje dece iz Atine (Grčka), pod vodstvom dr. Džordža Nikolaidisa.

Metod

Uzorak

Istraživanje je vršeno na kombinaciji stratifikovanog klasterskog uzorka (sa školama kao klasterima) i dvoetapnog stratifikovanog klasterskog uzorka (u prvoj etapi su birane škole, u drugoj etapi odeljenja). Dvoetapno uzorkovanje korišćeno je za velike srednje škole i škole u kojima većinu čine pripadnici etničkih manjina, s obzirom na to da je u tim slučajevima bilo mnogo više odeljenja u školi nego što je bilo potrebno za istraživanje.

U stratifikaciji su korišćena sledeća obeležja:

- uzrast učenika, sa tri stratuma: 11 godina (učenici petog razreda osnovne škole), 13 godina (učenici sedmog razreda osnovne škole) i 16 godina (učenici drugog razreda srednje škole);
- region, sa četiri stratuma: Beograd, Vojvodina (podstratum u Vojvodini su činile opštine u kojima Mađari čine većinu), Zapadna/Jugozapadna Srbija (podstratum su činile opštine u kojima većinu stanovništva čine Bošnjaci) i Istočna/Jugoistočna Srbija;
- tip mesta, sa dva stratuma: urbani i neurbanii

Uzorak je bio planiran tako da zahvati 3% ukupne populacije dece iz petog i sedmog razreda osnovne i drugog razreda srednje škole, odnosno, trebalo je da obuhvati 7565 učenika. Podaci su prikupljeni za 4027 učenika što čini 1,7% ciljne populacije. U Tabeli 1 prikazani su podaci o planiranom i realizovanom uzorku (realizovani uzorak obuhvata decu za koju su dobijeni validno popunjeni upitnici).

Tabela 1. Planirani uzorak i realizovani uzorak (broj validnih upitnika)

Razred	planirani uzorak (n)	N	Broj validnih upitnika dece	
			% u odnosu na planirani uzorak	% u odnosu na populaciju
5	2131	908	42.6	1.1
7	2623	1400	53.4	1.8
2 sr.	2811	1719	61.2	2.3
Ukupno	7565	4027	53.2	1.7

Važno je napomenuti da je planirani uzorak sadržavao veći broj dece nego što je bilo neophodno ($N=7565$) radi postizanja željene preciznosti procene prevalence zlostavljanja i zanemarivanja dece u populaciji (margina greške za 95% interval poverenja za prevalencu najmanje zastupljenog oblika ZZD od 0.5%). Pri planiranju uzorka računalo se na to da će procenat neodaziva dece na ispitivanje biti 30%. Međutim, kao što se iz Tabele 1 može videti, procenat neodaziva dece znatno je premašio planirani procenat i iznosi 46,8%. Na taj način preciznost procene prevalence ZZD u populaciji unekoliko je manja od planirane, ali je realizovani uzorak i dalje dovoljno veliki ($N= 4027$) za dobijanje procene prevalence sa prihvatljivom preciznošću (margina greške za 95% interval poverenja za prevalencu najmanje zastupljenog oblika ZZD neznatno manja od 0.6%).

Ukupno je ispitano 1959 devojčica (48,7%) i 2068 dečaka (51,3%). Podaci su dobijeni za 908 dece (22,55%) iz V razreda osnovne škole, 1400 (34,77%) iz VII razreda osnovne škole, 509 (12,64%) učenika II razreda gimnazija i 1210 (30,05%) učenika II razreda srednjih stručnih škola. S obzirom na nacionalnu pripadnost dobijena je reprezentativna struktura uzorka: 85,3% ispitane dece je srpske nacionalnosti, 4,4% mađarske, a 4,7% bošnjačke nacionalnosti. Većina ispitane dece (63,95%) boravi u mestima koja prema zvaničnoj klasifikaciji Republičkog zavoda za statistiku Srbije spadaju u urbana naselja.

nstrument

U istraživanju je korišćena dečja verzija ICAST upitnika (Child Abuse Screening Tools-Children version-ICAST-C) koji je za potrebe međunarodnih istraživanja zlostavljanja i zanemarivanja dece razvilo Međunarodno društvo za prevenciju zlostavljanja i zanemarivanja dece-ISPCAN (Runyan, Dunne, Zolotor, 2009; Zolotor i dr., 2009). Upitnik je preveden na srpski i mađarski³, kulturološki validiran i modifikovan za potrebe BECAN studije.

Kulturološka validacija i adaptacija upitnika rađena je u dve faze: održavanje fokus grupa (april i maj 2010.) i pilot istraživanje (oktobar i novembar 2010.). Održane su 4 fokus grupe sa decom (dve za uzраст od 11 godina, jedna za uzраст od 13 godina, i jedna za uzраст od 16 godina) i jedna sa roditeljima. Pilot istraživanje je obuhvatilo 3 osnovne škole (učenike V razreda), i jednu

³ Zahvaljujemo se rumunskom timu BECAN studije, na čelu sa prof. dr Marijom Rot, koji nam je ustupio svoj prevod na mađarski. Zahvaljujemo takođe kolegi Zoltanu Sepešiju koji je ovaj prevod pregledao i pripremio za korišćenje u Vojvodini.

srednju školu. Škole su izabrane slučajnim odabirom iz preliminarnog uzorka škola za istraživanje. Ukupno je ispitano 53 dece u osnovnim školama i 31 dete u srednjoj školi.

Prilagođavanje upitnika se odnosilo na doterivanje jezičkih formulacija, dopunu pitanja o socio-demografskim karakteristikama ispitanika i nenasilnom vaspitavanju u porodici, modifikovanje ponuđenih odgovora i skraćivanje upitnika za decu najmlađeg uzrasta, kako bi ga deca mogla popuniti tokom jednog školskog časa.

Upitnik ICAST-C ima sedam celina. Prvu celinu čine *opšti, odnosno socio-demografski podaci o detetu i porodici* kao što su pol deteta, uzrast, mesto stanovanja, bračni status roditelja, obrazovanje roditelja i članovi porodice s kojima dete živi. U ovom uvodnom delu nalaze se i pitanja za uvođenje u temu ispitivanja („Da li se osećaš bezbedno u svojoj porodici“, „Da li voliš da provodiš vreme sa svojom porodicom“).

Drugu celinu čine pitanja kojima se procenjuje da li je dete, i koliko često, *prisustvovalo nasilju u porodici*. Na ova pitanja dete odgovara pomoću ponuđene skale na kojoj treba da označi da li je navedeno ponašanje doživelo u proteklih godinu dana (poslednjih 12 meseci) i ako jeste, koliko često. Ponuđeni odgovori za učestalost doživljavanja bili su: „Jednom ili dvaput godišnje (1-2 puta)“, „Nekoliko puta godišnje (3-5 puta)“, „Jednom u mesec dana ili dva meseca (6-12 puta)“, „Nekoliko puta mesečno (13-50 puta)“ i „Jednom nedeljno ili češće (više od 50 puta)“. Pored toga, deci su bili ponuđeni i sledeći odgovori: „Ne u proteklih godinu dana, ali ranije da“, „Nikada u životu“ i „Ne želim da odgovorim“. Ispod svakog pitanja ostavljen je prostor u kojem dete može da napiše nešto više o tom iskustvu, ukoliko to želi.

Primeri pitanja iz celine Prisustovanje nasilju u porodici su: „Da li je neko u Tvojoj kući koristio alkohol i/ili droge, a zatim se ponašao na način koji Te plavi?“, „Da li si video/la u Tvojoj kući odrasle kako fizički povređuju jedno drugo (udaranje, šamaranje, šutiranje)?“

Pitanja koja ne postoje u originalnom ICAST-C upitniku i odnose se na *iskustva nenasilnog vaspitavanja* u porodici dodata su radi „ublažavanja“ upitnika i pravljenja balansa sa pitanjima koja se odnose na zlostavljanje i zanemarivanje. (Primeri ovih pitanja su: Tokom prošle godine, da li je neko iz Tvoje porodice ili neko ko živi u Tvojoj kući: „Objasnio Ti zašto je nešto što si uradio/la pogrešno“, „Nagradio Te za dobro ponašanje“). Na ova pitanja, kao i na pitanja u vezi sa psihološkim i fizičkim nasiljem, deca koja su pozitivno odgovorila (označila da su doživela opisano ponašanje u proteklih godinu dana ili

ranije) trebalo je da označe i ko se prema njima ponašao na navedeni način. Ponuđeni odgovori su bili „odrasli muškarac“, „odrasla žena“, „dečak/mladić“ i „devojčica/devojka“. Na pitanja u vezi sa seksualnim nasiljem, ponuđeni odgovori su detaljniji tako da dete može dodatno da označi da li je osoba koja je počinilac nasilja bila nepoznata detetu, poznata ili detetov/a rođak/a.

Slede celine u kojima se ispituje *izloženost psihološkom nasilju* (19 stavki), *fizičkom nasilju* (16 stavki), nekontaktnom i kontaktnom seksualnom nasilju (5 stavki) i *doživljavanje osećaja zanemarenosti* (3 stavke). U Tabeli 2 prikazane su sve stavke kojima se ispituje izloženost različitim oblicima nasilja i doživljavanje osećaja zanemarenosti, uključujući prevalencu i incidencu svakog ispitiva-nog iskustva nasilja, odnosno osećaja zanemarenosti.

Tabela 2. Procenti dece izložene iskustvima nasilja tokom dosadašnjeg života (prevalenca) i tokom poslednjih godinu dana (incidenca), na svim stavkama sub-skala ICAST-C

Stavke	Prevalenca tokom života	Incidenca	Incidenca visoke učestalosti ⁴
Psihološko nasilje			
Uvredio Te nazivajući Te glupim, lenjim ili drugim sličnim imenima?	43,38	36,26	10,21
Vikao, drao se ili vrštao na Tebe, veoma glasno i agresivno?	35,17	26,84	4,99
Upoređivao Te sa drugom decom tako da si se osetio/la poniženo/a?	29,38	23,86	5,40
Optuživao Te za svoje loše raspoloženje?	26,14	21,15	4,35
Odbijao da razgovara sa Tobom (pravio se da Te nema)?	22,32	16,89	2,42
Čitao Tvoj dnevnik, poruke ili elektronsku poštu bez Tvoje dozvole?	19,48	15,51	3,05
Namerno Te postideo ili osramotio pred drugim ljudima da bi se Ti osećao/la veoma loše ili poniženo?	18,07	13,62	2,22
Preturao po Tvojoj torbi, fijokama, džepovima bez Tvoje dozvole?	17,02	13,90	3,39
Pretio Ti da će pozvati duhove, baba-rogu, veštice ili druga opasna bića ili osobe koje Te mogu povrediti?	15,54	3,30	1,20

⁴ učestalost događaja je nekoliko puta mesečno ili češće.

Stavke	Prevalenca tokom života	Incidenca	Incidenca višoke uče- stalosti ¹
Kleo te?	9,53	6,68	1,73
Pretio Ti da će te izbaciti ili poslati nekud od kuće?	8,66	6,69	1,32
Rekao da želi da si mrtav ili da se nikad nisi ni rodio/la?	8,47	6,67	1,37
Pretio da će Te ostaviti ili zauvek otići?	8,14	6,12	1,00
Pretio Ti da će Te povrediti ili ubiti?	5,97	4,54	0,92
Nije Te pustio u kuću?	4,02	2,82	0,57
Zaključao Te u nekoj maloj ili mračnoj prostoriji?	2,98	1,55	0,25
Pretio Ti nožem ili pištoljem?	2,10	1,30	0,38
Za kaznu nisi dobio/la dovoljno hrane (bio/la si gladan/a) ili pića (bio/la si žedan/a) iako je bilo dovoljno hrane i pića za sve?	1,82	1,32	0,45
Za kaznu si morao/la da nosiš prljavu, iscepanu odeću, ili onu koja ne odgovara godišnjem dobu?	0,85	0,62	0,20
Fizičko nasilje			
Ošamario Te?	44,03	23,36	2,40
Udario Te rukom po zadnjici?	42,95	22,44	5,33
Vukao Te za kosu?	24,05	13,60	1,78
Grubo Te povukao za uvo?	23,96	10,87	1,17
Gurnuo Te ili šutnuo Te?	23,73	17,01	3,37
Zgrabio Te za odeću ili neki deo tela i prodrmusao Te?	18,03	11,26	1,40
Grubo Te uštinuo?	17,25	10,77	2,15
Udario Te po zadnjici predmetom kao što je palica, metla, šiba ili kaiš?	14,13	4,69	0,97

Stavke	Prevalenca tokom života	Incidenca	Incidenca visoke učestalosti ¹
Udario Te po glavi pesnicom ili nadlanicom?	10,16	6,69	1,45
Udarao Te drugde (ne po zadnjici) predmetom kao što je palica, metla, šiba ili kaiš?	6,91	3,22	0,52
Dugo Te tukao nekim predmetom ili pesnicom (pretukao Te)?	3,17	1,94	0,55
Davio Te ili gušio (sprečavao disanje rukama ili jastukom) ili Ti stiskao vrat šakama (ili nečim drugim)?	2,89	1,89	0,42
Prisiljavao Te da, za kaznu, ostaneš u nekom položaju koji Ti pričinjava bol ili je ponižavajući?	2,67	1,50	0,27
Stavio Ti u usta ljutu papriku ili neku drugu ljutu hranu (da bi Ti naneo bol)?	1,87	1,10	0,29
Namerno te opekao ili ošurio?	1,72	1,20	0,40
Vezao Te za nešto konopcem ili lancem?	1,22	0,72	0,25
Seksualno nasilje			
Uznemirio Te govoreći Ti ili pišući o Tebi stvari seksualne prirode?	3,55	2,30	0,50
Dodirivao Te po intimnim delovima tela na seksualan način ili prisiljavao da Ti dodiruješ ove delove tela kod njega/nje?	3,40	2,65	0,85
Pokušavao da sa Tobom ima seksualni odnos, a da Ti to nisi želeo/la?	2,80	2,03	0,58
Prisiljavao Te da gledaš njegove/njene intimne delove tela, ili želeo/la da pogleda tvoje?	2,70	1,85	0,60
Terao Te da gledaš video snimak seksa ili slike seksualne prirode u časopisu ili na kompjuteru a da to nisi želeo/la?	2,00	1,60	0,77
Snimao ili fotografisao Te samog/samu, ili sa drugim osobama, kako radite stvari seksualne prirode?	1,03	0,90	0,52
Osećaj zanemarenosti			
Osećao/la si se kao da nisi važan/a?	21,84	16,72	2,72
Osećao/la da nikada niko ne brine o tebi, ne podržava Te, ne pomaže Ti onda kada Ti je to najpotrebnije?	17,39	13,99	2,42
Osećao/la si kao da ne brinu o tebi?	13,00	9,26	1,82

Procedura prikupljanja podataka

Tokom septembra i oktobra 2010. godine izvršena je obuka terenskih istraživača i lokalnih koordinatora, mahom psihologa i pedagoga zaposlenih u školama ili centrima za socijalni rad, sa dodatnim znanjima i iskustvom iz oblasti zlostavljanja i zanemarivanja dece (ZZD). Obuka ispitiča je imala nekoliko celina: detaljno upoznavanje sa BECAN projektom, kao i sa ICAST upitnicima; vežbanje u zadavanju upitnika/vođenju intervjuja sa detetom i roditeljem; tehnička realizacija na terenu, uključujući standardizovane odgovore na moguća pitanja dece/odraslih tokom i/ili nakon ispitanja; etička pitanja i pitanja sigurnosti. Obuku je uspešno završilo 33 kandidata, od kojih je 8 dobilo i ulogu regionalnih koordinatora.

Saglasnost Ministarstva prosvete za izvođenje fokus grupe dobijena je 12.04.2010 a za sprovođenje probnog i glavnog istraživanja 28.08.2010. godine. Uz podršku Ministarstva, Školske Uprave su obaveštene o istraživanju, a zatim i škole koje su izabrane u uzorak.

Regionalni koordinatori su imali obavezu da uspostave kontakt sa svim školama, da organizuju inicijalni sastanak u školi sa direktorom, pedagoško-psihološkom službom, predstavnikom Saveta roditelja, kao i predstavnikom Učeničkog parlamenta. Tokom ovih sastanaka dogovoren su svi detalji oko izvođenja istraživanja, i svi prisutni su detaljno upoznati sa ciljevima istraživanja, kao i procedurama koje će biti korišćene u cilju obezbeđivanja visokih etičkih standarda Evropske Unije u istraživanjima koja se bave problematikom ZZD.

Ispitanje u školama je izvršeno u periodu od januara do kraja juna 2011 godine. Ispitanje učenika je vršeno grupno, u učionicama, primenom standardizovanih upitnika/anketa prema procedurama koje su istraživači na terenu usvojili tokom obuke. U svakoj učionici su bila prisutna 2 istraživača. Za učenike V i VII razreda koji nisu želeli da učestvuju u istraživanju ili koji nisu dobili saglasnost roditelja za učešće organizovane su aktivnosti u saradnji sa školskim psihologom/pedagogom, za vreme dok su druga deca popunjavala anketu. Deci koja su imala teškoća pri čitanju/pisanju, ICAST-C upitnik je primjenjen u formi strukturisanog intervjuja.

Strogi etički standardi Evropske Komisije su nalagali da za učešće učenika u istraživanju postoji pisana saglasnost roditelja, kao i saglasnost samog deteta. Prilikom prvog sastanka u školi regionalni koordinatori su podelili učenicima iz uzorkovanih odeljenja zapečaćen koverat namenjen njihovim roditeljima, u kome su se nalazile informacije o studiji, kao i obrazac saglasnosti

roditelja za učešće deteta u istraživanju. Procedura je nalagala da svaki učenik, u roku od tri dana, donese školskom psihologu/pedagogu potpisani obrazac saglasnosti roditelja, bez obzira na to da li roditelj daje saglasnost ili odbija da dete učestvuje u studiji. Svaki ispitanik je mogao u bilo kom trenutku da odbije da dalje popunjava upitnik. Takođe, izuzetna briga je bila posvećena zaštiti anonimnosti ispitanika i čuvanju podataka dobijenih istraživanjem, tako da nije moguće na osnovu podataka iz upitnika rekonstruisati identitet ispitanika. Upitnici su skladišteni na odgovarajućem, bezbednom mestu, i niko osim istraživača nije imao pristup podacima, a u slučajevima sumnje na postojanje ZZD, postupalo se u skladu sa nacionalnim zakonima.

Rezultati

Prevalenca iskustva nasilja i osećaja zanemarenosti tokom života i u protekloj godini

U Tabeli 3 prikazana je prevalenca nasilja po kategorijama i prevalenca osećaja zanemerenosti na celokupnom uzorku. Prikazani su podaci o *ukupnoj prevalenci* nasilja i osećaja zanemarenosti tokom celog dosadašnjeg života deteta (životna prevalenca) i podaci o prevalenci nasilja tokom poslednjih godinu dana u odnosu na trenutak ispitivanja (incidencu).

Tabela 3. Učestalost (%) nasilja po kategorijama i osećaja zanemarenosti tokom života (prevalenca) i tokom poslednjih godinu dana (incidencu) kod ispitanice dece (N=4027)

	Psihološko nasilje	Fizičko nasilje	Seksualno nasilje	Osećaj zanemarenosti
Prevalenca	68,44	69,18	8,49	28,83
Incidenca	59,62	46,48	6,24	22,85
	67,00 (58,11)	67,75 (44,94)	7,62 (5,49)	27,43 (21,55)
95% interval poverenja	69,87 (61,14)	70,61 (48,02)	9,35 (6,99)	30,23 (24,15)

Kao što se iz Tabele 3 može videti, 68,44 % ispitanice dece je izvestilo da je tokom života doživelo barem jedno iskustvo psihološkog nasilja, a 69,18% dece imalo je tokom života barem jedno iskustvo fizičkog nasilja. Više od jedne četvrtine (28,83%) ispitanice dece izveštava da se makar jednom u životu osećalo zanemarenou, dok je 8,49% dece (njih 340 od 4027 ispitanih) odgovorilo da je imalo barem jedno iskustvo seksualnog nasilja tokom života.

Kada se uporede podaci o prevalenci tokom dosadašnjeg života deteta (životna prevalenca) i podaci o prevalenci za poslednjih godinu dana (incidenta) za svaku od ispitanih kategorija, zapaža se da je jedino kod fizičkog nasilja životna prevalenca izrazito viša: 22,7% dece je izvestilo o iskustvu fizičkog nasilja tokom ranijeg života, a nije izvestilo o doživljenom fizičkom nasilju u prethodnoj godini. Ukoliko izveštaje dece prihvatimo kao verodostojne pokazatelje prevalence, na osnovu intervala poverenja prikazanih u Tabeli 3 može se sa sigurnošću od 95% tvrditi da je između 67% i 69.9% dece datog uzrasta u populaciji Srbije doživelo makar jedno iskustvo psihološkog nasilja, a između 67.8% i 70.6% dece barem jedno iskustvo fizičkog nasilja. Isto tako, između 27.4% i 30.2% dece ispitivanog uzrasta osećalo se barem jedanput zanemareno tokom dosadašnjeg života, a između 7.6% i 9.4% takve dece doživelo je barem jedno iskustvo seksualnog nasilja.

Na osnovu podataka iz Tabele 2 može se zaključiti da su lakši oblici nasilja češći od težih oblika odnosno da je psihološka agresija češća u odnosu na psihološko zlostavljanje, a fizičko/telesno kažnjavanje češće u odnosu na fizičko zlostavljanje. Kategorizacija na lakše i teže oblike nasilja izvršena je prema nalazima posebne studije koju je uradio tim BECAN projekta iz Hrvatske (Ajdušković i dr., 2012).

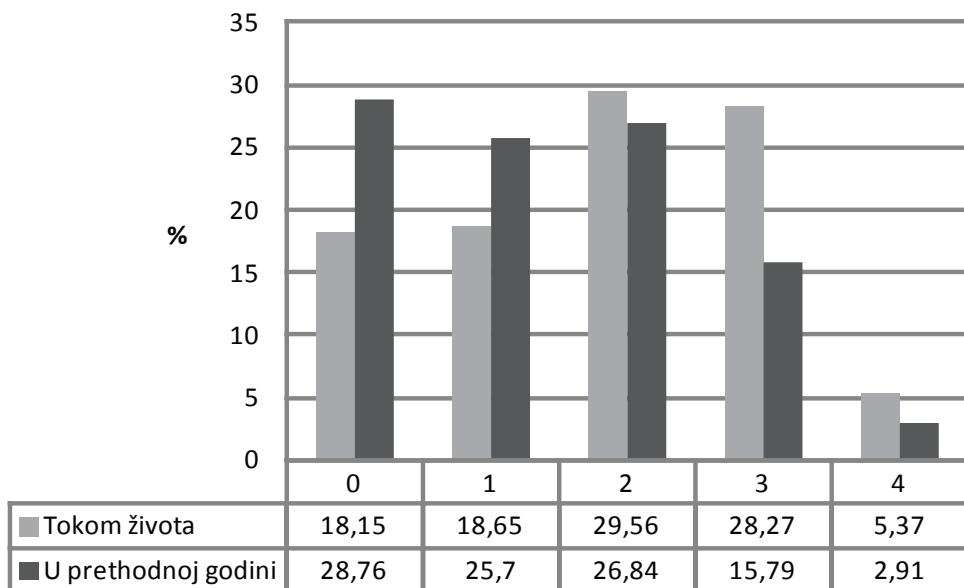
Vid psihološkog nasilja o kojem je najveći broj dece izvestio je vređanje, tj. nazivanje deteta glupim, lenjim i sl. O izloženosti takvom postupku nekoliko puta mesečno ili češće tokom prethodnih godinu dana izveštava 10,2% dece. Više od jedne trećine ispitane dece (36,3%) navodi da je barem jednom vređano na takav način u poslednjih godinu dana.

Prema izveštavanju dece, najčešće primenjivani oblici fizičkog nasilja, kategorisani kao „telesno kažnjavanje”, jesu: šamar (23,4% dece navodi da je u poslednjih godinu dana barem jednom dobilo šamar), udaranje dlanom po zadnjici (22,4%) i čupanje za kosu (13,6%). Učestalo udaranje po zadnjici je najčešće primenjivan metod „telesnog kažnjavanja”: 5,3% dece je izvestilo da je u poslednjih godinu dana kažnjavano na taj način nekoliko puta mesečno ili češće. Procenat dece koja su izvestila o učestalom doživljavanju teških oblika fizičkog nasilja (premlaćivanje, udaranje predmetom po telu ili po zadnjici) kreće se od 0,5 do 1%.

Višestruka viktimizacija

Zbog nepovoljnih efekata i ishoda koje višestruka viktimizacija ima na decu, posebno je prikazan procenat dece koja su doživela nasilna ponašanja iz više kategorija (na primer fizičko i psihološko nasilje, ili porodično nasilje, fizičko nasilje i seksualno nasilje) (Grafikon 1). U toku čitavog života samo 18,15% dece nije doživelo ni jedan oblik nasilnog ponašanja (28,76% u prethodnoj godini), Približno isti broj dece (18,65%) doživeo je samo jedan tip nasilnog ponašanja (25,70% u prethodnoj godini). Procenat dece koja su doživela dva (29,56%) ili tri tipa nasilja (28,27%) je veći. Procenat dece koja su doživela sve tipove nasilja (fizičko, psihološko, seksualno i porodično nasilje) iznosi 5,37% (2,91% u prethodnoj godini).

Grafikon 1. Procenat dece koja su doživela višestruku viktimizaciju, odnosno nasilna ponašanja iz više kategorija (psihološko, fizičko, seksualno i porodično nasilje)

Ispitivano je, takođe, da li postoje razlike u prevalenci i incidenci ispitivanih oblika nasilja i osećaja zanemarenosti, u odnosu na pol i uzrast dece, na region i tip nasilja u kome se nalazila škola u utorku, kao i interakcije ovih varijabli.

Prevalenca i incidenca iskustava nasilja i osećaja zanemarenosti s obzirom na uzrast deteta

Rezultati dobijeni analizama uzrasnih razlika u izloženosti dece nasilju i u osećaju zanemarenosti dati su u Tabeli 4.

Tabela 4. Učestalost (%) iskustava nasilja i osećaja zanemarenosti tokom života (prevalenca) i tokom poslednjih godinu dana (incidenca) s obzirom na razredni uzrast

Razredni uzrast	Psihološko nasilje	Fizičko nasilje	Seksualno nasilje	Osećaj zanemarenosti
V razred o.š. (n = 908)	51,76 (46,37)	59,67 (48,29)	4,79 (3,67)	18,78 (15,14)
VII razred o.š. (n = 1400)	68,14 (58,79)	66,40 (45,53)	7,08 (5,29)	26,70 (21,05)
II razred s. š. (n = 1719).	77,49 (67,31)	76,21 (46,13)	11,52 (8,32)	35,72 (28,27)
Ukupna prevalenca: Hi kvadrat (p)	180,422 (0,000)	85,780 (0,000)	41,361 (0,000)	90,969 (0,000)
Prevalenca u poslednjih godinu dana: Hi kvadrat (p)	108,853 (0,000)	1,717 (0,424)	25,360 (0,000)	63,055 (0,000)

Rezultati prikazani u Tabeli 4 govore o tome da sa uzrastom raste životna prevalenca svih ispitivanih oblika nasilja i osećaja zanemarenosti. Isti trend postoji i kada je u pitanju incidenca, s izuzetkom fizičkog nasilja.

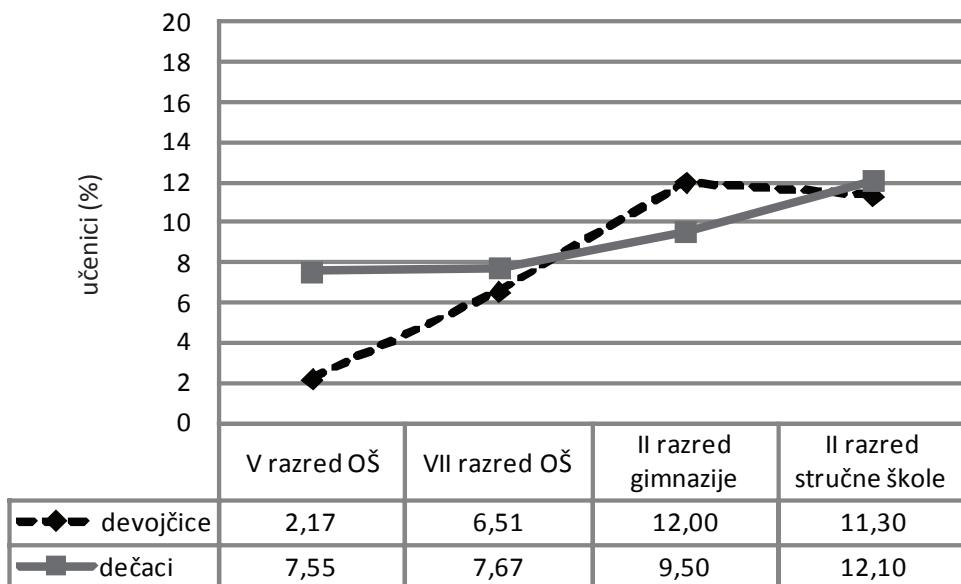
Prevalenca i incidenca iskustva nasilja i osećaja zanemarenosti s obzirom na pol deteta

Rezultati analiza razlika u životnoj prevalenci i prevalenci u poslednjih godinu dana za ispitane oblike nasilja i osećaj zanemarenosti s obzirom na pol deteta prikazani su u Tabeli 5.

Tabela 5. Učestalost (%) nasilja po kategorijama i osećaja zanemarenosti tokom života (prevalenca) i tokom poslednjih godinu dana (incidenca) u odnosu na na pol ispitane dece

Pol	Psihološko nasilje	Fizičko nasilje	Seksualno nasilje	Osećaj zanemarenosti
Devojčice (n = 1959)	71,31 (63,25)	68,57 (45,94)	7,53 (4,92)	34,56 (27,66)
Dečaci (n = 2068)	65,72 (56,19)	69,76 (46,99)	9,39 (7,49)	23,38 (18,28)
Ukupna prevalenca: Hi kvadrat (p)	13,215 (0,000)	0,588 (0,443)	4,872 (0,027)	60,301 (0,000)
Prevalenca u poslednjih godinu dana: Hi kvadrat (p)	20,811 (0,000)	0,447 (0,504)	11,355 (0,001)	50,033 (0,000)

Kao što se iz Tabele 5 može videti, razlike u odnosu na pol postoje u prevalenci svih oblika nasilja i osećaja zanemarenosti, sem u pogledu fizičkog nasilja. Devojčice učestalije nego dečaci izveštavaju o iskustvima psihološkog nasilja i naročito o osećaju zanemarenosti. Dečaci su češće od devojčica izvestili o izloženosti seksualnom nasilju. Međutim, kada se posmatra polna razlika u izveštavanju o seksualnom nasilju u funkciji uzrasta, vidi se da su polne razlike najizraženije kod jedanaestogodišnjaka (Grafikon 2). U toj uzrasnoj grupi 7,55% dečaka izvestilo je o bar jednom doživljaju seksualnog nasilja tokom života (5,72% u prethodnoj godini) u poređenju sa 2,17% devojčica (1,74% u prethodnoj godini). Samo na ovom uzrastu polna razlika u prevalenci seksualnog nasilja je statistički značajna (Hi Kvadrat = 14,715, p = 0,000).

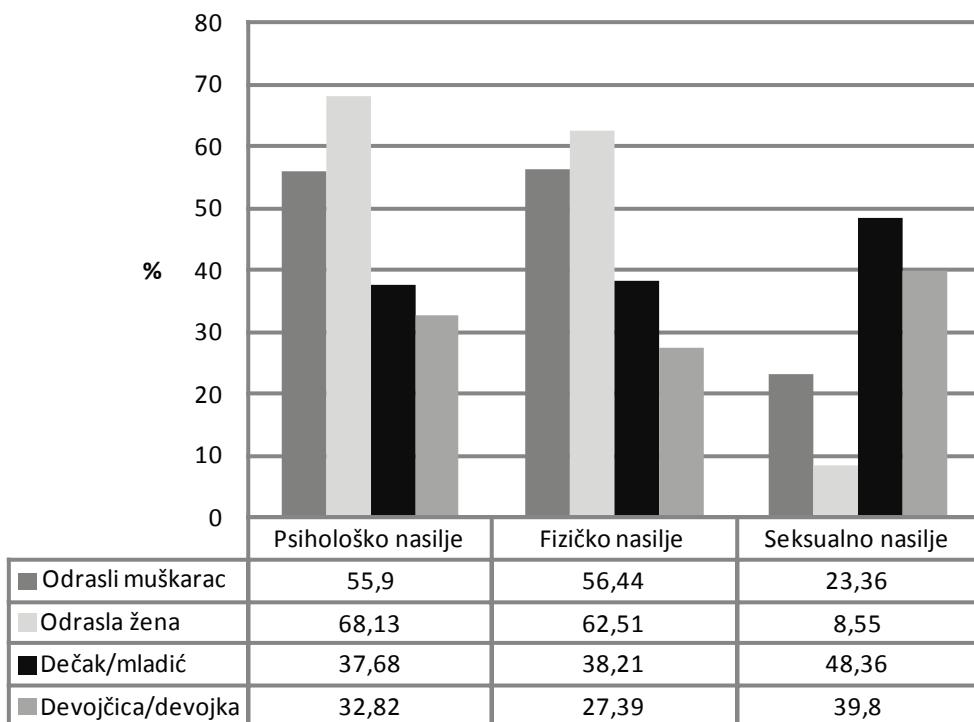
Grafikon 2. Prevalenca seksualnog nasilja s obzirom na pol i uzrast

Povećanje prevalence i incidence seksualnog nasilja između ispitanih uzrasnih grupa je veće kod devojčica nego kod dečaka, kod kojih se uočava blagi porast oba pokazatelja stope seksualnog nasilja s uzrastom, uz izuzetak adolescenata koji pohađaju srednje stručne škole, koji imaju višu prevalencu i incidencu od svojih vršnjaka u gimnaziji.

Počinjenici nasilja nad decom

Odrasla ženska osoba je najčešće označena kao počinilac psihološkog nasilja (8,13%) (Grafikon 3). S obzirom na to ko su članovi domaćinstva u kojem dete živi, možemo da zaključimo da se u većini slučajeva radi o majkama, ređe o drugim članovima porodice (baka, tetka i sl.). Odrasle muške osobe su počinjenici psihološkog nasilja u 55,9% slučajeva. Dečaci i adolescenti se označavaju kao počinjenici u 37,68 %, a devojčice i adolescentkinje u 32,72% slučajeva.

Grafikon 3. Pol i uzrast počinilaca psihološkog, fizičkog i seksualnog nasilja

Fizičko nasilje nad decom takođe češće čine odrasle ženske nego odrasle muške osobe. Deca i mladići (prevashodno braća) češće čine fizičko nasilje nad decom u porodici nego devojčice i devojke.

Kada je u pitanju seksualno nasilje, uzrasna i polna struktura počinilaca je znatno drugačija. Najčešći počinioци seksualnog nasilja su vršnjaci muškog pola (48,36%), slede vršnjakinje (39,8%), zatim odrasle osobe muškog pola (23,36%), dok su odrasle žene označene kao počinioци u svega 8.55% slučajeva.

Prevalenca i incidenca iskustva nasilja i osećaja zanemarenosti s obzirom na geografski region

Rezultati analiza regionalnih razlika u pogledu izloženosti dece pojedinim kategorijama nasilja, kao i u pogledu osećaja zanemarenosti prikazani su u Tabeli 6.

Tabela 6. Učestalost (%) izloženosti nasilju i osećaju zanemarenosti tokom života (prevalenca) i tokom poslednjih godinu dana (incidencu) u odnosu na region

Region	Psihološko nasilje	Fizičko nasilje	Seksualno nasilje	Osećaj zanemarenosti
Beograd (n = 637)	69,70 (61,54)	69,09 (45,58)	7,45 (5,71)	28,91(22,27)
Vojvodina (n = 1151)	70,63 (60,99)	70,76(47,17)	9,08 (6,46)	28,22 (22,91)
Zapadna i Jugozapadna Srbija (n = 1151)	67,42 (59,25)	68,23 (46,65)	8,73 (6,54)	29,53 (23,00)
Istočna i Jugoistočna Srbija (n = 1088)	66,45 (57,44)	68,57 (46,08)	8,21 (6,00)	28,69 (22,97)
Ukupna prevalenca: Hi kvadrat (p)	4,318 (0,229)	2,053 (0,562)	1,711 (0,634)	0,586 (0,900)
Prevalenca u poslednjih godinu dana: Hi kvadrat (p)	4,074 (0,254)	0,508 (0,917)	0,693 (0,875)	0,144 (0,986)

U pogledu prevalence nasilja nad decom u porodici nisu ustanovljene statistički značajne razlike između četiri geografska regionalna Republike Srbije.

Prevalenca i incidencu iskustva nasilja i osećaja zanemarenosti s obzirom na urbanicitet

U Tabeli 7 prikazani su rezultati analiza razlika između dece koja žive u urbanim i dece koja žive u neurbanim naseljima u pogledu izloženosti pojedinih kategorijama nasilja i u pogledu osećaja zanemarenosti.

Tabela 7. Učestalost (%) izloženosti nasilju i osećanje zanemarenosti tokom života (prevalenca) i tokom poslednjih godinu dana (incidencu) u odnosu na urbanicitet naselja

Urbanicitet*	Psihološko nasilje	Fizičko nasilje	Seksualno nasilje	Osećaj zanemarenosti
Urbana naselja (n = 2549)	71,48 (62,57)	72,42 (48,45)	8,08 (5,91)	30,54 (24,07)
Neurbana naselja (n = 1441)	63,08 (54,55)	63,77 (43,05)	9,00 (6,56)	25,94 (20,72)
Ukupna prevalenca: Hi kvadrat (p)	25,160 (0,000)	29,476 (0,000)	1,003 (0,317)	8,160 (0,004)
Prevalenca u poslednjih godinu dana: Hi kvadrat (p)	24,656 (0,000)	11,160 (0,001)	0,651 (0,420)	5,844 (0,016)

*Napomena: Za 37 dece nije dobijen podatak o mestu boravka

Kao što se iz Tabele 7 može videti, procenti dece iz urbanih naselja koja izveštavaju o iskustvima psihološkog ili fizičkog nasilja, kao i osećaja zanemarenosti značajno su veći od odgovarajućih procenata dece iz neurbanih naselja. U pogledu izloženosti seksualnom nasilju nisu dobijene statistički značajne razlike između dece koja žive u urbanim i dece koja žive u neurbanim naseljima.

Razmatranje rezultata

Epidemiološko istraživanje nasilja nad decom u okviru BECAN projekta izvršeno je na nacionalno reprezentativnom uzorku dece uzrasta 11, 13 i 16 godina. Veći procenat neodziva ispitanika na istraživanje, koji je iznosio 46,8% umesto planiranih 30% neodziva, nije bitno uticao na reprezentativnost uzorka. Naime, planirani uzorak je sadržavao veći broj dece nego što je bilo neophodno radi postizanja željene preciznosti procene prevalence zlostavljanja i zanemarivanja dece u populaciji, tako da je realizovan uzorak, iako manji od planiranog, dovoljno veliki za dobijanje procene prevalence sa prihvatljivom preciznošću.

Da bi se razumeli mogući razlozi slabog odziva, potrebno je imati u vidu da se prikupljanje podataka za BECAN istraživanje podudarilo sa štrajkom prosvetnih radnika, koji je trajao od 28. januara do 1. aprila 2011. godine i obuhvatio oko 1400 od 1804 škola u Srbiji. Istraživanje je izvedeno pod veoma nepovoljnim okolnostima: skraćeni časovi, kašnjenje s nastavnim programom, zaokupljenost direktora i nastavnika sopstvenim problemima i nedovoljna spremnost da se učenici i roditelji motivišu za učešće u istraživanju. Pored toga, štrajk je otežao i saradnju s roditeljima. Naime, značajan broj roditelja nije podržavao zahteve sindikata štrajkača. U veoma složenoj socio-ekonomskoj i političkoj situaciji, koju su karakterisali nezadovoljstvo, siromaštvo i osećanje manipulisanosti, roditelji su bili veoma sumnjičavi i nepoverljivi prema našim istraživačima, bez obzira na to s kim su poistovećivali BECAN istraživanje – sa školom, Ministarstvom prosvete, Univerzitetom, nevladinim organizacijama ili sa Evropskom Unijom.

Poređenje rezultatata našeg istraživanja sa rezultatima drugih studija u kojima je korišćen isti instrument (ICAST-C), omogućava da se zaključi da deca u Srbiji doživljavaju sve vidove nasilja u porodičnom okruženju sa sličnom učestalošću kao i deca u drugim zemljama u tranziciji i ili u zemljama u razvoju, uz postojanje izvesnih kulturoloških razlika, U Srbiji 46,48% dece je dalo

podatak o fizičkom zlostavljanu, a 59,62% o psihološkom zlostavljanju u protekloj godini što je slično podacima iz Bugarske (48,48% i 62,01%), Kolumbije (54% i 64%), i Gruzije (54% i 57,9%). Incidenca fizičkog i psihološkog zlostavljanja je viša u Rusiji (68% i 81%) i Indiji (70% i 72%), dok na Islandu, koji spada među razvijene zemlje sveta, znatno manje dece daje podatak o fizičkom zlostavljanju (27%), ali se incidenca psihološkog zlostavljanja u porodici (48%) približava incidenci u zemljama u tranziciji.

O osećaju zanemarenosti u prošloj godini u Srbiji je izvestilo 22,85% dece, slično kao u Bugarskoj (19,90%), u Gruziji (25,3%) i na Islandu (24%), za razliku od dece u Indiji (35%), Kolumbiji (42%) i Rusiji (47%) gde je učestalost pojave znatno veća.

U našem uzorku, utvrđena je razlika u prevalenci i incidenci fizičkog i psihološkog nasilja i osećaja zanemarenosti u odnosu na pol. Sa uzrastom raste životna prevalenca psihološkog i fizičkog nasilja, i osećaja zanemarenosti, što je i očekivano, međutim incidenca fizičkog nasilja se ne povećava značajno sa uzrastom. Devojčice su češće izveštavale o doživljaju psihološkog nasilja i osećaju zanemarenosti nego dečaci, dok je izveštavanje o fizičkom nasilju bilo jednako često. S obzirom da su počinjenici nasilja najčešće odrasle ženske a zatim odrasle muške osobe, možemo zaključiti da roditelji u Srbiji imaju tendenciju da ređe upražnjavaju fizičko nasilje nad decom starijeg uzrasta, ali da psihološko nasilje raste sa uzrastom, naročito nad devojčicama.

Incidenca seksualnog nasilje nad decom u Srbiji iznosi 6,24%, slično kao u Bugarskoj (7,5%), na Islandu (8%), u Kolumbiji (8%), i u Gruziji (9,3%) dok je ona značajno niža nego što je to u Indiji (20%) i Rusiji (34%). Ukupna životna prevalenca seksualnog nasilja nad decom u Srbiji (8,49%) ne razlikuje se bitno od procena za zemlje članice Saveta Evrope, prema kojima 10-20% dece u Evropi doživi neki oblik seksualnog zlostavljanja tokom detinjstva (May-Chalal, Her-cog, 2003).

Za razliku od većine studija, u našem istraživanju dečaci su češće od devojčica izvestili o izloženosti seksualnom nasilju. Međutim, kada se posmatra polna razlika u izveštavanju o seksualnom nasilju u funkciji uzrasta, utvrđeno je da su polne razlike značajne samo kod jedanaestogodišnjaka. S obzirom na to da su najčešći počinjenici seksualnog nasilja u našem uzorku bili vršnjaci odnosno druga deca iz porodice i neposrednog okruženja, može se pretpostaviti da pritisak vršnjaka za učešće u seksualnim aktivnostima počinje ranije kod dečaka nego kod devojčica. Povećanja prevalence i incidence seksualnog nasilja sa uzrastom je veće kod devojčica tako da na uzrastu od 16

godina 12,9% devojčica i 9,50% dečaka koji pohađaju gimnaziju daje podatak o seksualnom zlostavljanju. Adolescenti oba pola koji pohađaju srednje stručne škole, imaju višu prevalencu i incidencu seksualnog nasilja od svojih vršnjaka u gimnaziji. Ovaj nalaz se može razmatrati u kontekstu različitog socio-ekonomskog statusa učenika ovih škola, kao i u kontekstu obuke o reproduktivnom zdravlju i zdravim stilovima života, koji se intenzivnije sprovođe u našim gimnazijama nego u stručnim školama.

Iako je BECAN studija sprovedena veoma različitom metodologijom od one primenjene u MICS istraživanju, što znatno ograničava smisleno poređenje rezultata, ipak bismo se osvrnuli na konvergentne nalaze, kao i na one koji su nepodudarni. Stope fizičkog i psihološkog nasilja u MICS istraživanju su nešto više nego one koje su dobijene u BECAN studiji, iako je referentni period u MICS studiji iznosio mesec dana, a u našem epidemiološkom istraživanju godinu dana (ili ceo život). Jedan od mogućih razloga za to jeste što su u UNICEFovoj studiji ispitivane majke mlađe dece (2 do 14 godina) i što su deo uzorka ciljano činile Romkinje iz romskih naselja, koje su izvestile o znatno učestalijoj primeni nasilja nad decom, naročito fizičkog. Nalazi ove dve studije se razmimoilaze kada su u pitanju polne i regionalne razlike. Za razliku od MICS studije koja je ustanovila da su dečaci nešto više od devojčica izloženi fizičkom nasilju, u našem istraživanju polne razlike nedostaju jedino u pogledu fizičkog nasilja. U oba istraživanja, međutim, potvrđeno je da se zastupljenost fizičkog kažnjavanja smanjuje s uzrastom deteta.

BECAN istraživanje nije potvrdilo postojanje regionalnih razlika u učestalosti primene nasilnih postupaka prema deci u porodici. U MICS studiji primena fizičkog kažnjavanja je bila najzastupljenija u Jugoistočnoj Srbiji, dok je o primeni nenasilnih vaspitnih postupaka izvestilo najviše majki iz Beograda.

Kada je u pitanju urbanicitet naselja, u našem istraživanju su deca iz urbanih mesta izvestila o većoj stopi fizičkog i psihološkog nasilja u porodici i osećaja zanemarenosti dok je u MISC studiji je ustanovljen upravo suprotan obrazac razlika. Jasnija slika o poretku ovih razlika dobiće se kada se budu obradili podaci koji se odnose na odgovore roditelja u našem istraživanju.

U tumačenju rezultata naše studije treba imati u vidu da su uzorak činila deca koja redovno pohađaju školu, što znači da istraživanjem nisu bila obuhvaćena deca koja su rano napustila školovanje ili koja uopšte nisu ni pohađala školu, što nije retka pojava među romskom decom, a upravo se kod njih, prema nalazima MICS studije, nalazi veća stopa nasilja, naročito fizičkog, nego među decom opšte populacije. Sticanje jasnijeg uvida u nasilje nad decom

iz tzv. vulnerabilnih kategorija (romska deca, deca sa smetnjama u razvoju, u institucijama i sl.) zahteva drugačiji metodološki pristup npr. istraživanje u romskim naseljima i u institucijama za decu sa smetnjama u razvoju ili decu bez roditeljskog staranja.

Zaključak

Epidemiološko istraživanje nasilja nad decom sprovedeno je 2011. godine u sklopu BECAN projekta u kojem je, pored Srbije, učestvovalo još osam balkanskih zemalja. U Srbiji je ispitano ukupno 4027 dece uzrasta 11, 13 i 16 godina.

Životna prevalenca svih tipova nasilja uporediva je sa prevalencom koju je utvrdila MICS studija na nacionalnom uzorku 2005. godine i sa prevalencama o kojima izveštava studija sprovedena u Bugarskoj i Gruziji istom metodologijom (primenom ICAST-CH upitnika). Najučestaliji vidovi fizičkog nasilja su udaranje šamara, udaranje dlanom po zadnjici i čupanje za kosu. Najučestaliji vid psihološkog nasilja je vređanje. Životna prevalenca seksualnog nasilja iznosi 7,5% kod devojčica i 9,4% kod dečaka. Pored ove, postoje i druge polne razlike: devojčice su više izložene psihološkom nasilju i više izveštavaju o osećaju zanemarenosti. U pogledu fizičkog nasilja nisu evidentirane polne razlike.

Starija deca izveštavaju, očekivano, o većoj životnoj prevalenci svih oblika nasilja i osećaja zanemarenosti. Godišnja prevalenca pokazuje isti trend, jedino se primena fizičkog kažnjavanja na godišnjem nivou smanjuje s uzrastom deteta. Regionalne razlike u prevalenci nisu utvrđene, međutim, deca iz urbanih naselja više izveštavaju o svim vidovima nasilja, sem o seksualnom nasilju.

Neki od ovih nalaza u pogledu polnih i regionalno/kulturalnih razlika daju drugačiju sliku o faktorima rizika za nasilje nad decom, nego što je to sugerisala MICS studija. Temeljna analiza interakcija bitnih činilaca, poređenje sa slikom o nasilju nad decom iz roditeljskog ugla i, naročito, poređenje naših rezultata sa onima koje su dobili drugi nacionalni timovi BECAN projekta pružiće više odgovora pomoću kojih se može graditi regionalna strategija u borbi protiv nasilja nad decom.

Literatura

- Afifi, T. O., Brownridge, D. A., Cox, B. J., Sareen, J. (2006) Physical punishment, child-hood abuse and psychiatric disorders. *Child Abuse and Neglect*, 10, str. 1093-1103.
- Ajduković, M., Rimac, I., Rajter, M., Sušac, N. (2012) Epidemiološko istraživanje prevalencije i incidencije nasilja nad djecom u obitelji u Hrvatskoj. *Ljetopis socijalnog rada*, 3, str. 367-412.
- Akmatov, M. K. (2011) Child abuse in 28 developing and transitional countries – results from the Multiple Indicator Cluster Surveys. *International Journal of Epidemiology*, 1, str. 219-227.
- Annerback, E. M., Wingren, G., Svedin, C. G., Gustafsson, P. A. (2010) Prevalence and characteristics of child physical abuse in Sweden – finding from a population-based youth survey. *Acta Paediatrica*, 18, str. 1229-1236.
- Bussmann, K.-D., Erthal, C., Schroth, A. (2011) Effects of banning corporal punishment in Europe – a five-nation comparison. In: J. E. Durrant, A. Smith (eds.) *Global pathways to abolishing physical punishment*. New York: Routledge, str. 299-322.
- ChildONEurope Secretariat/Italian Childhood and Adolescence Documentation and Analysis Centre; Documentation, Research and Training Sector (2007) *Review on national systems of statistics and registration on child abuse*. Florence: Instituto degli Innocenti.
- Daro, D. (2006) *World perspectives on child abuse*. ISPCAN, Chicago, IL.
- Finkelhore, D., Ormrod, R. K., Turner, H. A., Hamby, S. L. (2005) Measuring poly-victimization using the JVQ. *Child Abuse and Neglect*, 11, str. 5-25.
- Gershoff, E. T. (2002) Corporal punishment by parents and associated child behaviors and experiences: A meta-analytic and theoretical review. *Psychological Bulletin*, 4, str. 539-579.
- Gershoff, E. T. (2010) More harm than good: A summary of scientific research on the intended and unintended effects on corporal punishment on children. *Law and Contemporary Problems*, 73, str. 31-56.
- Gilbert, R., Widom, C. S., Browne, K., Fergusson, D., Webb, E., Janson, S. (2009) Burden and consequences of child maltreatment in high-income countries. *Lancet*, 373, str. 68-81.
- Goldamn, J. D. G., Padayachi, U. K. (2000) Some methodological problems in estimating incidence and prevalence in child sexual abuse research. *Journal of Sex Research*, 4, str. 304-314.
- Grogan-Kaylor, A. (2005) Corporal punishment and the growth trajectory of children's antisocial behavior. *Child Maltreatment*, 3, str. 283-292.

-
- Hardt, J., Rutter M. (2004) Validity of adult retrospective reports of adverse childhood experiences: Review of the evidence. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 2, str. 260-273.
- May-Chalal, C., Hercog, M. (2003) *Child sexual abuse in Europe*. Strasbourg: Council of Europe.
- Molnar, B. E., Buka, S. L., Kessler, R. C. (2001) Child sexual abuse and subsequent psychopathology: Results from the national comorbidity study. *American Journal of Public Health*, 5, str. 753-760.
- Nash, J. K., Randolph, K. A. (2004) Methods in the analysis of risk and protective factors: lessons from epidemiology. U: M.W. Fraser (ed). *Risk and resilience in childhood: An ecological perspective* (2nd ed). Washington: NASW Press.
- Pinheiro, P. (2006) *Report of the independent expert of the United Nations study on violence against children*. New York: United Nations General Assembly.
- Republički zavod za statistiku i Istraživačka agencija Stratedžik marketing (2006) *Istraživanje višestrukih pokazatelja stanja i položaja dece i žena u Republici Srbiji – MICS3, 2005, Finalni izveštaj*. Beograd: Autori.
- Rind, B., Tromovitch, P., Bauserman, R. (1998) A meta-analytic examination of assumed properties of child sexual abuse using college sample. *Psychological Bulletin*, 1, str. 22-53.
- Runyan, D. K., Dunne, M. P., Zolotor, A. J. (2009) Introduction to the development of the ISPCAN child abuse screening tools. *Child Abuse & Neglect*, 11, str. 842-845.
- Springer, K. W., Sheridan J., Kuo D., Carnes, M. (2011) Long-term physical and mental health consequences of childhood physical abuse: Results from a large population-based sample of men and women. *Child Abuse & Neglect*, 5, str. 517-530.
- Stevković, Lj. (2006) Karakteristike nasilja nad decom u porodici i njegove posledice na zdravlje. *Temida*, 3, str. 23-31.
- Stoltenborgh, M., van IJzendoorn, M. H., Euser, E. M., Bakermans-Kranenburg, M. J. (2011) A Global Perspective on Child Sexual Abuse: Meta-Analysis of Prevalence Around the World. *Child Maltreatment*, 2, str. 79-101.
- Theodore, A. D., Chang, J. J., Runyan, D. K., Hunter, W. M., Bangdiwala, S. I., Agans, R. (2005) Epidemiologic features of the physical and sexual maltreatment of children in the Carolinas. *Pediatrics*, 3, str. 331-337.
- Zolotor, A. J., Runyan, D. K., Dunne, M. P., Jain, D., Peturs, H. R., Ramirez, C., Volkova, E., Deb, S., Lidchi, V., Muhammad, T., Isaeva, O. (2009) ISPCAN Child Abuse Screening Tool Children's version (ICAST-C): Instrument development and multi-national pilot testing. *Child Abuse and Neglect*, 11, str. 833-841.

Internet izvori

Lynch, M., Saralidze, L., Goguadze, N., Zolotor, A. (2007-08) *National Study on Violence against Children in Georgia*. Tbilisi: Unicef Georgia. Dostupno na: http://www.unicef.org/georgia/Violence_Study_ENG_final%281%29.pdf Stranici pristupljeno 15.10.2012.

NATAŠA HANAK

LAZAR TENJOVIĆ

VERONIKA IŠPANOVIĆ-RADOJKOVIĆ

ANA VLJKOVIĆ

MIRJANA BEARA

Epidemiological research of violence against children in families in Serbia

In the paper the results of an epidemiological study conducted in 2010-2011 as a part of the regional project Balkan Epidemiological Study on Child Abuse and Neglect (BECAN) are presented. The goal of the research was to estimate the prevalence of physical, psychological and sexual violence against children in the family as well as prevalence of feeling of neglect in children. Gender and age differences in the prevalence of violence, as well as differences with respect to geographic region and urbanicity of place of the children's' residence were also examined. The stratified cluster sample consisted of 4027 children attending the fifth and seventh grades of the primary school and the second grade of the high school. Data was collected by an adapted version of the questionnaire ICAST-C (ISPCAN Child Abuse Screening Tool- Chidren Version – ICAST-C). At least one experience of psychological violence in the lifetime was reported by 68,4% of children, whereas at least one experience of physical violence was reported by 69,2% of children. Feeling of neglect was experienced by 28.8% of children at least once in their lifetime. At least one experience of sexual violence was reported by 8.5% children, whereas 3,7% of them reported the experience of contact sexual violence in the past year. The results indicate that girls are more exposed to psychological violence and report more feeling of neglect. Conversely, boys report more exposure to sexual violence. The rate of severe forms of physical, psychological and sexual violence is about 0.5 to 1%.

Key words: child abuse and neglect, epidemiology, ICAST-C, Serbia.

TEMIDA
Jun 2013, str. 103-131
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1302103P
Originalni naučni rad

Stavovi profesionalaca prema uvođenju registra učinilaca krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima

NIKOLA PETKOVIĆ
ZORAN PAVLOVIĆ
LJILJANA STEVKOVIĆ*

Seksualna viktimizacija dece, kako zbog same prirode nasilnog ponašanja tako i zbog razvojno specifičnih karakteristika žrtava koje u razvijenom društvu uživaju posebnu krivično-pravnu zaštitu, oduvek je zaokupljala izuzetnu pažnju stručne javnosti i kreatora kriminalne politike. Visoka tamna brojka i potvrđen recidivizam seksualnih prestupnika, kao i česti medijski izveštaji o novim slučajevima seksualnog nasilja prema najmlađima, nametali su i nameću potrebu za iznalaženjem najadekvatnijih načina društvenog odgovora na ovaj oblik seksualnog prestupništva. Formiranje registra osuđivanih seksualnih prestupnika za dela seksualnog nasilja izvršena prema maloletnim licima, kao jedan od pristupa sa primarno specijalno-preventivnom svrhom, našao je svoju primenu i u krivično-pravnoj teoriji i praksi Republike Srbije. Rad ima za cilj da predstavi rezultate istraživanja stavova profesionalaca zaposlenih u oblasti pravosuđa i socijalne zaštite Republike Srbije o odredbama Zakona o posebnim merama za sprečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima i formiranju registra seksualnih prestupnika.

Ključne reči: stavovi, pravnici, zaposleni u CSR, registar učinilaca krivičnih dela protiv polne slobode, maloletna lica, žrtve

* Nikola Petković je doktorand na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu. E-mail: nikola82petkovic@yahoo.com.

Dr Zoran Pavlović je docent na Pravnom fakultetu za privredu i pravosuđe, Univerzitet privredna akademija, Novi Sad. E-mail: zoran.pav@hotmail.com.

Mr Ljiljana Stevković je istraživačica pripravnica u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja, demonstratorka na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju i istraživačica volonterka u Vikičimološkom društvu Srbije. E-mail: stevkoviclj@gmail.com.

Uvod

Učestalost seksualnih krivičnih dela nad decom u Srbiji, kao i značajna medijska eksploracija ove problematike poslednjih godina, pokrenula je obuhvatnu inicijativu razmatranja postojeće zakonske legislative, uz tendencije ka iznalaženju mogućnosti unapređenja krivičnopravne zaštite maloletnih lica od seksualnog nasilja (Aleksić, 2010; Petković i dr., 2012; Pisarić, 2012; Tanjević, 2012).

Premda su se od 2009. godine u javnim raspravama u Srbiji mogli čuti različiti predlozi poput ponovnog uvođenja smrtne kazne, hirurške ili hemijske kastracije pedofila (Petković i dr. 2010), posebna pažnja posvetila se formiranju zakonskog osnova za uspostavljanje zvaničnog registra počinitelja seksualnih delikata prema maloletnim licima. Ideja da bi se na ovaj način moglo značajnije uticati na redukciju ove vrste krivičnih dela i stopu recidivizma seksualnih nasilnika naročito se istakla nakon slučaja brutalnog silovanja i ubistva osmogodišnje devojčice, Marije Jovanović iz Starih Ledinaca, koji je šokirao domaću javnost polovinom 2010. godine. Predlog Zakona o posebnim merama za sprečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima, ili „Marijin zakon“, kako se često u medijima nazivao, formiran je na inicijativu oca ubijene devojčice. Na redovnom zasedanju Skupštine Republike Srbije predlog zakona je usvojen u aprilu 2013. godine.

Postojanje registra seksualnih prestupnika prisutno je u brojnim zakonodavstvima, a svoj osnov nalazi i u međunarodnim pravnim dokumentima, poput Lanzarot konvencije, usvojene 2007. godine. Međutim, različitost rešenja na nivou različitih nacionalnih legislativa, kao i važne implikacije koje dati zakoni nose, podstakle su autore ovog rada da sprovedu istraživanje stavova profesionalaca prema odredbama tzv. „Marijinog zakona“ i formiranju registra seksualnih prestupnika u Republici Srbiji.

U skladu sa tim, cilj rada je prikaz rezultata istraživanja stavova stručnjaka zaposlenih u centrima za socijalni rad i diplomiranih pravnika koji rade u privatnoj advokatskoj praksi, odnosno u tužilaštvu i sudovima Republike Srbije. Pri tome, posebna pažnja posvetiće se analizi stavova o očekivanom dometu specijalne prevencije koja se može ostvariti kroz dati zakon, potrebama proširivanja okvira obuhvaćenih počinitelja seksualnog nasilja, percepciji mogućih problema u sferi povređivanja prava osuđenih lica, te oblicima i mogućnostima sprovođenja postpenalnog nadzora ove kategorije prestupnika.

Registar seksualnih prestupnika u uporednim zakonodavstvima

Vodeći se idejom da seksualni prestupnici pokazuju izuzetno visoku stopu recidivizma, registar, odnosno baza podataka počinitelja seksualnog nasilja, predstavljena je u pojedinim zakonodavstvima kao značajan praktični alat u suzbijanju i sprečavanju viktimizacije najmlađih članova društva (Odeljan i dr., 2008). Tako Velika Britanija, Nemačka, Norveška, Makedonija, Australija i SAD predstavljaju države u kojima je ova mera sprovedena kroz različite forme, dok je u nama susednoj Republici Hrvatskoj incijativa za uvođenjem registra pokrenuta još 2008. godine.

Formiranje baze podataka lica koja su osuđena za krivična dela seksualne prirode svoju osnovu nalazi u Konvenciji Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualnog zlostavljanja i seksualnog iskorišćavanja. Tako se u glavi VIII u članu 37 date Konvencije, definišu obaveze država potpisnica o beleženju i arhiviranju nacionalnih podataka o licima osuđenim za seksualne delikte. Izbor nadležnog državnog organa koji će sprovoditi datu meru, svrha i način pribavljanja podataka, obaveze čuvanja i zaštite podataka o identitetu i DNK profilu učinilaca, međunarodna saradnja, neki su od elemenata sadržanih u odredbama datog dokumenta (Turković, 2008: 21).

Na osnovu pregleda relevantne literature može se konstatovati da se ideja o formiranju registra seksualnih prestupnika pojavila još 1947. godine u američkoj državi Kalifornija. Pa ipak, tek početkom 90-ih godina prošlog veka, velika medijska pažnja, koju su privukli brutalni slučajevi silovanja i ubistava dece, uticali su na to da registar seksualnih prestupnika postane obaveza na federalnom nivou SAD. Tako je tokom 1994. godine usvojen Jackob Watterling akt kao prvi od četiri značajna zakona kojima se regulisala obaveza države da formira nacionalnu bazu seksualnih prestupnika u kojoj će se sadržati podaci o počiniocima ove vrste krivičnih dela. Meganin zakon (Megan law, 1996), Pam Lychner akt (1996) i Adam Walsh akt (Adam Walsh Act Child Protection and Safety Act, 2006) predstavljaju sekvencijalni niz zakona kojima je, pored predviđene registracije, uvedena i obaveza države da omogući članovima lokalne zajednice neposredan uvid u podatke o počiniteljima seksualnih prestopa. Vrsta podataka koji će se čuvati u registru, vreme trajanja registracije, zaprećene kazne za osuđena lica koja se ne registruju u zakonom predviđenom roku, uloga američkog FBI u postupanju prema seksualnim prestupnicima, kao i obaveza saradnje federalnih jedinica unutar SAD u slučajevima koji se tiču seksualnog nasilja, neki su od ključnih elemenata navedenih pravnih

izvora (Logan, 2008; Prentky, 2003; Freeman, Sandler, 2010; Edwards, Hensley, 2001; Garfinkle, 2003).

Donošenjem Sex Offenders Act-a 1997. godine u Velikoj Britaniji i 2001. godine u Irskoj, stvorili su se zakonski uslovi za formiranje baze podataka seksualnih prestupnika u ovim evropskim državama (May Chalal, Hercog, 2003; Plotnikoff, Wolffson, 2000). Poštujući načelo zakonitosti, formiranje registra bazirano je na principu zabrane retroaktivnosti u skladu sa kojim je novoformirani registar obuhvatio samo lica koja su počinila krivična dela seksualne prirode nakon stupanja na snagu zakonskog okvira (Kovačević, Sučević, 2008).

Prema Odeljan i saradnicima (2008), za razliku od rešenja koja su aktuelna u SAD, podaci iz registra u Velikoj Britaniji dostupni su samo policijskim službenicima, odnosno službenicima koji su nadležni za nadzor uslovnog otpusta, kao i određenim institucijama koje u svojoj delatnosti predviđaju rad sa mladima. Dužina trajanja registracije određena je visinom izrečene kazne, dok je obaveza doživotnog evidentiranja predviđena u slučajevima kada je lice osuđeno na kaznu zatvora dužu od 30 meseci. Posebnu zanimljivost predstavlja činjenica da je prema zakonu predviđeno da će se podaci zadržavati u periodu od 5 godina ukoliko je krivično delo počinilo maloletno lice.

Razlike u odnosu na zakonska rešenja u SAD primetne su i u pogledu samog sadržaja registra. Tako, dok su u SAD javnosti dostupne fotografije osuđenog lica, podaci o adresi stanovanja, mestu zaposlenja, e-mail adresi, vrsti automobila koji prestupnik vozi, arhivirani podaci u Velikoj Britaniji su ograničeni na ime, prezime, datum rođenja, adresu, fotografiju i daktiloskopsku obradu (Plotnikoff, Wolffson, 2000).

Ograničenost dostupnosti podataka primetna je i u zakonskim rešenjima usvojenim u Holandiji. Naime, pored ograničenosti mogućnosti uvida u registar samo na policijske i sudske službenike, definisane su i specifičnosti u pogledu informisanja drugih zainteresovanih pravnih subjekata. Tako, u slučajevima kada škola zainteresovana da zaposli određeno lice, zatraži proveru da li postoje zakonske prepreke zasnivanja radnog odnosa, policija nakon provere ne izveštava o tome da li je konkretna osoba evidentirana kao seksualni prestupnik, već samo daje mišljenje o mogućnosti da osoba o kojoj je zatražen upit obavlja dati posao. Naravno, ovakvo rešenje je značajno drugačije u odnosu na praksu u SAD u kojoj javnost pored informacija dostupnih na posebnim web sajtovima, ima mogućnost obaveštavanja putem flajera, e-maила ili novinskih članaka (Odeljan i dr., 2008).

Ograničen uvid u bazu podataka seksualnih prestupnika posebno je naglašen u nemačkom zakonu, prema kojem odobrenje za pristup registru HEADS (Haft-Aentlassenen und Auskunfts-Datei-Sexualstraftater) od 30000 ima svega 130 policajaca, dok samo 15 oficira policije ima operativna ovlašćenja, odnosno pravo izmene arhiviranih podataka (Odeljan i dr., 2008).

Kada su u pitanju zakonska rešenja u neposrednom okruženju Republike Srbije zanimljivo je pomenuti da je 2011. godine u Makedoniji uveden registar seksualnih prestupnika, koji u odnosu na pomenuta rešenja evropskih država, ima znatno liberalniji pristup u pogledu dostupnosti podataka o seksualnim prestupnicima. Tako, prema podacima sa oficijelnog sajta¹ Registar za lica osuđena pravnosnažnom presudom za zločine seksualnog zlostavljanja maloletnika i pedofilije u nadležnosti je Ministarstva rada i socijalne politike, dok je njegovo održavanje povereno Institutu za društvene delatnosti. Jednostavnom pretragom posetiocima datog sajta omogućen je pristup listi svih lica osuđenih za navedena krivična dela, kao i pristup podacima o opštini, naselju i ulici u kojoj registrovani seksualni prestupnici žive.

Na osnovu ovog kratkog pregleda uporednopravnih rešenja u pogledu formiranja i regulisanja bitnih pitanja u vezi sa registrom seksualnih prestupnika, nameće se zaključak da je u zemljama Evrope nešto uređeniji sistem u smislu ograničavanja kruga lica kojima su dostupni podaci iz registra, kao i ograničavanja vrste podataka koji se čine dostupnim. Time se stiče utisak da se za razliku od rešenja u SAD, pravna regulativa ove problematike zasniva između ostalog i na zaštiti prava osuđenih seksualnih prestupnika, pored obezbeđivanja zaštite svim postojećim i potencijalnim žrtvama.

Iskustva iz Srbije

Zakon o posebnim merama za sprečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima

Zakon o posebnim merama za sprečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima (u nastavku Zakon o posebnim merama) predstavlja novinu u domaćem zakonodavstvu. Pri tome, u svojoj osnovi ovaj Zakon o posebnim merama ima prvenstveno specijalno preven-

¹ Preuzeto sa www.registarnapedofili.mk/ Stranici pristupljeno 4.4.2013. godine.

tivni efekat, što je precizirano već u članu 2 u kojem je eksplisitno navedeno da je njegova svrha da se učiniovi ove vrste krivičnih dela onemoguće u njihovom (ponovnom) vršenju. Ako imamo u vidu činjenicu da je kod krivičnih dela seksualnog nasilja uopšte, a posebno kada su žrtve maloletna lica, tamna brojka izuzetno visoka (Konstantinović-Vilić i dr., 2010), već na samom početku nailazimo na značajno ograničenje Zakona o posebnim merama, budući da je primenljiv na mali broj otkrivenih i osuđenih seksualnih prestupnika.

Sam okvir, odnosno područje primene Zakona o posebnim merama regulisano je članom 3 u kojem su taksativno nabrojana krivična dela za koja će se učiniovi evidentirati. Tako će se prema navedenom članu registrovati sva lica osuđena po osnovu čl. 178, st. 3 i 4 KZ (silovanje)²; čl. 179, st. 2 i 3 (obljuba nad nemoćnim licem); čl. 180 (obljuba sa detetom); čl. 181 (obljuba zloupotrebo položaja); čl. 182 (nedozvoljene polne radnje); čl. 183 (podvođenje i omogućavanje vršenja polnog odnosa); čl. 184, st. 2 (posredovanje u vršenju prostitucije); čl. 185 (prikazivanje, pribavljanje i posedovanje pornografskog materijala i iskorišćavanje maloletnog lica za pornografiju); čl. 185a (navođenje maloletnog lica na prisustovanje polnim radnjama) i čl. 185b (iskorišćavanje računarske mreže ili komunikacije drugim tehničkim sredstvima za izvršenje krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnom licu).

Premda je ovakvo rešenje u skladu sa idejom postizanja veće krivčno-pravne zaštite najmlađih od seksualnog nasilja, jedna od dilema koja se na ovom mestu otvara jeste svakako da li je zakonodavac mogao proširiti zaštitni okvir na sve počinioce ove grupe krivičnih dela, odnosno da li su mogle izostati restrikcije koje se ograničavaju samo na one slučajevi u kojima su žrtve maloletna lica. Ova dilema je opravdana rezultatima brojnih istraživanja koji ukazuju da silovatelji koji za žrtve imaju odrasle žene, a narocito žene sa kojima su u partnerskim odnosima, pokazuju visoku, pa i značajno višu stopu recidivizma nego seksualni prestupnici koji zločine vrše nad decom (Hanson, 2001; Gelb, 2007; Lievore, 2006).

Represivni element ovog zakona dolazi do izražaja već u čl. 5 kojim se predviđa zabrana ublažavanja kazne primenom čl. 57, st. 1 Krivičnog zakonika, odnosno zabrana uslovnog otpuštanja lica koja su osuđena za prethodno navedena krivična dela. Ovakav koncept predstavlja nedvosmisleni nastavak ideje strožije kaznene politike, ali i značajnu razliku u odnosu na pojedina upo-

² Kod krivičnog dela silovanje i drugih krivičnih dela seksualnog nasilja u kojima u samom nazivu nije precizirano da mogu biti izvršena samo prema maloletnim licima, Zakon predviđa evidentiranje samo onih izvršilaca koji su seksualno nasilje izvršili prema maloletnom licu.

rednopravna rešenja. Tako recimo u SAD, u kojima se po pravilu izriču duge zatvorske kazne za seksualne prestupe, jasno postoji mogućnost uslovnog otpusta, dok se kršenje posebnih mera postpenalnog nadzora i nepravovremenog prijavljivanje promene prebivališta, smatra dovoljnim uslovima za njegov opoziv (Nieto, 2004). U tom smislu postavlja se pitanje opravdanosti primene navedenih restrikcija samo na učinioce ove grupe krivičnih dela, dok se drugim seksualnim prestupnicima (čije su žrtve punoletne osobe, kao i izvršiocima silovanja u braku) ili izvršiocima drugih teških krivičnih dela, poput teškog ubistva, pravo uslovnog otpusta ne uskraćuje. Da li to znači da su ove kategorije prestupnika manje društveno opasne od onih koji seksualno nasilje primenjuje prema maloletnim licima? Činjenica da je u čl. 46 KZ pored formalnog uslova, koji se odnosi na dve trećine izdržane kazne, propisano da se osuđenik može otpustiti ukoliko se u toku izdržavanja kazne tako popravio da se sa osnovom može očekivati da će se na slobodi dobro vladati (Pavlović, 2009: 93), nužno dovodi do dileme da li zakonodavac smatra da su izvršiocи seksualnog nasilja prema deci nepopravljivi u vaspitno-penološkom smislu, kao i kakve to implikacije može imati u pogledu potreba sproveđenja bilo kakvog programa specijalizovanog tretmana, u toku ili nakon izdržane kazne zatvora. Pa ipak, član 5 Zakona o posebnim merama donosi i izuzetno značajne i pozitivne novine. Tako je, nakon incijative Incest Trauma Centra, u Skupštini Srbije usvojen amandman prema kojem seksualni delicti na štetu dece ne zastarevaju. Na ovaj način Srbija je postala druga država u Evropi koja je prepoznala činjenicu da veliki broj dela seksualnog nasilja nad decom ostane neprijavljen u detinjstvu, te da zlostavljači zbog slabosti dece i zastarelosti krivičnog gonjenja izbegavaju krivičnu odgovornost kada žrtva u odrasлом dobu prijavi nasilje.

Centralni segment ovog zakona predstavljaju članovi 6 i 7. Tako su u čl. 6 propisana ograničenja u pogledu radnog angažovanja osoba osuđenih za krivična dela seksualnog nasilja prema maloletnim licima: 1) prestanak vršenja javne funkcije; 2) prestanak radnog odnosa, odnosno prestanak vršenja poziva ili zanimanja koje se odnosi na rad sa maloletnim licima; 3) zabrana sticanja javnih funkcija i 4) zabrana zasnivanja radnog odnosa, odnosno obavljanja poziva ili zanimanja koje se odnosi na rad sa maloletnim licima. U nastavku, u čl. 7 predviđene su posebne mere koje podrazumevaju: 1) obavezno javljanje nadležnom organu policije i Uprave za izvršenje krivičnih sankcija; 2) zabranu posećivanja mesta na kojima se okupljuju maloletna lica (vrtići, škole i sl.); 3) obavezno posećivanje profesionalnih savetovališta i ustanova; 4) obavezno obavestovanje o promeni prebivališta, boravišta ili radnog mesta; i 5) obavezno oba-

veštavanje o putovanju u inostranstvo. Premda date zakonske odredbe zahtevaju detaljniju analizu, trebalo bi napomenuti da predviđena rešenja, prema autorima ovog rada, ne donose suštinski ništa novo kada su u pitanju pravne posledice osude, njihovo nastupanje i vrsta. Naime, u čl. 94 i 95 KZ takođe je propisano da izvršioc seksualnih prestupa gube pravo vršenja javnih funkcija, odnosno ne mogu da zasnuju radni odnos ili da se bave zanimanjem koje podrazumeva rad sa maloletnim licima. Jedina izmena u tom smislu zapaža se u odnosu na maksimalno trajanje pravnih posledica, gde je umesto ranijih rešenja Zakonom predviđeno da pravne posledice traju 20 godina.

Članovima 6 i 7 određeno je i vreme trajanja pravnih posledica, odnosno posebnih mera koje će se preduzimati u postpenalnom periodu. Tako je u oba slučaja predviđen vremenski okvir od 20 godina, s tim da je u slučaju posebnih mera prisutna obaveza na strani suda koji je doneo prvostepenu presudu, da posle isteka četiri godine od početka primene posebnih mera, po službenoj dužnosti odlučuje o opravdanosti njihove dalje primene. Mogućnost da se posebne mere ukinu predviđena je i propisivanjem prava lica na koje se mere odnose da svake druge godine, od početka primene posebnih mera, samostalno podnese zahtev za preispitivanje opravdanosti njihovog daljeg sprovođenja.

U pogledu obaveze ispunjavanja, odnosno primene i postupanja u skladu sa posebnim merama, zapaža se da je samo u slučaju kršenja odredbe iz čl. 7, st. 1, kojom se predviđa obaveza javljanja nadležnom organu policije i Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, zaprečena odgovarajuća sankcija. U skladu sa tim nameće se zaključak da ostale mere imaju samo status preporuka, ali ne i obaveza. Tako u slučaju odredbe prema kojima je osuđivani i registrovani seksualni prestupnik dužan da se uzdržava od posećivanja mesta na kojima se okupljaju maloletna lica, postavlja se pitanje šta zapravo znači pojam uzdržavanja, koliko blizu osuđivano lice sme prići školi ili kako će se postupiti u slučaju kada lice prema kome se sprovode posebne mere stanuje neposredno, ili u blizini škole. Ovaj problem je prevaziđen u SAD tako što seksualni delinquenti, koji su na intenzivnom nadzoru u zajednici, mogu biti pod merama elektronskog nadzora, čime se vrši kontrola njihovog kretanja i približavanja određenim zonama koje su blizu škola ili mesta stanovanja žrtve iz ranije počinjenog krivičnog dela (Mrvić-Petrović, 1999; Jannetta, 2006; Stevković, Vasiljević, 2008). Istovremeno, u pojedinim državama SAD na snazi su zakoni koji obavezuju osuđivanog seksualnog prestupnika da se iseli iz zone koja u krugu od jednog kilometra ima školu ili drugu ustanovu namenjenu maloletnicima (Tewksbury, Levenson, 2007).

Naročito bitan segment Zakona o posebnim merama odnosi se na vrstu podataka i način vođenja evidencije o seksualnim prestupnicima. U čl. 13 propisano je da će se u registru evidentirati podaci o identitetu osuđenog (ime, prezime i JMBG), adresi, zaposlenju, o osobenim znacima i DNK profilu osuđenog, potom podaci o krivičnom delu i kazni na koju je osuđen, o pravnim posledicama osude i o sprovođenju posebnih mera propisanih ovim zakonom. Nadležnost za prikupljanje i čuvanje podataka poverena je Upravi za izvršenje krivičnih sankcija (čl. 14), dok je dostupnost podataka iz posebne evidencije ograničena na sud, javnog tužioca i policiju, a u vezi sa krivičnim postupkom koji se vodi protiv lica o kome se vodi posebna evidencija, kao i organizacionu jedinicu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija nadležnu za tretman i alternativne sankcije (čl. 15).

Prema odredbama Zakona o posebnim merama, podaci iz posebne evidencije mogu se, uz zahtev i obrazloženje, dati i državnom organu, preduzeću, drugoj organizaciji ili preduzetniku, u slučaju da još uvek traju pravne posledice osude, kada za to postoji zakonski opravdan interes. Pri tome, zakon obavezuje pravna lica ili preduzetnike, čija delatnost podrazumeva rad sa mladima, da zatraže uvid u registar i obave proveru za konkretno lice koje treba da zasnuje radni odnos kod njih. U vezi sa tim, u čl. 17 Zakon o posebnim merama predviđa novčanu kaznu u slučajevima kada pravna lica i preduzetnici ne poštuju pravne posledice osude, kada ne dostave podatak ili ne dostave podatak u zakonom propisanom roku Upravi za izvršenje krivičnih sankcija, odnosno ukoliko ne zatraže podatak iz posebne evidencije i proveru kandidata. Poseban problem u vezi sa ovom odredbom predstavlja činjenica da zakonodavac ne predviđa i zabranu zloupotrebe ili dalje distribucije dobijenih podataka, kao što je to regulisano u zakonodavstvu Velike Britanije, a čime se otvara pitanje mogućnosti dalje povrede prava i ugrožavanja lica koja su upisana u registar. U prilog ovoj tezi svakako govore slučajevi linčovanja registrovanih seksualnih prestupnika u SAD, čiji su podaci bili dostupni javnosti (Tofte, Fellner, 2007).³ Posebnu opasnost kod eventualne primene ovog zakona, u smislu formiranja registra i ograničavanja prava osuđenih lica, predstavlja činjenica da je njime obuhvaćen širok dijapazon krivičnih dela, sa jedne strane, i širok krug izvršilaca, sa druge strane. Kada je u pitanju rizik zloupotrebe podataka, nameće se pitanje da li se postiže veća korist ili šteta ukoliko se u registar evidentiraju mlađa

³ Više o tome videti na: <http://www.nydailynews.com/news/national/unrepentant-washington-vigilante-killed-registered-sex-offenders-life-prison-article-1.1162753> Stranici pristupljeno 20.3.2013. godine

punoletna lica i ukoliko im se, primenom posebnih mera, ograniče određena prava na period od 20 godina. U vezi sa tim, pohvalno je rešenje našeg zakonodavca koji je predviđao da se odredbe ovog zakona ne primenjuju na maloletne izvršioce krivičnih dela seksualnog nasilja.

Istraživanje stavova profesionalaca o odredbama Zakona o posebnim merama za sprečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima

Predmet i cilj istraživanja

Ideja za realizaciju istraživanja proistekla je iz istraživačke značajke autora u smislu utvrđivanja šta o tzv. „Marijinom zakonu“ i formiraju registra seksualnih prestupnika u Srbiji misle oni koji bi trebalo da budu direktno uključeni u primenu osnovnih odredaba zakona. U skladu sa tim kao predmet istraživanja određeno je ispitivanje stavova stručnjaka iz oblasti pravosuđa i socijalne zaštite o „Marijinom zakonu“, sa posebnim osvrtom na predviđen način evidentiranja osuđivanih seksualnih prestupnika, dostupnosti i mogućnosti zloupotrebe evidentiranih podataka. Iz ovako koncipiranog predmeta proistekao je i cilj istraživanja koji se ogleda u dolaženju do saznanja o stavovima pravnika i predstavnika sektora socijalne zaštite o mogućnostima specijalno preventivnog delovanja primenom Zakona o posebnim merama, obuhvatu seksualnih prestupnika, ugrožavanju prava osuđenih i registrovanih seksualnih prestupnika i mogućnostima sprovođenja postpenalnog nadzora nad ovom kategorijom izvršilaca krivičnih dela. Ispitivanje stavova profesionalaca prema normativnom regulisanju seksualno nasilnog ponašanja prema deci opravданo je sa aspekta njegove primenljivosti u praksi, budući da bi u realizaciju i kontrolu mera koje zakon predviđa neposredno bili uključeni predstavnici pravosuđa i socijalne zaštite. Sa druge strane, autori stav predstavnika prakse smatraju bitnim i sa aspekta traganja za odgovorom na pitanje u kojim situacijama je društveno opravdano, neophodno i u kojoj formi post festum zadiranje merama krivičnog prava u sferu prava i sloboda izvršilaca krivičnih dela.

Metod

Istraživanje stavova stručnjaka iz oblasti pravosuđa i socijalne zaštite o odredbama Zakona o posebnim meraima za sprečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima realizovano je primenom kvantitativne metodologije. Pri tome korišćena je tehnika anketiranja, a kao istraživački instrument primenjen je upitnik posebno dizajniran za potrebe istraživanja⁴. Upitnik se sastoji iz dva dela, gde su prvim delom obuhvaćena pitanja o osnovnim socio-demografskim karakteristikama ispitanika, dok drugi deo sadrži 28 tvrdnji u odnosu na koje su ispitanici davali odgovore po principu slaganja, odnosno neslaganja. Pri tome, skala, kojom su ispitivani stavovi stručnjaka, dizajnirana je kao petostepena Likertova skala. Izbor ajtema vršen je na osnovu odredaba Zakona o posebnim meraima, prema kojima su profesionalci iznosili svoje stavove. U tom smislu ajtemi su grupisani na oblasti očekivanja o dometu specijalne prevencije koja se može ostvariti kroz dati zakon, potrebe proširivanja okvira obuhvaćenih počinitelja seksualnog nasilja, percepciju mogućih problema u sferi povređivanja prava osuđenih lica, te opažanje oblika i mogućnosti sprovođenja postpenalnog nadzora seksualnih prestupnika. Poseban dodatak predstavljaju ajtemi koji su preuzeti iz uporednopravnih rešenja, a koji su istaknuti u kontekstu mogućih proširenja i unapređenja nacionalne legislative.

Istraživanje je realizovano tokom februara i marta 2013. godine u 8 gradova sa teritorije Republike Srbije⁵. Anketiranje je sprovedeno uz visok procenat odgovora ispitanika i upotrebljivosti upitnika. Naime, u svega 6 % slučajeva upitnici su vraćeni sa nepotpunim odgovorima ili potpuno prazni.

Prikupljeni podaci su obrađeni i analizirani primenom kompjuterskog statističkog programa SPSS 18.0. U obradi podataka primenjen je kvantitativni metod. Pri tome, korišćena je deskriptivna statistika i Pirsonova korelacija, kao i univarijantne analize varijanse, odnosno provera povezanosti zavisnih i nezavisnih varijabli analizom Pirsonovog korelata.

⁴ Autori upitnika su mr Ljiljana Stevković i Nikola Petković.

⁵ Beograd, Novi Sad, Niš, Kragujevac, Šabac, Bečeј, Temerin i Koceljeva.

Uzorak

Analiza stavova profesionalaca obuhvatila je ukupno 237 lica. Pri tome 120 ispitanika čine diplomirani pravnici zaposleni u pravosuđu, a 117 ispitanika predstavljaju zaposleni u centrima za socijalni rad (CSR), odnosno socijalni radnici, psiholozi i specijalni pedagozi. Posmatrano prema polnoj strukturi poduzorka diplomiranih pravnika, nešto više je bilo osoba muškog pola (65, odnosno 54,2%), dok su pravnice nešto manje zastupljene (55, odnosno 45,8%). Prosečna starost pravnika iznosi 38 godina, s tim da su uzorkom obuhvaćene samo osobe starije od 25 godina. Polna struktura poduzorka stručnjaka zaposlenih u socijalnim službama, pokazuje značajno veću zastupljenost žena (100, odnosno 85,5%) nego muškaraca (17, odnosno 14,5%). Ovakva polna struktura uzorka stručnjaka iz oblasti socijalne zaštite je bila i očekivana s obzirom na činjenicu da je ovaj sektor po nekom nepisanom pravilo rezervisan za pripadnice ženskog pola, odnosno svrstava se u tzv. ženska zanimanja. Prosečna starost ispitanika iz poduzorka stručnjaka iz oblasti socijalne zaštite iznosi 41 godinu.

Rezultati istraživanja

Specijalno preventivni efekat Zakona o posebnim merama

Analiza rezultata stavova profesionalaca, u smislu očekivanih dometa prevencije koju „Marijin zakon“ može ostvariti, pokazuje na nivou celokupnog uzorka, tendenciju ka delimičnoj uverenosti u tvrdnju da bi formiranje registra seksualnih prestupnika doprinelo smanjivanju učestalosti seksualnog nasilja nad decom (ajtem 1). U prilog tome govori identifikovana srednja vrednost na Likertovoj skali od 3,96, kao i analiza frekvenci koja pokazuje da 70,4% (167) ispitanika iskazuje delimično ili potpuno slaganje, 13,5% (32) iskazuje delimično ili potpuno neslaganje sa iznetom tvrdnjom, dok 16 % ispitanika (38) nema jasan stav u odnosu na očekivanu efektivnost zakona.

Komparacijom rezultata subuzorka pravnika i subuzorka stručnjaka iz oblasti socijalne zaštite, utvrđena je nešto veća uverenost u efektivnost pomenutog zakona na strani zaposlenih u CSR u odnosu na zaposlene u pravosuđu (Tabela 1), pri čemu se primenom univarijantne analize varijanse potvrđuje statistički značajna razlike između ove dve grupe ($F(1,235) = 16,400, p < 0,05$).

Pri tome, nije utvrđena statistički značajna povezanost između izraženih stavova na ajtemu 1 i pola, odnosno godina starosti ispitanika.

Tabela 1: Razlike u stavovima profesionalaca iz oblasti pravosuđa i socijalne zaštite u pogledu stava o specijalno preventivnom efektu Zakona o posebnim merama

	N	Srednja vrednost	Std. devijacija
Zaposleni u pravosuđu	120	3,6	1,384
Zaposleni u CSR	117	4,2	0,977
Celukupni uzorak	237	3,9	1,239

Potreba proširivanja okvira registrovanih seksualnih prestupnika

Segment analize koji se tiče stavova profesionalaca, prema potrebama proširivanja okvira registrovanih počinitelja seksualnog nasilja, obuhvatilo je šest ajtema. Posmatrano na nivou celokupnog uzorka ispitanici pokazuju delimično slaganje sa tvrdnjom da u registru seksualnih prestupnika treba da budu evidentirani i maloletni učinioци seksualnih krivičnih dela (ajtem 5), sa prosečnom identifikovanom vrednošću na Likertovoj skali od 4,2. Pri tome, čak 77,8% (182) ispitanika pokazuje delimično ili potpuno slaganje sa iskazanom tvrdnjom; 8,9% (21) pokazuje delimično ili potpuno neslaganje, a 14,3% (34) ispitanika nije opredeljeno u pogledu ove tvrdnje. Primenom univarijantne analize varijanse nisu utvrđene statistički značajne razlike između ispitanih poduzoraka stručnjaka. Takođe, nije utvrđena korelacija stavova ispitanika sa polom i starošću ispitanika kao nezavisnim varijablama.⁶

Posebno visoke vrednosti slaganja ispitanika primetne su na ajtemu 6, u okviru koga su ispitanici izražavali stavove prema tvrdnji da u registru seksualnih prestupnika treba da budu evidentirane i osobe koje su počinile seksualno nasilje nad punoletnim licima. Tako, na nivou celokupnog uzorka, prosečna vrednost na datom ajtemu na Likertovoj skali iznosi 4,64, dok je analizom frekvenci utvrđeno da 87,6% (210) ispitanika pokazuje delimično ili potpuno slaganje, a samo 2,6% (6) delimično ili potpuno neslaganje sa iznetom tvrdnjom. Dodatno, univarijantnom analizom utvrđena je statistički značajna razlika srednjih vrednosti između stručnjaka iz oblasti pravosuđa i socijalne zaštite, sa nešto

⁶ Anketiranje profesionalaca je vršeno dok Zakon o posebnim merama nije ušao u skupštinsku proceduru i dok je u predlogu zakona bilo predviđeno registrovanje i maloletnih lica kao seksualnih prestupnika, što je tokom procesa izglasavanja zakona odbačeno

većim nivoom slaganja zaposlenih u CSR ($F(1,235)=5,629$, $p<0,05$). Korelacija između pola i godina starosti i izraženih stavova na ajtemu 6 nije potvrđena.

Analiza rezultata na ajtemu 7, posmatrano na nivou celokupnog uzorka, pokazala je da ispitanici iskazuju delimično slaganje sa tvrdnjom da registrom treba da budu obuhvaćene i osobe koje su osuđene za pribavljanje ili posedovanje dečje pornografije, iako nisu počinile kontaktno seksualno nasilje. Tako, 70,9% (168) ispitanika je izrazilo delimično ili potpuno slaganje sa navedenom tvrdnjom, 8% (19) delimično ili potpuno neslaganje, a 21% (50) nema jasno definisan stav. Komparacijom stavova zaposlenih u pravosuđu i zaposlenih u CSR (Tabela 3) utvrđene su statistički značajne razlike ($F(1,235)=33,138$, $p<0,05$), uz nešto više rezultate slaganja zaposlenih u CSR. Dodatno, potvrđena je korelacija i između između pola ($r=0,347$ $p<0,05$) i starosti ispitanika ($r=0,157$, $p<0,05$) u odnosu sa izraženim stavovima u korist ispitanica u odnosu na ispitanike i mlađe uzrasne kategorije u odnosu na starije.

Tabela 2: Komparacija stavova profesionalaca iz oblasti pravosuđa i socijalne zaštite u pogledu stava o registrovanju lica osuđenih za pribavljanje ili posedovanje dečje pornografije

	N	Srednja vrednost	Std. devijacija
Zaposleni u pravosuđu	120	3,7	1,341
Zaposleni u CSR	117	4,5	0,712
Celukupni uzorak	237	4,1	1,148

Vremenski okvir evidentiranja seksualnih prestupnika

Analiza rezultata na ajtemu 9 pokazuje da se, na nivou celokupnog uzorka, ispitanici većinom slažu sa tvrdnjom da punoletna lica osuđena za seksualne zločine treba da budu doživotno evidentirana u registru seksualnih prestupnika. Tako, 83,9% (199) ispitanika iskazuje delimično ili potpuno slaganje sa datom izjavom, 11,4% (27) delimično ili potpuno neslaganje, a 4,6% (11) nema jasno opredeljen stav. Premda obe komparativne grupe pokazuju visoke skorove (Tabela 3), univariantna analiza varijanse potvrdila je statistički značajne razlike sa nešto višim skorom u subgrupi zaposlenih u CSR ($F(1,235)=18,922$, $p<0,05$). Takođe, potvrđena je statistički značajna korelacija između pola ispitanika i izraženih stavova na ajtemu 9 ($r=0,269$ $p<0,05$) u korist ispitanica u odnosu na ispitanike.

Tabela 3. Komparacija stavova profesionalaca iz oblasti pravosuđa i socijalne zaštite u pogledu opravdanosti doživotnog evidentiranja seksualnih prestupnika

	N	Sred.vrednost	Std. devijacija
Zaposleni u pravosuđu	120	3,9	1,485
Zaposleni u CSR	117	4,5	0,685
Celokupni uzorak	237	4,2	1,204

Nešto niži nivo slaganja ispitanika iskazan je na ajtemu 10 koji se odnosi na tvrdnju o potrebi da maloletni učinioци krivičnih dela seksualnog nasilja treba da budu upisani u registar najmanje 10 godina nakon punoletstva, uz prosečnu vrednost od 3,83 na Likertovoj skali. Posmatrano na nivou celokupnog uzorka, 64,1% (152) ispitanika pokazuje delimično ili potpuno slaganje sa iznetom tvrdnjom, 16,9% (40) delimično ili potpuno neslaganje, a 18,6% (N=44) nema jasno opredeljen stav. Premda zaposleni u CSR pokazuju nešto više skrove, primenom univariatne analize varijanse nisu utvrđene statistički značajne razlike između date grupe i grupe zaposlenih u pravosuđu (Tabela 4).

Tabela 4. Komparacija rezultata između profesionalaca iz oblasti pravosuđa i socijalne zaštite na ajtemu 10

	N	Srednja vrednost	Std. devijacija
Zaposleni u pravosuđu	120	3,68	1,303
Zaposleni u CSR	117	3,97	1,373
Celokupni uzorak	237	3,83	1,343

Analiza rezultata na ajtemu 25 obuhvatila je stavove ispitanika prema tvrdnji da registar treba da obuhvati retroaktivno sva lica koja su počinila seksualne delikte na štetu dece u poslednjih 20 godina. Posmatrano na nivou celokupnog uzorka rezultati pokazuju da se nešto više od polovine (60,7%) ispitanika delimično ili potpuno slaže sa tvrdnjom, 21,1% se delimično ne slaže, dok 18,1% nema jasno opredeljen stav. Pri tome, ni jedan ispitanik nije izrazio potpuno neslaganje u odnosu na ponuđenu tvrdnju. Komparacijom poduzoraka pravnika i lica zaposlenih u CSR utvrđena je statistički značajna razlika ($F(1,235)=192,036$, $p<0,05$) u smislu da zaposleni u CSR iskazuju viši nivo slaganja sa navedenom tvrdnjom.

Dostupnost podataka o evidentiranim seksualnim prestupnicima

Ispitivanje stavova profesionalaca o tome ko bi trebalo da ima pravo uvida u podatke arhivirane u registru, kao i o mogućim negativnim posledicama ove zakonske mере, obuhvatilo je osam ajtema. Analiza rezultata na ajtemu 11 pokazuje da ni zaposleni u pravosuđu, niti zaposleni u CSR nemaju jasno opredeljen stav da li bi podaci iz registra trebalo, osim državnim organima, da budu dostupni i široj javnosti. Naime, identifikovana srednja vrednost na Likertovoj skali na nivou celokupnog uzorka iznosi 3,2 (Tabela, 5). Pri tome gotovo polovina ispitanika (49,8%, odnosno 118) pokazuje delimično ili potpuno slaganje sa navedenom tvrdnjom; 35,4% (84) ispitanika iskazuje delimično ili potpuno neslaganje, dok 14,8% (35) nema jasno opredeljen stav po ovom pitanju. Primenom univarijantne analize varijanse nije potvrđena statistički značajna razlika između poduzorka ispitanika zaposlenih u pravosuđu i poduzorka ispitanika zaposlenih u CSR. Takođe, nije utvrđena statistički značajna povezanost između pola i starosti ispitanika, i iskazanih stavova.

Tabela 5: Komparacija rezultata poduzorka pravnika i zaposlenih u CSR na ajtemu 11

	N	Srednja vrednost	Std. devijacija
Zaposleni u pravosuđu	120	3,1	1,720
Zaposleni u CSR	117	3,3	1,356
Celokupni uzorak	237	3,2	1,552

Viši nivo slaganja ispitanici su pokazali na ajtemu 12 koji se odnosi na tvrdnju da podaci o maloletnim licima evidentiranim u registru seksualnih prestupnika treba da budu dostupni samo državnim organima (Tabela 6)⁷. Posmatrano na nivou celokupnog uzroka, većina ispitanika (78,1%, odnosno 185) se delimično ili potpuno slaže sa potrebom ograničavanja prava uvida u podatke o registrovanim maloletnicima, dok se 8,9% (21) ispitanika delimično ili potpuno ne slaže. 13,1% (31) nema jasno opredeljen stav prema ograničavanju prava uvida u podatke o maloletnicima registrovanim zbog izvršenih seksualnih prestupa prema maloletnim licima. Istraživanjem nije utvrđena sta-

⁷ Odredba o evidentiranju maloletnika u registar seksualnih prestupnika bila je zastupljena u predlogu Zakona o posebnim merama o čijim odredbama je vršeno istraživanje. Kako autori rada smatraju bitnim stavove stručnjaka o registrovanju maloletnih seksualnih prestupnika, rezultati analize ovog ajtema prikazuju se u radu iako je u konačnoj verziji Zakona odbačena mogućnost evidentiranja maloletnika u pomenuti registar.

tistički značajna razlika između poduzorka pravnika i zaposlenih u CSR, kao ni povezanost između pola i starosti ispitanika i ispitivane zavisne varijable.

Tabela 6: Komparacija rezultata poduzorka pravnika i zaposlenih u CSR na ajtemu 12

	N	Srednja vrednost	Std. devijacija
Zaposleni u pravosuđu	120	4.0	0.072
Zaposleni u CSR	117	4.2	1.252
Celokupni uzorak	237	4.1	1.048

U slučaju kada bi zakonskim rešenjem podaci iz registra bili učinjeni dostupnim javnosti, ispitanici su na ajtemu 13 iskazivali stavove o najpogodnijim vidovima informisanja lokalne zajednice o prisustvu osuđivanog seksualnog prestupnika. Posmatrano na nivou celokupnog uzorka najviše prosečne skorove imaju informisanje putem specijalizovanih sajtova i obaveštavanje od strane policije, dok je najniži prosečni skor zabeležen za obaveštavanje javnosti flajerima.

Komparativnom analizom poduzoraka pravnika i zaposlenih u CSR nisu utvrđene statistički značajne razlike, osim u slučaju kada se informisanje javnosti stavlja na teret samog zlostavljača $F(1,235)=7,052$, $p<0,05$). Identifikovana srednja vrednost u poduzorku zaposlenih u pravosuđu iznosi 2,7, naspram 2,1 koliko iznosi u poduzorku zaposlenih u CSR.

Tabela 7: Obaveštavanje javnosti o prisustvu seksualnog prestupnika – celokupni uzorak

	N	Srednja vrednost	Std. devijacija
Putem specijalizovanih sajtova	237	3,42	1,531
Posredstvom štampe i TV	237	2,69	1,514
Deljenjem flajera	237	2,04	1,384
Od strane policije	237	3,76	1,301
Od strane samog zlostavljača	237	2,36	1,494

Ispitivanje stavova ispitanika o mogućnosti povređivanja prava i sloboda osuđivanih lica obuhvatilo je 5 ajtema. Tako je na ajtemu 14 analiza rezultata obuhvatila stavove ispitanika u odnosu na tvrdnju da, ukoliko bi registar seksualnih prestupnika bio dostupan javnosti, postoji opasnost da bi moglo doći do zloupotreba i ugrožavanja prava i sloboda osuđivanih lica. Rezultati istraživanja pokazuju da na nivou celokupnog uzorka nešto više od polovine ispitanika (56,1%, odnosno 133) iskazuje delimično ili potpuno slaganje sa navedenom tvrdnjom; 13,5% (32) delimično ili potpuno neslaganje, dok trećina ispitanika (30%, odnosno 70) nije opredeljeno. Pri tome, nije utvrđena statistički

značajna razlika između zaposlenih u pravosuđu i zaposlenih u CSR, kao ni statistički značajna povezanost između pola i godina starosti ispitanika i zavisne varijable na ajtemu 14.

Tabela 8: Komparacija rezultata poduzorka pravnika i zaposlenih u CSR na ajtemu 14

	N	Srednja vrednost	Std. devijacija
Celokupni uzorak	237	3,6	1,250
Zaposleni u pravosuđu	120	3,5	1,344
Zaposleni u CSR	117	3,7	1,143

Stavovi o negativnim posledicama javno dostupnog registra seksualnih prestupnika analizirani su i na ajtemu 15. Posmatrano na nivou celokupnog uzorka rezultati istraživanja pokazuju da 67,5% (160) ispitanika izražava delimično ili potpuno slaganje sa tvrdnjom da bi javno dostupan registar nosio rizik od stigmatizacije i socijalne izolacije članova porodice seksualnih prestupnika; 9,7% (23) delimično ili potpuno neslaganje, dok 22,8% (54) ispitanika nema jasno orijentisan stav u odnosu na datu tvrdnju. Univariantnom analizom varijanse utvrđene su statistički značajne razlike srednjih vrednosti između zaposlenih u pravosuđu i zaposlenih u CSR ($F(1,235)=10,818$, $p<0,05$) (Tabela 9).

Tabela 9. Komparacija rezultata poduzorka pravnika i zaposlenih u CSR na ajtemu 14

	N	Srednja vrednost	Std. devijacija
Zaposleni u pravosuđu	120	3,5	1,233
Zaposleni u CSR	117	4,0	0,980
Celokupni uzorak	237	3,8	1,139

Važan segment analize stavova o dostupnosti podataka o registrovanim seksualnim prestupnicima obuhvata i ajtem 17 koji se odnosi na tvrdnju da je dostupnost informacija o prisustvu seksualnog prestupnika u lokalnoj zajednici važnija od mogućeg ugrožavanja prava osuđenih lica. Posmatrano na nivou celokupnog uzorka ispitanici su pokazali delimično slaganje, sa utvrđenom srednjom vrednošću na Likertovoj skali od 4,2 i bez statistički značajnih razlika između stava zaposlenih u pravosuđu i zaposlenih u CSR. Pri tome, nešto više od polovine ispitanika (59,1%, odnosno 140) delimično ili potpuno se slaže sa navedenom tvrdnjom; 17,3% (41) delimično ili potpuno se ne slaže, dok 23,2% (56) nema jasno orijentisan stav.

Zakon o posebnim merama i postpenalni nadzor osuđenih seksualnih prestupnika

Analiza stavova profesionalaca koja se odnosila na mogućnost postpenalnog nadzora lica osuđenih sa krivična dela seksualne prirode obuhvatila je 5 ajtema. Rezultati istraživanja na ajtemu 19 na nivou celokupnog uzorka pokazuju da se većina ispitanika (73,4%, odnosno 174) delimično ili potpuno slaže sa tvrdnjom da punoletni učinoci krivičnih dela seksualne prirode nakon izdržane kazne, pored upisa u registar, treba da budu pod aktivnim nadzorom policije ili druge nadležne službe 20 godina po isteku kazne. 14,1% (31) ispitanika se delimično ili potpuno ne slaže, a 13,5% (32) nema opredeljen stav u odnosu na ovu tvrdnju. Pri tome, zaposleni u CSR su pokazali statistički značajno više skorove u odnosu na zaposlene u pravosuđu ($F(1,235)=24,152$, $p<0,05$).

Pored stava o potrebi postpenalnog nadzora, ispitanici su na ajtemu 20 iskazivali stavove i o najpoželjnijim modelima kontrole osuđenih seksualnih prestupnika. Tako je analiza srednjih vrednosti, na nivou celokupnog uzorka pokazala da najviše skorove imaju elektronski nadzor, nenajavljene posete, obavezno periodično javljanje policiji i kontrola pristupa internet sajtovima, dok se najjavljene periodične posete smatraju najmanje poželjnim modelom nadzora. Dodatno, primenom univarjantne analize varianse statistički značajne razlike srednjih vrednosti između poređenih poduzoraka utvrđene su u dva slučaja. Naime, zaposleni u CSR su pokazali više skorove u odnosu na zaposlene u pravosuđu ($F(1,235)=6,652$, $p<0,05$), a u kontestu stavova o nenajavljenim posetama kao najpogodnijem obliku postpenalnog nadzora. Slična tendencija je utvrđena i u odnosu prema kontroli pristupa internet sajtovima, gde je u poduzorku zaposlenih u CSR utvrđena srednja vrednost od 4,5, a u poduzorku zaposlenih u pravosuđu 4,0 ($F(1,235)=4,543$, $p<0,05$).

Tabela 10: Modeli postpenalnog nadzora osuđenih lica – celokupni uzorak

	N	Srednja vrednost	Std. devijacija
Najjavljene periodične posete	237	3.0	1.473
Nenajavljene posete	237	4.2	1.179
Obavezno periodično javljanje policiji	237	4.2	1.167
Elektronski nadzor	237	4.4	1.303
Kontrola pristupa Internet sajtovima	237	4.3	1.207

Analiza stavova profesionalaca koji se odnose na problematiku postpenalnog nadzora obuhvatila je i ajtem 23 koji se odnosi na tvrdnju da u našem

društvu nije moguće adekvatno sprovesti zabranu zadržavanja osuđenih seksualnih prestupnika blizu škole ili drugih mesta na kojima se okupljaju deca, a kako je to predviđeno Zakonom o posebnim merama. Posmatrano na nivou celokupnog uzroka manje od polovine ispitanika (46,4%, odnosno 110) isakuju delimično ili potpuno slaganje sa navedenom tvrdnjom; manje od trećine (27,8%, odnosno 66) delimično ili potpuno neslaganje, a 25,7% (61) nema jasno opredeljen stav. Pri tome, nisu utvrđene statistički značajne razlike u stavu zaposlenih u pravosuđu i zaposlenih u CSR.

Tabela 11: Komparacija rezultata poduzorka pravnika i zaposlenih u CSR na ajtemu 23

	N	Srednja vrednost	Std. devijacija
Zaposleni u pravosuđu	120	3,3	1,233
Zaposleni u CSR	117	3,1	1,409
Celokupni uzorak	237	3,2	1,424

Stavovi profesionalaca o ukidanju instituta uslovnog otpusta za registrovane seksualne prestupnike

Poslednja dva ajtema obuhvatila su analizu stavova profesionalaca prema zakonskim odredbama o ukidanju mogućnosti uslovnog otpusta i ublažavanja kazne licima osuđenim za krivična dela seksualne prirode (ajtem 20) i izmenama prema kojima seksualni delicti na štetu dece nikad ne zastarevaju (ajtem 26).

Analiza rezultata na ajtemu 20, posmatrano na nivou celokupnog uzorka, ukazuje na manju opredeljenost profesionalaca za zabranu ublažavanje kazne i uslovnog otpusta osuđenih seksualnih prestupnika. Naime, 41,7% (99) ispitanika se delimično ili potpuno slaže sa izjavom da treba ukinuti mogućnost uslovnog otpusta i ublažavanja kazne, 32,9% (78) delimično ili potpuno ne slaže, a 25,3% (60) nema jasno opredeljen stav. Pri tome, istraživanjem su utvrđene statistički značajne razlike ($F(1,235)=113,479$, $p<0,05$) između poduzoraka, u smislu nešto većeg neslaganja zaposlenih u CSR sa ovom tvrdnjom.

Naposletku, poslednji segment analize obuhvatio je stavove profesionalaca prema tvrdnji da u Krivični zakonik treba uvesti izmene prema kojima seksualni delicti na štetu dece nikad ne zastarevaju (ajtem 26). Posmatrano na nivou celokupnog uzorka uočava se visok nivo izjava slaganja sa prosečnom vrednošću na Likertovoj skali od 4,6. Pri tome, gotovo apsolutna većina ispitanika (91,2%,

odnosno 216) je iskazala stav delimičnog ili potpunog slaganja, 8,9% (21) nema jasno opredeljen stav, dok nisu zabeleženi stavovi delimičnog ili potpunog neslaganja. Istraživanjem nisu utvrđene statistički značajne razlike između poduzoraka ispitanika na ajtemu 26, kao ni povezanost između pola i uzrasta ispitanika, kao nezavisnih varijabli i pomenutog stava, kao zavisne varijable.

Tabela 12: Komparacija rezultata poduzorka pravnika i zaposlenih u CSR na ajtemu 26

	N	Srednja vrednost	Std. devijacija
Zaposleni u pravosuđu	120	4,4	1,228
Zaposleni u CSR	117	4,9	1,034
Celokupni uzorak	237	4,6	1,110

Diskusija sa zaključnim razmatranjima

Analiza predstavljenih rezultata istraživanja stavova profesionalaca prema odredbama Zakona o posebnim merama i uvođenju registra seksualnih pre-stupnika, predstavlja dosta složen problem, koji se posebno ističe u segmentu komparacije sa drugim, sličnim studijama. Naime, većina dostupnih istraživanja koji obrađuju ovu problematiku, realizovana je u SAD, gde su ispitanici iznosili svoje stavove prema značajno drugačijem konceptu registra seksualnih delinkvenata. Dostupnost javnosti svih informacija o prisustvu seksualnog delinkventa u lokalnoj zajednici, kao i potpuno drugačije koncipiran sistem mera postpenalnog nadzora osuđivanih lica i vaninstitucionalnih sankcija u SAD (Nieto, 2004; Žunić-Pavlović, 2005) postavlja zahteve da se dalje komparacije u ovom kontekstu moraju uzeti sa rezervom.

Sumarni pregled rezultata istraživanja stavova profesionalaca prema uvođenju registra seksualnih prestupnika pokazuje relativno visok nivo slaganja ispitanika sa tvrdnjom da će formiranje ovog registra značajno uticati na smanjenje stope seksualnog nasilja nad decom, što je u skladu sa rezultatima istraživanja koje su realizovali Cochrane i Kennedy (2010), kao i Levenson sa saradnicima (Levenson i dr., 2007). Sa druge strane, svakako treba pomenuti rezultate istraživanja prema kojima uvođenje registra seksualnih delinkvenata nije dokazalo u praksi efekte stvarnog smanjenja stope seksualnog nasilja nad decom (Garfinkle, 2003; Bonnar-Kid, 2010). Privid sigurnosti koje dato zakonsko rešenje nosi donekle je i očekivano, s obzirom da se sama ideja bazira na prilično slabim teorijskim i naučnim osnovama. U vezi sa tim, treba istaći činjenicu da je predložena mera orijentisana pre svega na kontrolu seksual-

nih prestupnika nepoznatih detetu, dok viktimoška saznanja upućuju da se seksualno nasilje nad decom u najvećem stepenu odvija unutar porodice i od strane detetu poznatih osoba (Mamula, 2010; Stevković, 2007; Stevković, 2013). Takođe, kako su ciljevi i svrha formiranja baze podataka seksualnih prestupnika orijentisani oko ideje visoke stope recidivizma pedofila, značajan broj autora ističe da je ova polazna hipoteza nepotvrđena (Hariss, Hanson, 2004), te da značajno višu stopu povrata pokazuju lica koja seksualne delikte vrše nad odraslim osobama (Hanson, 2001).

Praktično istovetni rezultati, posmatrano u odnosu na studiju Cochrane i Kennedy (2010) primetni su i u segmentu koji se tiče potrebe da registrom budu obuhvaćeni i maloletni počinioци krivičnih dela seksualne prirode. Činjenica da značajan udeo seksualnog nasilja nad decom počine vršnjaci, kao i da se kod velikog broja pedofila prve manifestacije seksualno devijantnog ponašanja javljaju na ranom uzrastu, svakako govori u prilog ovom stavu (Sperry, Gilbert, 2005; Laws, William, O'Donohue, 2008). U vezi sa tim su i rezultati istraživanja koji se odnose na stav profesionalaca o potrebi da osuđeni maloletni počinioци krivičnih dela seksualne prirode budu registrovani najmanje 10 godina po sticanju punoletstva. Premda ovakvo rešenje nije predviđeno u Zakonu o posebnim merama, na ovom mestu valja razmotriti nekoliko *pro et contra* argumenta. Tako se u prvom redu ponovo mora naglasiti razvojna priroda seksualno nasilnog ponašanja, te logična potreba da se rano identifikovana seksualna devijacija prati i kontroliše. Pa ipak, na drugoj strani značajno je da maloletnici uživaju posebnu krivično pravnu zaštitu i da veliki opseg posebnih mera zaštite koje predviđa Zakon o posebnim merama ne bi mogle da se primenjuju na ovu starosnu kategoriju. U tom smislu nameće se i dilema da li bi bilo opravdano, maloletniku osuđivanom za krivična dela seksualne prirode, uskratiti pravo da se obrazuje za zanimanja koja uključuju rad sa decom, ili da obavlja neke od poslova iz ove grupe.

Istraživanje je pokazalo da profesionalci u Srbiji u značajnoj meri smatraju da je potrebno da registrom budu obuhvaćeni i oni učinioци koji su osuđeni za krivična dela seksualne prirode prema odraslim osobama. Učestalost i tamna brojka ove vrste krivičnih dela, kao i ozbiljne posledice koje seksualno nasilje ostavlja na (odrasle) žrtve (Novaković, 2007; Marinković, 2012), svakako upućuju na potrebe da se formira objedinjeni registar svih seksualno nasilnih osuđivanih lica.

Izraženo slaganje profesionalaca sa stavom o potrebi da registrom seksualnih prestupnika budu obuhvaćena i lica koja su samo posedovala ili pribavljala

dečju pornografiju, bez obzira što nisu počinila kontaktno seksualno nasilje, pokazuje statistički značajne razlike između zaposlenih u CSR i zaposlenih u pravosuđu, što upućuje na potrebe dodatnih tumačenja. Premda u okviru ovog istraživanja nije vršena dalja analiza u ovom smeru, čini se da nešto niži skorovi zaposlenih u pravosuđu nalaze osnov u činjenici da je inkriminacija posedovanja dečje pornografije relativno nova u domaćem zakonodavstvu (Tanjević, 2012), te da je do danas donet mali broj pravnosnažnih presuda po ovom osnovu. Naposletku, mada se u literaturi može pronaći pregled istraživanja koja upućuju na to da 30% onih koji poseduju dečju pornografiju naposletku i počine kontaktni zločin (Petković, Đorđević, 2011; Petković, Dimitrijević, Đorđević, 2011) može se postaviti pitanje da li je logično da posle niskih kazni, osuđena lica ponovo budu „kažnjena“ upisivanjem u registar na čak 20 godina.

Stavovi profesionalaca prema potrebi doživotnog evidentiranja punoletnih lica osuđenih za seksualne delikte pokazuju visoke skorove slaganja, uz statistički značajno više skorove zaposlenih u CSR. Na osnovu neformalnog razgovora koji je obavljen sa ispitivanim pravnicima razlika od 0,6 bodova na Likertovoj skali može se objasniti pre svega činjenicom da Krivični zakonik predviđa ograničeno vremensko trajanje pravnih posledica osude, te da bi nemogućnost zakonske rehabilitacije bila eventualno sporna u ovom slučaju.

Posebno zanimljiv segment analize predstavlja ajtem 25, odnosno stav prema kojem registar treba da obuhvati retroaktivno sva lica osuđena za seksualne delikte na štetu dece u poslednjih 20 godina, a kako se to često pomnjava u javnim raspravama u Srbiji. Pored blage tendencije ka delimičnom slaganju ispitnika na nivou celokupnog uzorka, zaposleni u pravosuđu su pokazali statistički značajno niže skorove. Ovakvi rezultati mogu naći objašnjenje u hipotezi da je u odgovorima zaposlenih u CSR dominirala emocionalna komponenta stava, dok su princip zakonitosti i zabrana retroaktivnosti, kao elementarni postulati krivičnog prava, uticali na viši nivo neslaganja kod zaposlenih u pravosuđu.

Sa aspekta mogućnosti ugrožavanja prava i sigurnosti osuđenih seksualnih prestupnika, uz istovremenu mogućnost zaštite žrtava i potencijalnih žrtava, interesantna je dilema da li bi podaci o registrovanim seksualnim prestupnicima trebalo da budu dostupni javnosti, kao i ukoliko bi zakonskim rešenjem ovo bilo dozvoljeno, koji su najpogodniji modeli informisanja lokalne zajednice. Pa ipak, analiza stavova profesionalaca u ovom smeru ne daje konačne odgovore. Naime, posmatrano na nivou celokupnog uzroka prosečna srednja vrednost svedoči o neopredeljenosti stavova ispitnika, dok

komparativni pregled rezultata poduzoraka ne ukazuje na statistički značajne razlike. Nešto veći nivo slaganja primetan je samo na ajtemu 13, a u okviru koga su ispitanici iskazivali stavove o potrebi ograničavanja dostupnosti podataka evidentiranih maloletnih prestupnika. Neopredeljenost ispitanika u pogledu potrebe da registar bude javno dostupan, zapravo i nije posebno neobična. Pregledom relevantne literature, najveće stručne i naučne polemike se upravo vode povodom ovog pitanja. Pri tome, treba imati na umu da je sama ideja registra seksualnih prestupnika praktično neodvojiva od koncepta samozaštite lokalne zajednice, a koji se upravo bazira na slobodnom i potpunom informisanju građana o prisustvu osuđivanog seksualnog prestupnika u njihovoј blizini (Petković i dr., 2012). U tom smislu, različita zakonska rešenja, o kojima je bilo reči na početku rada, a koja podrazumevaju ograničenost uvida u registar seksualnih prestupnika, više odgovaraju varijetetima postpenalnog nadzora, nego autentičnoj ideji prevencije usmerene na lokalnu zajednicu.

O mogućim negativnim reperkusijama javno dostupnog registra ispitanici su iznosili stavove na ajtemima 14, 15 i 17. Premda su anketirani profesionalci pokazivali tendenciju ka delimičnom slaganju da javno dostupan registar seksualnih prestupnika može biti zloupotrebljen, da na taj način mogu biti povređena prava osuđenih osoba, kao i da može rezultirati stigmatizacijom porodica registrovanih prestupnika, prilično jasno slaganje je izraženo u pogledu veće važnosti informisanja javnosti u odnosu na mogućnost ugrožavanja prava osuđenih lica.

Kada su u pitanju stavovi ispitanika o potrebi postpenalnog nadzora, utvrđeno je delimično slaganje sa tvrdnjom da punoletna lica nakon izdržane kazne treba da budu pod nadzorom policije ili druge nadležne službe najmanje 20 godina. U tom smislu valja napomenuti i ograničenje ove studije koja ispitanicima nije ponudila niže vremenske intervale nadzora. Ovo posebno dobija na značaju s obzirom na zakonsku mogućnost sudske preispitivanja potrebe za daljim sprovođenjem posebnih mera prema osuđenim licima na svake četiri godine. Istina, treba naglasiti da je potpuno nejasno prema kojim kriterijumima bi se ovakva odluka donosila. Jedino logično rešenje stoga predstavlja bi odluka doneta na osnovu procene rizika od recidivizma, a kao modelu koji je *condition sine qua non* bilo kakvog postupanja prema seksualnom prestupniku (Koić, 2010). Međutim, ovakvo rešenje nije predviđeno u Zakonu u posebnim merama, a svakako otvara i druga pitanja, poput određivanja nadležnog državog organa za sprovođenje date procene, specifikacije

samog postupka procene, kao i odabira metoda i instrumenata kojima bi se data procena neposredno sprovodila.

Ostajući u istoj ravni, značajni rezultati dobijeni su i u segmentu stavova o najefikasnijim modelima postpenalnog nadzora. Tako se pored redovnog javljanja policiji, posebno istakla mera elektronskog nadzora, koncept koji je našao značajnu primenu prema seksualnim prestupnicima u zakonodavstvima Evrope i SAD (Jannetta, 2006; Stevković, Vasiljević, 2008). Istovremeno, istraživanjem je utvrđeno da većina ispitanika nije sigurna da je posebne mere nadzora zaista i moguće sprovesti u Srbiji, prvenstveno zbog malog broja policijskih službenika, kao i odsustvo volje da se problem zaista reši.

Poslednji segment analize obuhvatio je usvojene zakonske novine prema kojima osuđena lica za seksualne delikte neće imati mogućnost uslovnog otpusta niti ublažavanja kazne, odnosno odredbu prema kojoj seksualni delikti na štetu dece neće zastarevati. Rezultati istraživanja pokazuju značajnu razliku stavova zaposlenih u CSR i zaposlenih u pravosuđu u pogledu opravdanosti ukidanja uslovnog otpusta ovoj grupi prestupnika. Ponovo, objašnjenje iskazanih stavova može naći osnov u hipotezi da su zaposleni u CSR odgovarali više vođeni emocionalnom komponentom stava, dok su zaposleni u pravosuđu bili pod većim uticajem usvojenih krivično pravnih normi. Naposletku, stav autora ovog rada, jeste da premda institut uslovnog otpusta generalno predstavlja element koji u mnogome derogira sudsku presudu, nema jasnog osnova zašto bi se ova grupa osuđenika izdvajala od počinilaca drugih teških krivičnih dela.

Istraživanjem je utvrđen visok stepen slaganja profesionalaca sa najavljenom novinom da krivična dela seksualne prirode na štetu dece ne zastarevaju. Ovakav predlog predstavlja dugo očekivano rešenje, koje konačno odgovara fenomenologiji samog problema i činjenici da između čina zlostavljanja i prijavljivanja nasilnika obično prođe nekoliko godina.

Naposletku, Zakon o posebnim merama za sprečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima predstavlja pozitivnu novinu u domaćem zakonodavstvu. Pa ipak, čini se da je predlaganju ovog zakona i njegovom usvajanju trebalo da prethodi ozbiljna ili ozbiljnija naučna rasprava, sa sagledavanjem svih *pro et contra* argumenata. O tome svakako svedoče i iskazani stavovi profesionalaca koji su neretko u suprotnosti sa usvojenim rešenjima. Na žalost, seksualna zloupotreba dece predstavlja vrlo složen problem, koji se, prema mišljenju autora ovog rada, ne može rešiti parcijalnim i nedovoljno razrađenim pravnim okvirima.

Literatura

- Aleksić, N. (2010) Komentar člana 180 Krivičnog zakonika Republike Srbije – sa osvrtom na uporedno pravo. *Strani pravni život*, 2, str. 347-357.
- Bonnar-Kid, K. (2010) Sexual Offender Laws and Prevention of Sexual Violence or Recidivism. *American Journal of Public Health*, 3, str. 412-419.
- Cochrane, D., Kennedy, L. (2010) Attitudes Towards Megan's Law and Juvenile Sex Offenders. *Justice Police Journal*, 1, str. 3-35.
- Combs, D. (2011) *Unwillingly Revealed: Registered Sex Offenders' Attitudes Toward the Sex Offender Registry*. Bachelor thesis, Middletown: Wesleyan University.
- Edwards, W., Hansley, C. (2001) Contextualizing Sex Offender Management Legislation and Policy: Evaluating the Problem of Latent Consequences in Community Notification Laws. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 1, str. 83-101.
- Freeman, N. J., Sandler, J. C. (2010) The Adam Walsh Act: A False Sense of Security or an Effective Public Policy Initiative? *Criminal Justice Policy Review*, 1, str. 31-49.
- Garfinkle, E. (2003) Coming of Age in America: The Misapplication of Sex-Offender Registration and Community Notification Laws to Juveniles. *California Law Review*, 1, str. 163-208.
- Gelb, K. (2007) *Recidivism of Sex Offenders*. Melbourne: Sentencing Advisory Council.
- Jannetta, J. (2006) *GPS monitoring of High-risk Sex Offenders*. Irvine: The University of California, Center for Evidence-Based Corrections.
- Koić, E. (2010) Skale za procjenu rizika seksualnoga delikta. U: L. Mužinić, Lj. Vukota (ur.) *Tretman seksualnih delinkvenata i zaštita zajednice*. Zagreb: Psihijatrijska bolnica Vrapče, str. 217-214.
- Konstantinović-Vilić, S., Nikolić-Ristanović, V., Kostić, M. (2010) *Kriminologija*. Beograd: Prometej.
- Kovačić, L., Sučević, M. (2008) Specifične baze podataka i pravo na osobnosti. U: L. Vidović (ur.) *Baza podataka počinitelja spolnih delikata na štetu djece- zbornik priopćenja sa stručne rasprave*. Zagreb: Pravobranitelj za djecu, str. 85-91.
- Laws, D., William, R., O'Donohue, T. (2008) *Sexual Deviance: Theory, Assessment, and Treatment*. London: Guilford Press.
- Levenson, J. S., Cotter, L. P. (2005) The Effect of Megan's Law on Sex Offender Reintegration. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 1, str. 149-166.

-
- Lievore, D. (2005) Thoughts on Recidivism and Rehabilitation of Rapists. *University of New South Wales Law Journal: Forum: Sexual Assault and the Law*, 1, str. 293-298.
- Logan, W. A. (2008) Sex offender registration and community notification: past, present, and future. *New England Journal on Civil and Criminal Confinement*, 3, str. 3-16.
- Mamula, M. (2010) Žrtve seksualnog nasilja. U: L. Mužinić, Lj. Vukota (ur.) *Tretman seksualnih delinkvenata i zaštita zajednice*. Zagreb: Psihijatrijska bolnica Vrapče, str. 227-245.
- May Chalal, C., Hercog, M. (2003) *Child sexual abuse in Europe*. Strasbourg: Council of Europe Publisher.
- Marinković, D. (2012) Kriminalistički relevantne klasifikacije silovanja. *Nauka, bezbednost, policija*, 2, str. 53-71.
- Nieto, M. (2004) *Community Treatment and Supervision of Sex Offenders: How It's Done Across the Country and in California*. Sacramento: California State Library, California Research Bureau.
- Novaković, M. (2007) Forme viktimizacije kod silovanja. *Medicinski pregled*, 5-6, str. 277-281.
- Odeljan, R., Lovrek, J., Josipović, D. (2008) Regitar počinitelja spolnih delikata na štetu djece- uloga policije. U: L. Vidović (ur.) *Baza podataka počinitelja spolnih delikata na štetu djece- zbornik priopćenja sa stručne rasprave*. Zagreb: Pravobranitelj za djecu, str. 29-85.
- Pavlović, Z. (2009) Uslovni otpust u kaznenom zakonodavstvu Srbije. *Pravo-teorija i praksa*, 11-12, str. 87-100.
- Petković, N., Pavlović, Z., Dimitrijević, J. (2012) Krivično-pravna zaštita dece od seksualnog nasilja – predlozi de Lege Ferenda. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 2, str. 307-324.
- Petković, N., Đorđević, M. (2011) Prevencija seksualne zloupotrebe dece. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 1, str. 121-138.
- Petković, N., Dimitrijević, J., Đorđević, M. (2011). Seksualna zloupotreba dece – teorijski modeli eksplanacije. *Socijalna misao*, 3, str. 9-28.
- Petković, N., Đorđević, M., Baloš, V. (2010) Analiza stavova javnosti u Srbiji prema fenomenu seksualne zloupotrebe dece. *Temida*, 4, str. 61-82.
- Pisarić, M. (2012) Pravni okviri Evropske unije u borbi protiv dečje pornografije na Internetu. *Zbornik radova Pravnog fakulteta*, 2, str. 471-487.

- Plotnikoff, J., Woolfson, R. (2000) *Where Are They Now?: An evaluation of sex offender registration in England and Wales* (No. 126). London: Home Office, Policing and Reducing Crime Unit, Research, Development and Statistics Directorate.
- Prentky, R. A. (2003) A 15-Year Retrospective on Sexual Coercion: Advances and Projections. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1, str. 13-32.
- Sperry, D., Gilbert, B. (2005) Child peer sexual abuse: preliminary data on outcomes and disclosure experiences. *Child Abuse and Neglect*, 8, str. 889-904.
- Stevković, Lj. (2007) Porodično nasilje nad decom – fenomenološki aspekt. *Socijalna misao*, 2, str. 7-26.
- Stevković, Lj., Vasiljević, D. (2008) Elektronsko praćenje u oblasti izvršenja krivičnih sankcija. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 1-2, str. 265-280.
- Stevković, Lj. (2013) *Uticaj rane nasilne viktimizacije na nasilni kriminalitet odraslih*. Magistarska teza, Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Tanjević, N. (2012) Suzbijanje dečje pornografije na internetu – međunarodni i domaći krivičnopravni okvir. *Bezbednost*, 2, str. 172-187.
- Tewksbury, R., Levenson, J. (2007) When Evidence Is Ignored: Residential Restrictions for Sex Offenders. *Corrections Today*, 6, str. 54-57.
- Turković, K (2008) Baza podataka prema Konvenciji Vijeca Europe o zaštiti djece od spolnog zlostavljanja i iskorištavanja i neki primjeri i rješenja iz stranih zakonodavstava. U: L. Vidović (ur.) *Baza podataka počinitelja spolnih delikata na štetu djece- zbornik priopćenja sa stručne rasprave*. Zagreb: Pravobranitelj za djecu, str. 15-29.
- Žunić-Pavlović, V. (2005) Efektivnost programa intenzivnog nadzora u zajednici. *Beogradska defektološka škola*, 3, str. 175-185.

Internet izvori

EC Convention on the protection of children against sexual exploitation and sexual abuse. CETS, NO.201. Dostupno na: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulez.asp?NT=201&CL> Stranici pristupljeno 15.4.2013. godine.

Harris, A., Hanson, K. (2004) *Sex Offender Recidivism: A Simple Question*. Dostupno na: <https://www.ncjrs.gov/App/Publications/abstract.aspx?ID=206023> Stranici pristupljeno 21.04.2013. godine.

Hanson, K. (2001) Age and Sexual Recidivism: A Comparison of Rapists and Child Molesters. Dostupno na: https://ocipep.gc.ca/res/cor/rep/_fl/asrcrcm-arscvae-eng.pdf Stranici pristupljeno 20.04.2013.godine.

Tofte, S., Fellner, J. (2007) No Easy Answers: Sex Offender Laws in the US. NY: Human Rights Watch. Dostupno na: <http://www.nydailynews.com/news/national/unrepentant-washington-vigilante-killed-registered-sex-offenders-life-prison-article-1.116-2753> Stranici pristupljeno 20.3.2013. godine.

Zakon o posebnim merama za sprečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima. Dostupno na: <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/zakoni/2013/559-13.pdf> Stranici pristupljeno 10.4.2013.

NIKOLA PETKOVIĆ

ZORAN PAVLOVIĆ

LJILJANA STEVKOVIĆ

The attitudes of professionals towards implementation of the registry of offenders of sexual abuse of juveniles

The sexual victimization of children has always drawn great attention from experts and criminal policy makers due to the nature of the violent behavior and the developmental specific characteristics of the victims which enjoy special criminal law protection in a developed society. The high dark number and sex offender recidivism, as referenced by the frequent media reports about new cases of sexual violence towards the youngest members of society, highlight the need to search for the most appropriate social response to this form of sexual offending. The establishment of a register of convicted sex offenders for acts of sexual violence committed against minors, as one approach with a primary special preventive purpose, found its application in criminal law theory and practice of the Republic of Serbia. The aim of the paper is to present the results of an attitudinal survey of professionals employed in the field of justice and social welfare in the Republic of Serbia on the provisions of the special measures to prevent the commission of crimes of sexual abuse against juveniles and the establishment of the register of sex offenders.

Keywords: attitudes, lawyers, CSW, register of offenders of sexual abuse, minors, victims.

TEMIDA
Jun 2013, str. 133-147
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1302133L
Pregledni rad

Žene u parlamentima u Republici Srbiji

KAROLINA LENDÁK-KABÓK*

Predmet istraživanja rada je analiza zastupljenosti žena u predstavničkim telima u Srbiji, sa posebnim osvrtom na Skupštinu AP Vojvodine i lokalne skupštine u gradovima i opštinama u navedenoj Pokrajini. Istraživanje ima za cilj da, na osnovu dostupnih podataka, ukaže društvenoj i političkoj javnosti u Srbiji na podzastupljenost žena u parlamentima na svim nivoima vlasti. Nedovoljna zastupljenost žena u parlamentima implicira njihovu potrebu za borbu za ostvarivanje većih prava koja garantuje Ustav Republike Srbije. Zbog toga je neophodno stvoriti normativne, ali i političke prepostavke sa ciljem da prisustvo žena u politici i javnom životu bude veće, delotvornije i masovnije. Rezultati istraživanja ukazuju i na potrebu da žene efektivnijem i efikasnijim organizovanjem obezbede sebi pozicije koje garantuju veći uticaj u donošenju odluka u svim sferama društvenog i javnog života.

Ključne reči: žene, parlamenti, politički i javni život.

Uvod

Rodna ravnopravnost je, u svim aspektima društvenog života, fundamentalno pravo i vrednost Evropske unije, ustanovljena u društvenom sistemu još od potpisivanja Ugovora o osnivanju tadašnje EEZ, 25. marta 1957. godine u Rimu. Ipak, nakon više od 50 godina od pomenutog Ugovora, ostaje i dalje podzastupljenost žena u parlamentima zemalja širom Evrope (Evropska komisija, 2009). Vreme je da se podigne nivo svesti o ovom demokratskom deficitu (Marsh, Norris, 1997) i da se preduzmu mere koje zahtevaju promene,

* Karolina Lendák – Kabók, master je studentkinja doktorskih rodnih studija Asocijacije centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije Univerziteta u Novom Sadu i nastavnica Ustava i prava građana u ETŠ „Mihajlo Pupin“ Novi Sad. E-mail: karolina.lendak@uns.ac.rs

Autorka ovom prilikom želi posebno da se zahvali prof. dr Marijani Pajvančić i prof. dr Svenki Savić na korisnim sugestijama u izradi ovog rada.

posebno sa aspekata da je biračko pravo opšte i da se odnosi na sve građane. Iako je biračko pravo ženama bilo uskraćivano sve do početka dvadesetog veka (u nekim arapskim zemljama ovo pravo su žene stekle tek u 21. veku), ono je danas opšte za sve. Žene svoje aktivno biračko pravo koriste glasajući na izborima, dok svoje pasivno biračko pravo koriste u mnogo manjem procentu. „Praksa izbora je pokazala da žene kao birači sudeluju u javnim poslovima birajući poslanike, ali da je među poslanicima veoma malo žena (Pajvančić, 2010: 132).

Ustav Republike Srbije¹, kao najviši pravni akt zemlje garantuje jednaku zastupljenost za oba pola u organima vlasti. „Svaki punoletan, poslovno sposoban državljanin Republike Srbije ima pravo da bira i da bude biran“². Kako je zastupljenost žena u organima vlasti nedovoljna, odnosno da bi se zagaran-tovala njihova veća zastupljenost, donesene su kvote koje su zakonom implementirane, a odnose se na sačinjavanje izbornih lista prilikom izbora.

Predmet istraživanja ovog rada je sagledavanje i analiza zakonskih normi koje garantuju učešće žena u organima vlasti u Srbiji i na osnovu toga analiza podataka o broju žena u Narodnoj skupštini Srbije u poređenju sa predstavničkim telima u zemljama Evropske unije, kao i zastupljenost žena u Skupštini AP Vojvodine i u skupštinama lokalnih samouprava u pomenutoj Pokrajini. Rezultat analize navedenih podataka su predlozi u formi zaključaka sa ciljem ostvarivanja boljih rezultata u ovom domenu u Srbiji u narednom periodu.

Cilj istraživanja je da se ukaže široj javnosti u Srbiji na nedovoljnu zastupljenost žena u parlamentima na svim nivoima vlasti. Podzastupljenost žena u predstavničkim telima uslovljava potrebu njihove borbe za ostvarivanje većih prava koja garantuje Ustav Republike Srbije.

Svrha izrade ovog rada je da se, na osnovu dostupnih podataka o procentu učešća žena u predstavničkim telima u Srbiji, AP Vojvodini i lokalnim samoupravama, ukaže nadležnima na neophodnost poboljšanja zakonskih uslova za povećano učešće žena u političkom i javnom životu. Posebno je značajno da se sa procesom povećanja učešća žena u parlamentima na svim nivoima vlasti u Srbiji započne odmah, sa ciljem povećane zastupljenosti žena u parlamentarnom, javnom i političkom životu Republike u celini.

¹ Ustav Republike Srbije, Sl. glasnik RS, br. 98/2006.

² Videti član 52 Ustava Republike Srbije.

Zakonske osnove za zastupljenost žena – prethodni period i danas

Zakonske odredbe koje garantuju zastupljenost žena u organima vlasti u Srbiji sadržane su u odredbama Zakona o izboru narodnih poslanika³, Zakona o lokalnim izborima⁴, Zakona o ravnopravnosti polova⁵, kao i u Pokrajinskoj skupštinskoj odluci o izboru poslanika u Skupštinu AP Vojvodine⁶. Osim Zakona o ravnopravnosti polova, ostali zakoni i pomenuta Odluka doneti su u protekle četiri godine, te su se navedeni zakoni i Odluka primenjivali na poslednjim parlamentarnim i lokalnim izborima u Srbiji, odnosno u AP Vojvodini i lokalnim samoupravama održanim u maju 2012. godine.

Upoređujući prethodni i sadašnji Zakon o lokalnim izborima, konstatiuje se da je prethodni Zakon iz 2002. godine predviđao kvote za manje zastupljeni pol. Zakonom o lokalnim izborima iz 2002. godine prvi put je uvedena kvota za manje zastupljeni pol (Pajvančić, 2008), a cilj kvota bio je prisustvo određenog procenta manje zastupljenog pola na kandidatskim listama, kao i povećanje broja žena u procesu političkog odlučivanja (Obrenić, 2008). Pomenuti Zakon je predviđao rezervisano mesto na kandidatskoj listi za manje zastupljeni pol, to je bilo svako četvrto mesto, a na listi je moralo biti najmanje 30% kandidatkinja.⁷

Za razliku od odredbi predhodnog zakona, član 20 važećeg Zakona o lokalnim izborima, koji se primenjuje u Srbiji, nema izborne kvote i propisuje da „Na izbornoj listi među svaka tri kandidata po redosledu na listi (prva tri mesta, druga tri mesta i tako do kraja liste) mora biti najmanje jedan kandidat-pripadnik onog pola koji je manje zastupljen na listi”.⁸ Važećim Zakonom je predviđena i sankcija u slučaju da lista ne ispunjava prethodno predviđene uslove, te „smatraće se da lista sadrži nedostatke za proglašenje izborne liste,

³ Zakon o izboru narodnih poslanika, Sl. glasnik RS, br. 35/2000, 57/2003 – odluka USRS, 72/2003 – dr. zakon, 75/2003 – ispr. dr. zakona, 18/2004,101/2005 – dr. zakon, 85/2005 – dr. zakon, 28/2011 – odluka US i 36/2011 i 104/2009 – dr. zakon.

⁴ Zakon o lokalnim izborima, Sl. glasnik RS, br. 129/2007, 34/2010 – odluka US i 54/2011.

⁵ Zakon o ravnopravnosti polova, Sl. glasnik RS, br. 104/2009.

⁶ Pokrajinska skupštinska odluka o izboru poslanika u Skupštinu AP Vojvodine, Službeni list APV, br. 12/04,20/08,05/09,18/09 – promena naziva akta, 23/10 i 1/12.

⁷ Videti član 20 Zakona o lokalnim izborima.

⁸ Videti član 20 Zakona o lokalnim izborima.

a predлагаč liste biće pozvan, u skladu sa ovim zakonom, da otkloni nedostatke liste”.⁹

Prethodni Zakon o izboru narodnih poslanika u Srbiji iz 2004. godine, je isto tako, predviđao kvote za manje zastupljeni pol, kao i obaveznost da na izbornoj listi svaki četvrti kandidat bude iz redova manje zastupljenog pola. Međutim, važeći Zakon o izborima narodnih poslanika iz 2011. godine koji se primenjuje ne predviđa kvote, a član 40a je identičan članu 20 važećeg Zakona o lokalnim izborima, te predviđa da „na izbornoj listi među svaka tri kandidata po redosledu na listi (prva tri mesta, druga tri mesta i tako do kraja liste) mora biti najmanje po jedan kandidat–pripadnik onog pola koji je manje zastupljen na listi”.¹⁰ Zakon o izboru narodnih poslanika takođe predviđa sankciju za listu koja ne ispunjava prethodno navedene uslove.

Izmenama i dopunama Pokrajinske skupštinske odluke o izboru poslanika u Skupštinu AP Vojvodine iz 2012. godine¹¹, predviđa se isto rešenje za manje zastupljeni pol kao i prethodna dva zakona, odnosno izborna lista se odnosi samo na proporcionalni izborni sistem, dok se za većinski sistem ne predviđa ovo pravilo. Prethodna Pokrajinska skupštinska odluka o izboru poslanika u Skupštinu Vojvodine iz 2004. godine predviđala je ista pravila polne strukture kod izbora poslanika, kao i prethodni zakoni o lokalnim izborima i o izboru narodnih poslanika.

Odražavanje nedostataka prethodnog zakonodavstva na izbor žena u skupštine su bile evidentne, jer jednostrukе kvote na izbornoj listi nisu garantovale kandidatima manje zastupljenog pola da pod jednakim uslovima konkurišu za mesta u parlamentu. Osim toga, na listama je svako četvrto mesto bilo rezervisano za manje zastupljeni pol, što je ustvari značilo kvotu od 25%, a ne 30% kako su to tadašnji izborni zakoni predviđali, a ako su kandidatkinje na listama bile pozicionirane na dnu liste, njihov izbor bi se sužavao pravilom da se 1/3 mandata distribuira po redosledu, a 2/3 po predlogu podnosioca liste. Efekti kvota su nestajali i kada je dolazilo do prestanka mandata, jer u tom slučaju poslanice ili odbornice bi zamenio sledeći kandidat sa izborne liste koji ne mora da bude iz redova manje zastupljenog pola.

⁹ Videti član 20, stav 4 Zakona o lokalnim izborima.

¹⁰ Videti član 40a, Zakona o izboru narodnih poslanika.

¹¹ Videti član 56, stav 3, Pokrajinske skupštinske odluke o izmenama i dopunama Pokrajinske skupštinske odluke izboru poslanika u Skupštinu AP Vojvodine, Službeni list APV, br. 1/12.

Veće izglede da se obezbede jednakе mogućnosti za kandidate manje zastupljenog pola na izbornoj listi pruža važeće izborne zakonodavstvo koje omogućava, ne samo ulazak žena u parlament, već i distribuciju mandata po redosledu na izbornoj listi. Međutim, smatra se da bi zatvorene i strogo strukturirane kandidatske liste sa dvostrukim kvotama (treće mesto i potom svako naredno treće mesto i kvota utvrđena na najmanje 30%) bilo bolje rešenje. Ni u važećem zakonodavstvu nije rešeno pitanje prestanka mandata poslanika/ca. Za zamenu poslanika/ca trebalo bi primeniti trostruku kvotu koja podrazumeva ne samo poštovanje pravila redosleda kandidata na listi, već istovremeno i donošenje posebnih mera. Primenom trostrukе kvote, u slučaju prestanka mandata kandidata predstavnika manje zastupljenog pola, mandat se dodeljuje takođe kandidatu manje zastupljenog pola.

Zakon o ravnopravnosti polova, kao sveobuhvatni Zakon, ima višestruko delovanje o oblasti ravnopravnosti polova. Pomenuti Zakon propisuje da se „Ravnopravnost polova obezbeđuje prilikom kandidovanja za predsednika Republike, poslanike i odbornike, na način i u skladu sa propisima kojim se uređuju izbori”¹². Ova odredba je načelnog karaktera i ostavlja veliku slobodu supsidijernim zakonima da urede pomenutu oblast, tako da su gore pomenuti zakoni u praksi imali različite primene. Isti su omogućavali predlagачima izbornih lista da manje zastupljeni pol stave u nepovoljniji položaj i da do efekata normi Zakona o ravnopravnosti polova u praksi i ne dođe.

Važno je napomenuti da je Zakon o ravnopravnosti polova iniciran od strane Skupštine Autonomne Pokrajine Vojvodine. Uprkos tome što je AP Vojvodina bila inicijator pomenutog Zakona u skladu sa savremenim, proeuropskim tendencijama i standardima, nažalost u nastavku rada, ukazuje se da postoji podzastupljenost žena u Skupštini AP Vojvodine i u odnosu na Narodnu skupštinu Srbije, ali i u odnosu na predstavnička tela zemalja EU. Ova podzastupljenost je i posledica nedostatka izborne regulative u oblasti ravnopravnosti polova, jer se izbor polovine poslanika Skupštine AP Vojvodine vrši po većinskom izbornom sistemu. Činjenica je, da u izbornom sistemu AP Vojvodine nema posebnih mera za izbor manje zastupljenog pola kod izbora poslanika koji se biraju po većinskom sistemu (Pajvančić i dr., 2010). Praktično, procentualne kvote pri biranju poslanika/ca u Skupštinu AP Vojvodinu iznose 15%, od predviđenih 30%.

¹² Videti član 37, stav 1, Zakona o ravnopravnosti polova.

U vezi navedene problematike ukazuje se na stavove Evropske komisije (2009) u kome se ističe da balansirano pravo izbora među kandidatima treba da proizvede ravnopravnost između izbora kandidata. Podaci EU (Evropska komisija, 2009) ukazuju da, ako postoji više žena kandidata, biće i više žena izabrano, ali muškarci još uvek imaju veće šanse za izbor. Projekcija rezultata na svim nacionalnim izborima u zemljama Evropske unije pokazala je da prosečno, na izborima sa 50% kandidata žena, u parlament se izabere oko 39%, odnosno to znači da bi trebalo 63% kandidatkinja žena da bi ravnopravnost u predstavljanju bila osigurana. Pozitivna akcija u formi izbornih kvota pomaže u brzoj promeni, ali nisu garancija uspeha. Neki izborni sistemi u zemljama EU, prema mišljenju Evropske komisije (2009), su više otvoreni prema promociji favorizovanih kandidata od ostalih, i rezultat je da su žene kandidatkinje često ostavljene sa malo mogućnosti za izbor.

Metodologija istraživanja

Metodologija istraživanja primenjena u radu obuhvata dve dimenzije: teorijsku i kvantitativnu. Obe dimenzije su prilagođene potrebi i cilju istraživanja koji je postavljen prilikom izrade ovog rada. Teorijska dimenzija metodologije istraživanja obuhvata metode analize i sinteze, klasifikacije, komparacije, deskripcije i predikcije, a kvantitativna relevantne statističke metode koje se odnose na izračunavanje statističkih indeksa relativnih učešća. Rezultati istraživanja prezentovani su u analitičkim tabelama, s tim da su primarni podaci prikupljani iz raznih izvora koji su bili dostupni, uključujući i Internet.

U prvom delu istraživanja prikupljana je i klasifikovana literatura i podaci koji su potrebni za izradu rada, kao i relevantne informacije u vezi ove problematike. Nakon toga je sledila sistematizacija prikupljene literature i kvantitativnih podataka na:

- Zakonske i druge propise u oblasti zastupljenosti žena u parlamentima;
- Kvantitativne podatke o zastupljenosti i procentualnom učešću žena poslаница (odbornica) u parlamentima;
- Naučnu i stručnu literaturu iz oblasti ljudskih prava i rodne ravnopravnosti.

U drugoj fazi istraživanja proučavani su zakonski i drugi propisi, kao i prikupljena literatura sa ciljem analize i komparacije zastupljenosti žena u političkom i javnom životu, odnosno u parlamentarnom životu Srbije, u poređenju

sa zemljama Evropske unije, kao i u Skupštini AP Vojvodine i lokalnim samoupravama u navedenoj Pokrajini. Analizom je posebno obuhvaćena sledeća problematika:

- Procentualna zastupljenost žena u Narodnoj skupštini Srbije;
- Procentualna zastupljenost žena u Skupštini Autonomne Pokrajine Vojvodine;
- Procentualna zastupljenost žena u parlamentima zemalja EU;
- Procentualna zastupljenost žena u skupštinama lokalnih samouprava AP Vojvodine na bazi dostupnih podataka;
- Slabosti i uočeni problemi i normativi koji direktno ili indirektno sprečavaju veću zastupljenost žena u političkom i javnom životu.

Primenjena metodologija istraživanja, koja je podrazumevala korišćenje nekoliko naučnih metoda, imala je za cilj sagledavanje trenutne situacije u ovom domenu društvenog života Srbije, Vojvodine, kao i lokalnih samouprava u Vojvodini i utvrđivanje njihove pozicije u odnosu na standarde koji su prisutni u zemljama Evropske unije. Shodno postavljenim ciljevima istraživanja izvršena je analiza svih relevantnih činjenica i podataka za izradu rada i utvrđivanje rezultata i zaključaka po navedenom istraživanju.

Rezultati istraživanja obrađivani su u dva odvojena dela. Prvi deo istraživanja odnosio se na polnu strukturu poslanika Narodne skupštine Srbije, koja je upoređivana sa polnom strukturom donjih domova predstavničkih tela zemalja Evropske unije. U ovom delu istraživanja sagledavana je i analizirana i polna struktura Skupštine AP Vojvodine.

U drugom delu istraživanja analizirana je polna struktura skupština lokalnih samouprava u AP Vojvodini, na osnovu dostupnih podataka. Od ukupno 45 gradova i opština u AP Vojvodini, podaci su bili dostupni za 44 grada i opština, odnosno za opštinu Beočin nisu bili dostupni navedeni podaci.

Rezultati istraživanja

Zastupljenost žena u zakonodavnim i predstavničkim telima

Prvi deo rezultata istraživanja prikazan je u tabeli 1, u kojoj su dati podaci o broju poslanica u Narodnoj skupštini Srbije i u Skupštini Autonomne Pokrajine Vojvodine, za mandatni period od 2012. do 2016. godine, kao i u tabeli 2,

u kojoj se prikazuju podaci o broju poslanica u parlamentima zemalja Evropske unije.

Tabela 1. Poslanice u Narodnoj skupštini Srbije i Skupštini AP Vojvodine u mandatnom periodu od 2012. do 2016. godine

Rang	Naziv predstavničkog organa	Broj žena poslanica	Ukupan broj poslanika/ca	Procenat žena
1	Narodna Skupština Srbije	83	250	33,2%
2	Skupština AP Vojvodine	21	120	17,5%

Izvor: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad

Na osnovu podataka u tabeli 1 sagledava se da je u Narodnoj skupštini Srbije 82 poslanice, i da procenat žena poslanica u odnosu na ukupan broj poslanika/ca prelazi 30%. Navedeni procenat je bio propisan za kvotu na izbornim listama u prethodnom poglavlju pomenutim zakonima (međutim, kvota se nikada nije odnosila na poslanička mesta u parlamentu). Sa druge strane Skupština AP Vojvodine ima samo 17,50% žena u svom sastavu i da navedeni procenat nije dovoljan kako bi glas žena imao odjek i potrebnu težinu u radu i aktivnostima Skupštine AP Vojvodine, koji se odnose samo na žene. Nizak procenat žena u ovom predstavničkom telu je i rezultat, kao što je već rečeno, manjkavosti izbornih propisa u Pokrajini, odnosno nepostojanja izbornih kvota na listama kandidata/kinja na većinskoj listi, već samo na proporcionalnoj. Drugi razlog je da se za mandatna mesta i dalje ne propisuje nikakvo ograničenje, odnosno rezervisanost za manje zastupljeni pol, te je na taj način i omogućeno ovo stanje koje je sada u Skupštini AP Vojvodine. Sledeći problem, istican od strane prof. dr Marijane Pajvančić (Pajvančić, 2008), je što prestanak mandata ne uslovjava ponovni izbor iz redova manje zastupljennog pola, te je na taj način ponovo omogućeno istisnuće iz redova poslanika za manje zastupljeni pol.

U radu je upoređen položaj i rang Srbije u ovoj oblasti u odnosu na zemlje EU, prema podacima Inter Parliamentary Union (IPU). Prema navedenim podacima, Srbija zauzima 9. mesto (tabela 2) od ukupno 28 zemalja Evropske unije koje su sagledavane u analizi broja poslanika/ca donjih domova parlamenta pomenutih zemalja.

Na osnovu podataka prikazanih u tabeli 2 se zaključuje da najveće procentualno učešće žena u parlamentima imaju skandinavske zemlje: Švedska, Finska i Norveška, učešće poslanica je visoko i u parlamentima dve visokorazvijene zemlje zapadne Evrope, Danske i Belgije. Ovi podaci nisu iznenađujući,

znajući da navedene zemlje prednjače u svim društvenim i zakonodavnim aktivnostima u vezi ljudskih prava, pa i u oblasti rodne ravnopravnosti. Najniži procenat učešća žena u parlamentima je u Rumuniji, Kipru, Mađarskoj i Malti, što predstavlja signal za navedene zemlje da treba da učine više u domenu rodne ravnopravnosti, kao jednoj od fundamentalnoj vrednosti u oblasti ljudskih prava za koja se zalaže Evropska unija.

Tabela 2. Poslanice u Donjem domu parlamenta u zemljama Evropske unije i Narodnoj skupštini Srbije

Donji dom parlamenta					
Rang	Zemlja	Datum izbora	Ukupno mesta	Broj žena	Procenat žena
1	Švedska	9/2010	349	156	44.7%
2	Finska	4/2011	200	85	42.5%
3	Danska	9/2011	179	70	39.1%
4	Holandija	9/2012	150	58	38.7%
5	Belgija	6/2010	150	57	38.0%
6	Španija	11/2011	350	126	36.0%
7	Srbija	5/2012	250	83	33.2%
8	Nemačka	9/2009	620	204	32.9%
9	Slovenija	12/2011	90	29	32.2%
10	Portugalija	6/2011	230	66	28.7%
11	Austrija	9/2008	183	51	27.9%
12	Francuska	6/2012	577	155	26.9%
13	Litvanija	10/2012	139	34	24.5%
14	Hrvatska	12/2011	151	36	23.8%
15	Poljska	10/2011	460	109	23.7%
16	Letonija	9/2011	100	23	23.0%
17	Bugarska	7/2009	240	55	22.9%
18	Velika Britanija	5/2010	650	146	22.5%
19	Češka Republika	5/2010	200	44	22.0%
20	Luksemburg	6/2009	60	13	21.7%
21	Italija	4/2008	630	135	21.4%
22	Grčka	6/2012	300	63	21.0%
23	Estonija	3/2011	101	21	20.8%
24	Slovačka	3/2012	150	28	18.7%
25	Irska	2/2011	166	25	15.1%
26	Rumunija	12/2012	412	55	13.3%

Donji dom parlamenta					
Rang	Zemlja	Datum izbora	Ukupno mesta	Broj žena	Procenat žena
27	Kipar	5/2011	56	6	10.7%
28	Mađarska	4/2010	386	34	8.8%
29	Malta	3/2008	69	6	8.7%
				Prosečno EU	25,3%

Izvor: Inter Parliamentary Union, <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm>

Drugi deo istraživanja se odnosi na podatke o broju odbornica u lokalnim samoupravama u AP Vojvodini u mandatnom period od 2012. do 2016. godine i njegovi rezultati su prikazani u tabelama 3 i 4. Od ukupno 45 gradova i opština u AP Vojvodini, podaci su bili dostupni za 44. Od analiziranih 44 grada i opština, u 28 je procenat odbornica veći od 30% (videti tabelu 3), dok je u 16 gradova i opština manje od 30% žena odbornica (tabela 4). Najviše žena u lokalnoj Skupštini ima opština Vrbas 69,44%, dok je najmanje odbornica u opštini Odžaci, 14,81%.

Tabela 3. Gradovi i opštine u Vojvodini u kojima broj odbornica veći od 30% od ukupnog broja odbornika za mandatni period od 2012. do 2016. godine

Rang	Naziv grada/ opštine	Broj žena odbornica	Ukupan broj odbornika/ca	Procenat žena
1	Vrbas	25	36	69,4%
2	Senta	14	29	48,3%
3	Čoka	12	20	48,0%
4	Nova Crnja	11	24	45,8%
5	Apatin	12	29	41,4%
6	Šid	15	39	38,5%
7	Kanjiža	18	29	37,9%
8	Novi Sad	29	78	37,2%
9	Sombor	22	39	36,1%
10	Mali Iđoš	16	25	36,0%
11	Sečanj	16	25	36,0%
12	Bački Petrovac	11	31	35,5%
13	Žabalj	11	31	35,5%
14	Sremska Mitrovica	21	39	35,0%
15	Irig	7	20	35,0%
16	Bačka Topola	14	41	34,2%
17	Kovačica	13	39	33,3%

Rang	Naziv grada/ opštine	Broj žena odbornica	Ukupan broj odbornika/ca	Procenat žena
18	Temerin	11	33	33,3%
19	Pećinci	10	20	33,3%
20	Srbobran	18	9	33,3%
21	Ruma	14	43	32,6%
22	Novi Kneževac	10	31	32,3%
23	Titel	17	25	32,0%
24	Indija	11	35	31,4%
25	Kikinda	12	39	30,8%
26	Pančevo	21	39	30,4%
27	Bač	12	23	30,4%
28	Plandište	7	23	30,4%

Izvor: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad

Opštine Vrbas, Senta, Čoka i Nova Crnja prednjače u broju odbornica u svojim lokalnim skupštinama i može se konstatovati da su navedene opštine primer za primenu načela rodne ravnopravnosti u Srbiji i AP Vojvodini u ovoj oblasti.

Tabela 4. Gradovi i opštine u Vojvodini u kojima je broj odbornica manji od 30% od ukupnog broja odbornika za mandatni period od 2012. do 2016. godine

Rang	Naziv grada/ opštine	Broj žena odbornica	Ukupan broj odbornika/ca	Procenat žena
1	Zrenjanin	20	67	29,8%
2	Subotica	20	68	29,4%
3	Novi Bečeј	9	31	29,0%
4	Bačka Palanka	12	32	28,6%
5	Sremski Karlovci	7	25	28,0%
6	Bečeј	10	26	27,8%
7	Ada	8	29	27,6%
8	Bela Crkva	9	33	27,3%
9	Stara Pazova	13	48	27,1%
10	Kula	10	37	27,0%
11	Kovin	12	45	26,7%
12	Vršac	12	35	26,7%
13	Alibunar	5	23	21,7%
14	Opovo	4	19	21,1%

Rang	Naziv grada/ opštine	Broj žena odbornica	Ukupan broj odbornika/ca	Procenat žena
15	Žitište	6	31	19,4%
16	Odžaci	4	27	14,8%

Izvor: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad

Na osnovu podataka iz tabele 4 zaključuje se da je manje od 30% odbornica prisutno u 16 gradova i opština, i to u svim okruzima u AP Vojvodini, kako u Bačkoj, tako i u Banatu i Sremu, a i politička struktura odbornika je različita u gradovima i opštinama koji imaju manje od 30% odbornica u lokalnim skupštinama. Zaključak je, da se manji broj odbornica od 30% ne može vezati ni za pojedine teritorije, niti za pripadnost političkoj opciji koja je na vlasti u pojedinim gradovima i opštinama u AP Vojvodini.

Problemi i solucije

Politička podzastupljenost žena u organima vlasti je problem koji je sveobuhvatan i veoma složen. Naime, iz podataka u tabeli 2 uočava se da se i druge zemlje u Evropi suočavaju sa istim problemom, a da na malobrojnu parlamentarnu zastupljenost žena još nema adekvatnog odgovora. Prosek zastupljenosti žena u parlamentima zemalja Evropske unije je 25,3%, što svakako nije adekvatno opredeljenju EU za širokim demokratskim pravima i potpunoj rođnoj ravnopravnosti. Da postoje prepreke za veći angažman žena u političkom prostoru govore podaci da je svetski prosek zastupljenosti žena u parlamentima 16,6%, a da žene čine bar 50% populacije u svakoj od zemalja sveta, uz činjenicu da u tim zemljama uživaju aktivno i pasivno biračko pravo (Obrenić, 2008). Prepreke su mnogobrojne, od toga da je sramno i nepopularno ako se žena bavi politikom, pa do samih žena kod kojih, kada dođu u situaciju da imaju moć odlučivanja, želja za promenama izostane ili je same žene ne prepoznaju u datom trenutku. Tendencija da se podzastupljenost određenih društvenih grupa u politici (žene, etničke i religijske manjine, siromašni i sl.) objašnjava njihovim „prirodnim“ karakteristikama, nezainteresovanosti, nesposobnošću i slično, jeste ništa drugo do legitimizacija dominantne političke strukture, koja tim istim grupama na različite načine onemogućava da politički participiraju u društvu. Broj žena u organima odlučivanja se posle 2000. godine u znatnoj meri povećao zahvaljujući demokratizaciji društva i mobilizaciji ženskih kapaciteta i energije posebno putem nevladinih organizacija (Čomić, 2006).

Posle tzv. „oslobađanja“ i demokratizacije našeg društva utisak je da entuzijazam, koji je obeležavao godine posle 2000. godine, jenjava. Impresija je da je, umesto povećanog angažmana žena i više žena u organima odlučivanja, žena sve manje, te da je za to kriva kako nedovoljna angažovanost, tako patrijarhalno društvo, nedostaci u propisima, ali i politička opcija na vlasti.

Zaključak

Rezultati istraživanja ukazuju na potrebu promena zakonskih propisa koji bi omogućili veću zastupljenost žena u parlamentima u Srbiji. Novela postojećih zakonskih rešenja podrazumeva uvođenje kvota kao instrumenta za manje zastupljeni pol kako na izbornim listama, tako i u parlamentima prilikom raspodele mandata koje obezbeđuju najmanje 30% žena. Ovo podrazumeva definisanje tipova kvota, ali i tipova izbornih lista koje u značajnoj meri utiču na izbor kandidata manje zastupljenog pola u izbornoj utakmici.

Analizirani statistički podaci, koji se odnose na broj žena u parlamentima u našoj zemlji, na republičkom i pokrajinskom nivou, ali i na nivou lokalnih samouprava, potvrđuju potrebu za noveliranjem zakonskih propisa koji uređuju zastupljenost žena u parlamentima. To se posebno odnosi na propise u Autonomnoj pokrajini Vojvodini, gde je iznenađujući nizak procenat zastupljenosti žena u Skupštini. Zbog toga bi posebno bilo značajno obezbediti adekvatnu zastupljenost žena u većinskom izbornom sistemu za Skupštinu AP Vojvodine. U odnosu na polnu strukturu skupština opština i gradova u AP Vojvodini, rezultati istraživanja ukazuju da je, osim promene zakonskih propisa, potrebna i promena izborne prakse u smislu kandidovanja većeg broja žena za odbornike, a posebno u onim gradovima ili opštinama gde je zastupljenost žena ispod 30%.

Probleme sa kojima se žene suočavaju, kada se govori o njihovoј političkoj angažovanosti, kao i neke aspekte u oblasti politike ravnopravnosti polova, treba posebno isticati i rešavati u narednom periodu. U tom cilju, forumi žena političkih stranaka i ženske nevladine organizacije treba da svojim angažovanjem i radom omoguće ženama više samopouzdanja, odlučnosti, kao i da podstaknu političku borbenost u cilju da glasove dobiju žene koje će najbolje zastupati i ostvarivati politiku rodne ravnopravnosti.

Literatura

- Baćanović, V., Pajvančić, A. (2010) *Kapaciteti političkih stranaka u Vojvodini za ostvarivanje rodne ravnopravnosti*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.
- Čomić, G. (2005) *Žene i parlamentarni život*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.
- European Commission (2009) Women in *European politics – time for action*. Luxembourg: Office for Publications of the European Communities.
- Marsh, M., Norris, P. (1997) Political representation in the European Parliament. *European Journal of Political Research*, 32, str. 153-164.
- Obrenić, D. (2008) *Pravo glasa žena*. Beograd: Heinrich Böll Stiftung, Regionalna kancelarija za Jugistočnu Evropu.
- Pajvančić, M. (2006) *Ravnopravnost polova – reprezentovanje u skupštinama i institucionalni mehanizmi–pet godina posle (2000 – 2005)*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.
- Pajvančić, M. (2008) *Pravni okvir ravnopravnosti polova*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.
- Pajvančić, M. (2010) *Ustavni okvir ravnopravnosti polova*. Novi Sad: Pravni Fakultet.
- Pajvančić, M., Petrušić, N., Jašarević, S. (2010) *Komentar zakona o ravnopravnosti polova*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Pokrajinska skupštinska odluka o izboru poslanika u Skupštinu Autonomne Pokrajine Vojvodine, Sl. list AP Vojvodine, br. 1/2012.
- Ustav Republike Srbije, Sl. glasnik RS, br. 98/2006.
- Zakon o ravnopravnosti polova, Sl. glasnik RS, br. 104/2009.
- Zakon o lokalnim izborima, Sl. glasnik RS, br. 129/2007, 34/2010 – odluka US i 54/2011.
- Zakon o izboru narodnih poslanika, Sl. glasnik RS, br. 35/2000, 57/2003 – odluka USRS, 72/2003 – dr. zakon, 75/2003 – ispr. dr. zakona, 18/2004, 101/2005 – dr. zakon, 85/2005 – dr. zakon, 28/2011 – odluka US i 36/2011 i 104/2009 – dr. zakon.

Internet izvori

Inter Parliamentary Union. Dostupno na: <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm> Stranici pristupljeno 21.04.2013.

KAROLINA LENDÁK-KABÓK

Women in parliaments in the Republic of Serbia

This paper analyzes the presence and percentage of women in representative bodies in Serbia, with an emphasis on the Parliament of the Autonomous Province of Vojvodina (APV) and local Parliaments in towns and municipalities. The available data illustrates that women are under-represented in politics on every level of the administration. The under-representation of women in Parliaments calls for action and it can be expediated by granting greater rights to women already guaranteed by the Constitution of the Republic of Serbia. Therefore it is of utmost importance to create laws and political preconditions with the ultimate goal to increase the presence of women in politics and social life. The results presented also imply that women need to be more effectively and efficiently organized in order to acquire positions with higher influence in decision making processes on all political levels.

Keywords: women, parliament, political and communal life.

TEMIDA
Jun 2013, str. 149-168
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1302149J
Pregledni rad

Sloboda mirnog okupljanja i zabrana diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije

MELANIJA JANČIĆ*

U ovom radu autorka će se baviti pitanjem ostvarivanja zajemčene slobode mirnog okupljanja i zabranom diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije. Zabrana diskriminacije i sloboda mirnog okupljanja su predmet kako međunarodnih dokumenata, tako i domaćeg pozitivnog prava. Glavni naglasak u radu će biti na zabrani Parade ponosa koja je trebalo da se održi u Beogradu u oktobru 2011. godine i zapravo na pravima i slobodama koja su odlukom o zabrani održavanja Parade prekršena, odnosno uskraćena pripadnicima LGBT populacije u Srbiji. Nedavno se i Ustavni sud Republike Srbije oglasio po tom pitanju tako što je 22. decembra 2011. godine usvojio ustavnu žalbu organizatora Parade ponosa 2009. godine. Ovom odlukom Ustavni sud je zauzeo stav da su državni organi Republike Srbije zabranom Povorke ponosa 2009. godine zapravo prekršili Ustav Republike Srbije, zbog čega je ta odluka od velikog značaja za ovu problematiku i sam sistem ostvarivanja i zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda kod nas.

Ključne reči: ljudska prava, zabrana diskriminacije, seksualna orijentacija, Parade ponosa, LGBT populacija.

Uvod

Sloboda mirnog okupljanja predstavlja jedno od osnovnih ljudskih prava i može da se posmatra kao jedan poseban vid slobode izražavanja i to kao način izražavanja određene ideje. Da bi neko okupljanje potpadalo pod garantovanu slobodu mirnog okupljanja mora se razlikovati od okupljanja koje je prisutno u svakodnevnom životu čoveka, a što spada u privatni život. Kada okupljanje građana izlazi iz sfere privatnog života pojedinca onda je pod

* Melania Jančić je asistentkinja na Fakultetu za evropske pravno-političke studije u Novom Sadu, Univerzitet Singidunum. E-mail: lanajancic@gmail.com

posebnom zaštitom države, jer je takva vrsta okupljanja usmerena na javno delovanje (Dimitrijević i dr, 2007:249, 250). Ustavom, zakonima, međunarodnim dokumentima i drugim pravnim propisima se garantuje sloboda mirnog okupljanja, ali se takođe propisuju i odgovarajuća ograničenja slobode mirnog okupljanja građana, odnosno kada je dozvoljeno i opravdano ograničiti je. Cilj rada jeste da se prikaže da postoje i ograničenja slobode javnog okupljanja, koja se faktički javljaju, a koja nemaju ni ustavni ni međunarodno-pravni osnov, kao što je to slučaj sa ograničenjem slobode mirnog okupljanja pripadnika LGBT¹ populacije u našoj državi povodom održavanja Parade ponosa. Od velikog značaja za ovu tematiku je i donošenje antidiskriminacionih zakona, što na normativnom nivou predstavlja veliki korak napred u sferi poštovanja ljudskih prava, osnovnih sloboda i načela jednakosti i izraz je političke volje da se zaista utiče na promenu društvene „klime” i svesti o pojedinim pitanjima. Prema tome, predmet ovog rada jeste analiza i kritički osvrt na zabranu ostvarivanja slobode mirnog okupljanja pripadnika LGBT grupacije, što predstavlja jedan vid diskriminacije prema osobama drugačije seksualne orientacije koja je prisutna u našoj državi i društvu.

Domaći i međunarodni pravni okvir slobode mirnog okupljanja

Ustav Republike Srbije iz 2006. godine² proklamuje u članu 54 slobodu mirnog okupljanja i njegove odredbe povodom ovog pitanju su usklađene sa međunarodnim standardima koji su sadržani u međunarodnim dokumentima. Ustav propisuje da se sloboda mirnog okupljanja može zakonom ograničiti samo ako je to neophodno radi zaštite javnog zdravlja, morala, prava drugih ili radi bezbednosti Republike Srbije. Ova materija odnosno postupak ostvarivanja prava na mirno okupljanje je, takođe, regulisan i Zakonom o okupljanju građana³. Prema članu 9 pomenutog Zakona nadležni organ će privremeno zabraniti održavanje javnog skupa koji je usmeren na nasilno menjanje Ustavom utvrđenog poretka, narušavanje teritorijalne celokupnosti i nezavisnosti Republike Srbije, kršenje Ustavom zajemčenih sloboda i prava čoveka i građa-

¹ Lezbejke, gejevi, biseksualne i transrodne osobe.

² Službeni glasnik RS, broj 98/2006.

³ Službeni glasnik RS, broj 51/92, 53/93, 67/93 i 48/94, Službeni list SRJ, broj 21/2001 – SUS i Službeni glasnik RS, broj 101/2005–dr. zakon.

nina, izazivanje i podsticanje nacionalne, rasne i verske netrpeljivosti i mržnje. Prema članu 11 istog zakona nadležni organ može javni skup da zabrani i radi sprečavanja ometanja javnog saobraćaja, ugrožavanja zdravlja, javnog morala ili bezbednosti ljudi i imovine. Upravo ugrožavanje bezbednosti ljudi i imovine je često predstavljalo osnov za zabranu mirnog okupljanja LGBT osoba u našoj državi, odnosno za održavanje Parade ponosa (Pride parade), iz razloga što nadležni organi nisu mogli da kontrolišu nasilje koje je usmereno na učesnike Parade od strane navijačkih i desničarskih grupa (Kosanović, Gajin, Milenković, 2010:126).

Što se tiče međunarodnog pravnog okvira povodom slobode mirnog okupljanja, među najznačajnijima jesu Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima iz 1948. godine, Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama iz 1950. godine, kao i Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima iz 1966. godine. Univerzalna deklaracija proklamuje i garantuje svakome slobodu mirnog okupljanja i udruživanja⁴. Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama, takođe, jemči da svako ima pravo na slobodu mirnog okupljanja i udruživanja, a da se za vršenje ovih prava neće postavljati nikakva ograničenja, osim onih koja su propisana zakonom i neophodna u demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbednosti ili javne bezbednosti, radi sprečavanja nereda ili kriminala, zaštite zdravlja ili morala ili radi zaštite prava i sloboda drugih⁵. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima sadrži odredbe kojima priznaje pravo mirnog okupljanja i određuje predmet njenog ograničenja⁶.

⁴ Član 20 stav 1 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima (1948) glasi: „Svako ima pravo na slobodu mirnog okupljanja i udruživanja”.

⁵ Član 11 stav 1 Evropske konvencije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama (1950) glasi: „Svako ima pravo na slobodu mirnog okupljanja i slobodu udruživanja sa drugima, uključujući pravo da osniva sindikat i učlanjuje se u njega radi zaštite svojih interesa”, dok stav 2 glasi: „Za vršenje ovih prava neće se postavljati nikakva ograničenja, osim onih koja su propisana zakonom i neophodna u demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbednosti ili javne bezbednosti, radi sprečavanja nereda ili kriminala, zaštite zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih. Ovim se članom ne sprečava zakonito ograničavanje vršenja ovih prava pripadnicima oružanih snaga, policije ili državne uprave”.

⁶ Član 21 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (1966) glasi: „Priznaje se pravo mirnog okupljanja. Vršenje ovog prava može samo da bude predmet ograničenja nametnutih u skladu sa zakonom, a koja su potrebna u jednom demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbednosti, javne bezbednosti, javnog reda ili radi zaštite javnog zdravlja ili morala ili prava i sloboda drugih lica”.

Veoma značajnu ulogu u domenu ostvarivanja ljudskih prava i osnovnih sloboda i uspostavljanju određenih standarda njihove zaštite, kako bi se unapredilo njihovo poštovanje i doprinelo usaglašavanju zakonodavstava u zemljama članicama Saveta Evrope⁷ sa postignutim standardima Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu. Što se tiče ostvarivanja i zaštite slobode mirnog okupljanja, postoji jedan zanimljiv slučaj u sudskoj praksi ovog Suda, a to je slučaj Aleksejev protiv Rusije⁸. Naime, podnositelj predstavke Aleksejev, koji je aktivista za prava homoseksualaca, pozivao se na kršenje prava na mirno okupljanje, imajući u vidu zabranu javnog događaja koji je organizovao 2006., 2007. i 2008. godine u Moskvi. Takođe se žalio i na to da mu nije bio obezbeđen efikasan pravni lek na navodnu povredu njegovog prava na mirno okupljanje, kao i da se vlast u Moskvi ponašala diskriminatorski. Podnositelj predstavke je 2006. godine u Moskvi organizovao Paradu kako bi skrenuo pažnju javnosti na diskriminaciju seksualnih manjina u Rusiji, sa namerom da se promoviše poštovanje ljudskih prava i osnovnih sloboda i pozovu svi na toleranciju prema LGBT osobama. Tim povodom se gradonačelnik Moskve oglasio obaveštavajući javnost da se nikakva Gej parada neće održati, da će biti zabranjena i da će svaki pokušaj postupanja protivno odlukama vlasti biti najstrožije kažnjen. Takođe je izneo i svoj stav da homoseksualnost smatra za nešto neprirodno. Vlasti su odbile da izdaju dozvolu za održavanje Parade ponosa pozivajući se na javni red, prevenciju nereda i zaštitu zdravlja, morala i prava i sloboda drugih. Podnositelj predstavke je nakon toga podneo tužbu sudu, koji ju je odbio pozivajući se na odredbe Zakona o okupljanju, s obzirom na to da su vlasti odgovorne za obezbeđivanje sigurnosti i bezbednosti skupa. Aleksejev je potom podneo žalbu drugostepenom sudsnom postupku. Odlukom drugostepenog suda žalba je odbijena sa obrazloženjem da je prvostepena presuda bila zakonita i opravdana, s obzirom na sve okolnosti slučaja. I 2007. godine, kada su pokušali da organizuju Paradu, dogodila se identična situacija koja se takođe završila pred sudsom sa istim ishodom i posledicom, a zatim i naredne godine, s tim da su i pored istog scenarija uspeli da održe okupljanje.

⁷ Srbija je postala članica Saveta Evrope 3. aprila 2003. godine, a nakon usvajanja deklaracije o nezavisnosti Crne Gore od 3. juna 2006., a u skladu sa članom 60 Ustavne povelje državne zajednice Srbija i Crna Gora, Komitet ministara je na svom 967. sastanku usvojio deklaraciju o nastavku članstva Srbije iz Zajednice država Srbija i Crna Gora u Savetu Evrope i produžavanju obezbeđivanja dužnosti i obaveza. Više na sajtu: http://www.coe.org.rs/def/tdoc_sr-serbia_and_coe/?conid=26 Stranici pristupljeno 5.5.2013.

⁸ Case of Alekseyev v. Russia, Application no. 4916/07, 25924/08, 14599/09. Presuda je postala pravnosnažna 11. aprila 2011. godine.

nje u trajanju od deset minuta. Zbog svega toga podnositac predstavke se obratio Evropskom sudu za ljudska prava u Strazburu smatrajući da mu je prekršeno pravo, odnosno sloboda mirnog okupljanja koja je garantovana članom 11 Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda⁹. On je smatrao da zabrana Parade nije bila u skladu sa zakonom i da nije težila nikakvom legitimnom cilju, niti je bilo neophodno u demokratskom društvu. Vlada Rusije je osporila taj argument i navela da su vlasti delovale zakonito i u okviru polja slobodne procene kada su odlučivale da zabrane događaje te vrste kako bi se zaštitio javni red i mir. Država se takođe branila stavom da nije postojala nijedna druga mera kako bi se adekvatno moglo odupreti bezbednosnom riziku koji je postojao i da je na ovakav način reagovala kako bi se zaštitio moral, jer promovisanje homoseksualizma nije u skladu sa religijskim shvatanjima većine stanovništva. Evropski sud je predstavku proglašio dopuštenom i istakao da je nesporno da zabrana održavanja Parade ponosa predstavlja mešanje vlasti u uživanju slobode mirnog okupljanja koja je zagarantovana članom 11 stavom 1 Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda. Sud isto tako smatra da država nije uspela da sprovede pravilnu i adekvatnu procenu bezbednosnog rizika za učesnike u tim događajima, kao i za javni red i mir. Sud je pronašao da je postojala povreda člana 11 Evropske konvencije i da sama zabrana nije bila neophodna u demokratskom društvu. Kako se podnositac predstavke žalio i na kršenje člana 13 i 14 Konvencije¹⁰, Sud je ustanovio da je postojala povreda, te je jednoglasno odlučio da je država obavezna da podnosiocu predstavke isplati određenu sumu novca na ime nematerijalne štete i dosudio mu je naknadu svih troškova u postupku.

⁹ Član 11 stav 1 Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda glasi: „Svako ima pravo na slobodu mirnog okupljanja i slobodu udruživanja s drugima, uključujući pravo da osniva sindikat i učlanjuje se u njega radi zaštite svojih interesa”, dok je u stavu 2 predviđeno da se za vršenje tih prava neće postavljati nikakva ograničenja, osim onih koja su propisana zakonom i neophodna u demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbednosti ili javne bezbednosti, radi sprečavanja nereda i kriminala, zaštite zdravlja ili morala ili radi zaštite prava i sloboda drugih.

¹⁰ Član 13 Konvencije glasi: „Svako kome su povređena prava i slobode predviđeni u ovoj Konvenciji ima pavo na delotvoran pravni lek pred nacionalnim vlastima, bez obzira jesu li povredu izvršila lica koja su postupala u službenom svojstvu”. Član 14 Konvencije glasi: „Uživanje prava i sloboda predviđenih u ovoj Konvenciji obezbeđuje se bez diskriminacije po bilo kom osnovu, kao što su pol, rasa, boja kože, jezik, veroispovest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno poreklo, veza s nekom nacionalnom manjinom, imovno stanje, rođenje ili drugi status”.

Sudska praksa Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu je izvršila, a i dalje vrši, značajan uticaj na promenu, usaglašavanje i prilagođavanje određenih zakonskih rešenja i propisa, pre svega u zemljama članicama Saveta Evrope. Međutim, praksa ovog suda je isto tako od velikog značaja i za mnoge druge, vanevropske zemlje, koje pomno prate rad ovog suda i nastoje da usaglase svoja nacionalna zakonodavstva sa njegovim stavovima. Ona je od velikog značaja i za modernizovanje pravnih pravila, kao i stavova koji su tradicionalno opstajali u društvu i zakonodavstvu pojedinih zemalja.

Danas se u Republici Srbiji ne tako retko suočavamo sa situacijama u kojima se krše ljudska prava i osnovne slobode, kao i sa izazovima njihove potpune i efikasne primene i zaštite, iako su proglašena i zaštićena ratifikovanim međunarodnim dokumentima i pozitivnim zakonodavstvom. Ovo posebno važi za zabranu diskriminacije na osnovu seksualne orientacije, ostvarivanje slobode mirnog okupljanja pripadnika LGBT populacije i zaštitu pripadnika ove manjinske grupe. Analizirajući praksu pojedinih zemalja, čini mi se da ovo nije problem koji se javlja samo u našoj zemlji, već je takođe prisutan i u drugim zemljama, pogotovo u onim u kojima je tradicionalno patrijarhalno nasleđe još uvek dosta ukorenjeno (Dobrić-Brankov, 2010: 62, 63; Kandido-Jakšić, 2012). Ljudska prava i slobode se, bez obzira na sveopšte prihvatanje osnovnih i univerzalnih vrednosti, ipak krše i to se dešava sistematski i masovno i veoma je rasprostranjeno, manje ili više, u svim delovima sveta. Da li je takvo stanje poraz i neuspeh države, društva ili svakog pojedinca ponaosob?

Homoseksualnost i zabrana diskriminacije na osnovu seksualne orientacije

Pripadnici seksualnih manjina egzistiraju u svim kulturama, društvima, kao i svim delovima sveta, tako da pojava homoseksualizma nije nova, postojala je kroz čitavu istoriju i istorijski razvoj svakog društva, pa možemo reći da su oni stalni deo univerzalnog ljudskog postojanja (Mršević, 2007: 188). Homoseksualni odnos je u našoj državi predstavljaо krivično delo sve do 1994. godine, kada je dekriminalizovan, pa se i moglo očekivati od jednog prilično konzervativnog i tradicionalnog društva da se tolerantniji i fleksibilniji stavovi po ovom pitanju i pitanju homofobije ne mogu za tako relativno kratak period u potpunosti usvojiti i prihvati. Za sve je potrebno vreme, a naročito ako je po sredi promena mentaliteta i nasleđa iz prošlosti. Međutim, to

nikako ne umanjuje napore koje država i društvo u celini treba da ulože kako bi se postepeno promenili duboko ukorenjeni stavovi. Homoseksualnost je takođe veoma dug vremenski period smatrana za psihološki poremećaj identiteta, ali je 1990. godine homoseksualnost izbrisana sa liste bolesti, kada je u okviru Svetske zdravstvene organizacije doneta deseta revizija Međunarodne klasifikacije bolesti¹¹, povreda i uzroka smrti. Iako je medicinski i naučno dokazano da se homoseksualnost ne smatra bolešću, u mnogim društvenim sredinama i dalje predstavlja vrstu tabu teme. Pre svega, situacija je takva zbog nedovoljne informisanosti o samoj pojavi homoseksualizma, ali takođe i zbog brojnih stereotipa i predrasuda koje preovlađuju, a na čijem otklanjanju svakako treba raditi i uložiti napor (Dobrić-Brankov, 2010:35, 62, 63). Stereotipi i predrasude predstavljaju stavove koji se razvijaju i održavaju usled nedostataka informacija i neznanja (Dobrić-Brankov, 2010:35). U tom pogledu posebno značajnu ulogu imaju nevladine organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava i osnovnih sloboda i zabranom diskriminacije, tako što zastupaju žrtve pred državnim organima i javno izražavaju antidisplinacione stavove i to kroz razne vrste izveštaja, analiza, kampanja, organizovanjem skupova, izdavanjem raznih publikacija i slično. One na taj način nastoje da zaštite ciljeve i interes različitih interesnih grupa, kao i da podignu nivo svesti i tolerancije u društvu na što je moguće viši nivo. Shodno tome, postavlja se jedno veoma važno pitanje: Da li je svest ljudi i društvene zajednice uopšte, kao i politička struktura dospela taj nivo što se tiče uvažavanja i prevazilaženja društvenih ali i prirodnih različitosti ljudi? Diskutabilno je da li u našoj državi i u našem društvu postoji, odnosno da li postoji u dovoljnoj meri, volja i spremnost kako nadležnih državnih organa, tako i velikog dela populacije da se razlike i različitosti prihvate, a pogotovo ako se radi o različitom seksualnom opredeljenju, s obzirom da je prag tolerancije u toj oblasti kod nas, nažalost, na izuzetno niskom nivou.

To se može zaključiti i iz redovnog godišnjeg izveštaja poverenice za zaštitu ravnopravnosti za 2010. godinu, u kome se ističe da je diskriminacija na osnovu seksualne orientacije zapravo veoma rasprostranjena u Srbiji i da postoji izuzetno velika prisutnost homofobije, predrasuda i netrpeljivosti u društvu (Redovan godišnji izveštaj poverenika za zaštitu ravnopravnosti, 2011:47). Bez obzira što postoji dobar antidisplinacioni pravni okvir, LGBT osobe se i dalje suočavaju sa diskriminacijom, nasiljem, uzinemiravanjem, šika-

¹¹ <http://www.who.int/classifications/icd/en/> Stranici pristupljeno 15.11.2011.

niranjem, pretnjama, govorom mržnje, ali i sa sporošću i neefikasnošću nadležnih državnih organa i institucija u pružanju odgovarajuće pravne zaštite. U izveštaju se još navodi da bi čak polovina građana odbacila svoje bližnje, ako bi znali da su oni homoseksualno opredeljeni i da većina njih smatra da je homoseksualnost bolest, dok je stav 69% građana da se država pitanjem diskriminacije i njenog suzbijanja ne bavi u dovoljnoj meri. Najveći broj pritužbi, koje su upućene poverenici za zaštitu ravnopravnosti, jesu one koje se odnose na seksualnu orientaciju, a zatim na nacionalnu pripadnost i etničko poreklo.

I istraživanje Cesida¹² i Gej strejt alianse od marta 2010. godine pokazuje da 56% građana Srbije misli da je homoseksualizam opasan po društvo, a 5% bi čak primenilo nasilje prema homoseksualno opredeljenom delu populacije. I pored ovakve statistike, oko 65% stanovništva ne podržava vršenje nasilja prema seksualnim manjinama, a čak 60% smatra da bi nasilje trebalo da bude sankcionisano. Ipak, prema istraživanju oko 20% građana opravdava nasilje prema LGBT osobama, a 38% homoseksualnost smatra za izmišljotinu sa zapada, koja će da uništi porodicu i srpsku tradiciju. Istraživanje je izvršeno na reprezentativnom uzorku od 1405 ispitanika.

Nespremnost države i društva da preuzme odgovornost i da se ozbiljno uhvati u koštač sa ovom problematikom u oblasti obezbeđivanja ostvarivanja i zaštite ljudskih prava, osnovnih sloboda i zabrane diskriminacije po bilo kom osnovu, a naročito slobode mirnog okupljanja LGBT osoba, dovodi do rezultata koji su zaista poražavajući za društvo koje sebe smatra demokratiskim i civilizovanim, kao i za državu u čijem Ustavu je proklamovano da je to država „zasnovana na vladavini prava i socijalnoj pravdi, na načelima građanske demokratije, ljudskim i manjinskim pravima i slobodama i pripadnosti evropskim principima i vrednostima“¹³. Takvim poražavajućim rezultatima se najpre mogu smatrati brojni primeri vršenja verbalnog i fizičkog nasilja, neosnovana zabrana mirnog okupljanja, izvrgavanje poruzi, stigmatizacija najgore vrste, kao i vredanje ljudskog dostojanstva pripadnika LGBT populacije, ali, takođe, se veoma često diskriminatorsko ponašanje i postupanje toleriše,

¹² Centar za slobodne izbore i demokratiju. Rezultati istraživanja dostupni na: <http://www.gay-serbia.com/srbija-uporno-homofobična-4042/>, Stranici pristupljeno 20.01.2012

¹³ Član 1 Ustava Republike Srbije (Službeni glasnik RS, broj 98/2006), kao i član 3 koji glasi: „Vladavina prava je osnovna prepostavka Ustava i počiva na neotudivim ljudskim pravima. Vladavina prava se ostvaruje slobodnim i neposrednim izborima, ustavnim jemstvima ljudskih i manjinskih prava, podelom vlasti, nezavisnom sudskom vlašću i povinovanjem vlasti Ustavu i zakonu“.

pa čak i opravdava imajući u vidu da reakcija države i njenih organa izostaje u ovim situacijama ili pak nije zadovoljavajuća (Izveštaj o istraživanju javnog mnjenja – Odnos građana prema diskriminaciji u Srbiji, 2012:13; United States Department of State, 2012:28). U praksi se postojeći mehanizmi zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda slabo koriste iz razloga što same žrtve ili nisu svesne da takva zaštita postoji ili jednostavno nemaju poverenja u pravnu državu (Benedek, 2002:14) i institucije koje se bave obezbeđivanjem pravne zaštite. Prema tome, često se dešava da žrtve ne prijavljuju slučajevе diskriminacije tako da dolazi do situacije da se izvršeno nasilje ili diskriminacija i ne mogu otkriti (Zaštitnik građana Republike Srbije, 2011:5).

Organizacije koje se bave zaštitom prava i interesa gej populacije u Srbiji ulažu i čine sve moguće napore kako bi se celokupna situacija promenila i zaista se trude da se naše društvo informiše i stanje svesti povodom ovakvih i sličnih pitanja argumentovano promeni. Prema istraživanju koje je sproveo Centar za istraživanje javnih politika, LGBT populacija u našoj državi nema poverenja u državne organe i institucije, tačnije u vojsku i policiju kada se radi o njihovoј zaštiti i obezbeđivanju bezbednosti,¹⁴ jer je prisutno diskriminatorno ponašanje prema seksualnim manjinama. Takođe se navodi da su osobe koje su bile intervjuisane izjavile da ne bi prijavili slučaj nasilja zato što su mišljenja da vlada nespremnost policije da se izbori sa tim, a pritom i strahuju da bi to moglo da dovede do institucionalne diskriminacije. Prema istraživanju javnog mnjenja u Srbiji, koje je, za potrebe Poverenika za zaštitu ravnopravnosti sprovedeno od strane Centra za slobodne izbore i demokratiju uz podršku Programa Ujedinjenih nacija za razvoj, najveća socijalna distanca je izražena prema LGBT osobama, a veoma je zanimljiv i podatak da više od petine građana ocenjuje izvršnu vlast, odnosno Vladu, kao instituciju koja najviše diskriminiše, a zapravo ona treba najviše da pomogne u ovoj oblasti i rešavanju ovakvih problema u društvu (Izveštaj o istraživanju javnog mnjenja – Odnos građana prema diskriminaciji u Srbiji, 2012:27, 33). Prema tome, može se primetiti velika doza nepoverenja građana u pravne mehanizme u državi i to je zaista preraslo u ogroman problem koji je stvoren pasivnošću nadležnih organa (United States Department of State, 2012:28). Od države i državnih organa i nadležnih institucija se očekuje da rade potpuno suprotno i da ozbiljnije počnu da shvataju i primenjuju sam koncept ljudskih prava i osnov-

¹⁴ <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/297020/Gej-populacija-u-Srbiji-ne-veruje-policiji-i-vojsci, stranici pristupljeno 20.12.2011.>

nih sloboda. Potrebno je da upravo oni budu ti koji će stvarati preduslove i atmosferu za uživanje ljudskih prava i osnovnih sloboda i njihovu efikasnu pravnu zaštitu i da promovišu model ponašanja koji će se bazirati na toleranciji svakog vida ponašanja kroz koje se ispoljava sloboda ličnosti, kako bi se svi, pa i seksualne manjine, osećale kao ravnopravni članovi našeg društva.

(Ne)održavanje Parade ponosa u Beogradu

Parade ponosa kao javni skupovi, koji se već decenijama organizuju u zemljama širom Evrope, a pogotovo u državama zapadne Evrope i koje u tim gradovima predstavljaju kulturne manifestacije i turističke atrakcije, zapravo za sobom nose poruke kojima se promoviše jednakost, ravnopravnost, tolerancija i borba protiv diskriminacije (Mršević, 2009:315). Naime, u našoj državi i pretežno homofobičnom društvu kakvo je srpsko, situacija povodom toga je potpuno drugačija.

Prvi pokušaj održavanja Povorke ponosa u Beogradu dogodio se 2001. godine nakon demokratskih promena koje su se desile 2000. godine, a koji je rezultirao vandalizmom, brutalnim nasiljem i prebijanjem pripadnika LGBT populacije koji su bili učesnici Parade. Za takve nemile događaje niko nije pozvan na odgovornost (Zaštitnik građana Republike Srbije, 2011:7). Fizički su bili napadnuti i novinari, kao i slučajni prolaznici koji su se u to vreme našli na ulicama Beograda, tako da je na taj način faktički prekinuta i sama Parada, koja je tada po prvi put organizovana u Srbiji. Pripadnici seksualnih manjina su tada želeli da time obeleže Međunarodni dan ponosa homoseksualaca i lezbejki (Beogradski centar za ljudska prava, 2002:284). Organizatori tadašnje Parade su ovaj skup uredno, i u skladu sa svim zakonskim i podzakonskim propisima, prijavili nadležnim državnim organima, kao i sve pretnje koje su povodom toga dobijali od strane desničarskih i ekstremističkih organizovanih grupa. I pored toga što su pripadnici policije na vreme obavešteni i upozorenji o eventualnim incidentima i pretnjama nasiljem i uprkos njihovim obećanjima da će obezbeđenje biti adekvatno, to se nije desilo, jer nisu bile preduzete sve potrebne mere prevencije kako bi se nasilje sprečilo i učesnici javnog skupa zaštitili. Na ovaj način prekršena je zajemčena sloboda mirnog okupljanja građana. U izveštaju Beogradskog centra za ljudska prava iz 2002. godine navodi se nekoliko podataka koje bi trebalo pomenuti (Beogradski centar za ljudska prava, 2002:189). Naime, ističe se da je tom prilikom šest osoba zadobilo lakše

telesne povrede, ali da je bilo i osam lakše i teže povređenih policajaca. Pri-vedena je 31 osoba zbog narušavanja javnog reda i mira i zbog onemogućavanja održavanja javnog skupa. Zahtevi za pokretanje prekršajnog postupka su podneti gradskom sudiji za prekršaje protiv 38 punoletnih i 10 maloletnih osoba, a svega njih pet je kažnjeno kaznom zatvora od 10 do 22 dana, dok su četiri osobe kažnjene novčanom kaznom i protiv 17 osoba je pokrenut postupak, a u ostala 22 slučaja postupak je obustavljen.

Drugi pokušaj organizovanja Gej parade je bio 2009. godine kada je bila zakazana za 20. septembar. Krajem marta iste godine usvojen je i Zakon o zabrani diskriminacije¹⁵, koji izričito kao osnov za zabranu diskriminacije u čl. 21 predviđa i seksualnu orientaciju¹⁶. Upravo je taj član, koji predviđa ovaj antidiskriminacioni osnov, izazvao oštре kritike i odjek u javnosti, a naročito reakciju pojedinih političkih partija i njenih predstavnika, kao i reakciju Srpske pravoslavne crkve. Srpska pravoslavna crkva je čak, nakon javne rasprave o ovom Zakonu, zahtevala da se predlog ovog zakona povuče iz skupštinske procedure, što je i učinjeno (Beogradski centar za ljudska prava, 2010:57). Ovakvim postupanjem Srpska pravoslavna crkva je jasno pokazala da ne samo da može, već da stvarno i utiče na zakonodavnu vlast i sam rad Skupštine i proceduru donošenja zakonskih propisa. Ovaj čin je očekivano izazvao izuzetnu medijsku pažnju kao i pažnju i nezadovoljstvo građana i brojnih organizacija iz nevladinog sektora, tako da je posle nekoliko dana predlog ponovo vraćen u skupštinsku proceduru i konačno usvojen 26. marta 2009. godine.

Parada ponosa, koja je trebalo te godine da se održi, dobila je brojnu podršku međunarodnih organizacija, stranih ambasada, predstavnika ministarstava i javnih ličnosti. Kao i prethodni put, stizale su pretnje organizatorima i učesnicima Prajda, da će Parada, ako bude trebalo i nasilno biti sprečena. Naročito oštре pretnje su dolazile od strane predstavnika organizacije Obraz, ali i iz vrha Srpske pravoslavne crkve, kada je mitropolit Crnogorsko-primorski nazvao Paradu ponosa povorkom srama i Sodomom i Gomorrom.¹⁷ Uprkos svim obećanjima i silnim uverenjima predstavnika policije da će okupljanje gej populacije biti zaštićeno, a nasilje sprečeno, iz Ministarstva

¹⁵ Zakon o zabrani diskriminacije, Službeni glasnik RS, br. 22/2009.

¹⁶ Član 21 Zakona o zabrani diskriminacije: "Seksualna orientacija je privatna stvar i niko ne može biti pozvan da se javno izjasni o svojoj seksualnoj orientaciji. Svako ima pravo da se izjasni o svojoj seksualnoj orientaciji, a diskriminatorsko postupanje zbog takvog izjašnjavaanja je zabranjeno."

¹⁷ <http://www.parada.rs/index.php/sr/istorijat, stranici pristupljeno 22.12.2011.>

unutrašnjih poslova je stiglo rešenje kojim se iz bezbednosnih razloga odnosno zbog ekstremno visokog stepena rizika lokacija skupa premešta iz centra grada na plato ispred Palate Srbije. Organizatori Prajda su ovo rešenje MUP-a shvatili kao indirektnu zabranu uredno prijavljenog javnog skupa, tako da su, jedan dan pre nego što je trebalo da se održi, doneli odluku i izneli saopštenje u javnost da povorke neće ni biti.

Smatrajući da su im time grubo prekršena Ustavom zagarantovana prava i slobode, a pre svega sloboda mirnog okupljanja, organizatori Parade ponosa podneli su ustavnu žalbu Ustavnom суду Republike Srbije, koji je u svojoj odluci od 22. decembra 2011. godine usvojio ustavnu žalbu organizatora Parade ponosa 2009. godine.¹⁸ U odluci Ustavnog suda se konstatuje da su nadležni državni organi zabranom Povorke prekršili Ustav Republike Srbije, odnosno slobodu mirnog okupljanja građana koja je zagarantovana i domaćom pravnom regulativom i međunarodnim ugovorima koje je naša država usvojila i ratifikovala. Beogradski centar za ljudska prava, koji je zastupao organizatore Parade pred Ustavnim sudom RS i Evropskim sudom za ljudska prava u Strazburu, navodi da je ova odluka posebno značajna, jer pruža mogućnost podnošenja zahteva za naknadu štete zbog zabrane odnosno otkazivanja javnog skupa.¹⁹

Odluka Ustavnog suda predstavlja veoma značajan korak napred u oblasti zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda u našoj državi i predstavlja mali, ali ne i zanemarljiv, pomak što se tiče spremnosti i volje nadležnih državnih organa da izvršavaju svoje ustavom i zakonom utvrđene obaveze. Međutim, ova odluka bi trebalo da ima uticaj i na izvršnu vlast za ubuduće u smislu poštovanja obaveza preuzetih ratifikovanim međunarodnim dokumentima i garantovanih našim Ustavom. Naime, dužnost je izvršne vlasti da obezbedi slobodu mirnog okupljanja i zaštitu svih građana podjednako od bilo kog vida nasilja i diskriminacije. Zakoni će biti efikasni samo ukoliko se primenjuju u skladu sa svrhom i ciljem zbog kojeg su i doneti i samo na taj način neće ostati mrtvo slovo na papiru. Uostalom, šta vrede dobri, kvalitetni i savremeni zakoni, ako se oni ne primenjuju, a pogotovo ako ih ne primenjuju državni organi kojima je to dužnost, kao ni ako se kršenje zakona od strane građana, koji su takođe dužni

¹⁸ http://www.bgcentar.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=885:ustav-ni-sud-je-odlucio-da-su-zabranom-povorke-ponosa-2009-vlasti-prekrse-ustav-republike-srbije&catid=58:saoptenja&Itemid=71, stranici pristupljeno 28.12.2011.

¹⁹ http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2011&mm=12&dd=30&nav_category=12&nav_id=569993, stranici pristupljeno 30.12.2011.

da poštuju zakone svoje zemlje, ne sankcioniše. Iako Parada 2009. godine nije formalno zabranjena, odlukom Ustavnog suda je potvrđeno da je zapravo neobrazloženo rešenje Ministarstva unutrašnjih poslova o promeni lokacije predstavlja odnosno imalo značenje faktičke zabrane okupljanja dela populacije koji su homoseksualno orijentisani. Stoga se može smatrati da je ova odluka Ustavnog suda od velikog značaja, kako za dalju sudsku praksu tako i za formiranje pozitivnih stavova u vezi sa ovom tematikom.

Treći pokušaj održavanja Prajda u Beogradu je bio 10. oktobra 2010. godine i završio je uspešnije nego prethodnih godina, tako da predstavlja prvu održanu Paradu ponosa u Srbiji nakon prethodna dva neuspešna pokušaja organizovanja 2001. i 2009. godine (Beogradski centar za ljudska prava, 2011:308). Pozitivnom ishodu tadašnje Parade ponosa je u mnogome doprinela spremnost pripadnika policijskih snaga da se blagovremeno i ozbiljnije pozabave obezbeđivanjem i garantovanjem bezbednosti i sigurnosti učesnika Prajda i održavanjem samog javnog skupa. Naime, veliki broj policijskih snaga, čak više od 5000 policajaca, bili su raspoređeni oko predviđenog mesta okupljanja učesnika parade. Ovog puta Povorka je dobila podršku i zeleno svetlo i od strane državnih institucija, kao i većine političkih partija, pa se može reći da politička volja tada nije izostala. Kako se navodi u izveštaju Beogradskog centra za ljudska prava, politička podrška je više bila motivisana potrebom da se u Srbiji obezbede preduslovi za proces evropskih integracija i olakša njen put ka ravnopravnom članstvu u Evropskoj Uniji, nego što je Parada shvatana, kao što bi inače trebalo, kao skup kojim se želi istaći i promovisati načelo jednakosti, ravnopravnosti, tolerancije, ljudskih prava i zabrane diskriminacije (Beogradski centar za ljudska prava, 2011:309). S druge strane, preteće poruke organizatorima, učesnicima i homoseksualcima su stizale i preko društvene mreže Facebook, dok su se na ulicama gradova mogli videti mnogobrojni graffiti sa pretećim sadržajem i govorom mržnje. Brojne desničarske i navijačke organizacije koje su slale poruke pretnje nasiljem su, nakon izjave mitropolita crnogorsko-primorskog, prosto dobole ohrabrenje i vrstu dodatnog opravdanja i podrške u svojim namerama po pitanju Povorke ponosa. Naime, mitropolit je Paradu okarakterisao kao nasilničku propagandu, a šetnju ulicama Beograda kao nasilje i dodao da „Ne treba nikad izgubiti iz vida vječnu simboliku Sodome i Gomore: ovi gradovi i ljudi u njima su uništeni, sagorijevši u sumporu i ognju, upravo zato što su pretvorili prirodno upotrebljavanje muškog

i ženskog u nastrano i neprirodno".²⁰ Takođe je i Sinod Srpske pravoslavne crkve, uprkos javnom pozivu svim vernicima da ne vrše nasilje, oštro osudio sve učesnike Parade izjavljujući da oni time ugrožavaju javni moral.

Na Paradi, koja je održana zakazanog datuma, zabeleženo je prisustvo stranih diplomata, javnih ličnosti, predstavnika vlasti, pojedinih političkih partija i nevladinih organizacija. Uprkos svemu, manifestacija je prošla u miru u smislu da su policijske snage uspele da spreče protivnike Parade, odnosno pripadnike ekstremističkih grupa i huligane, da priđu mestu događaja i time da zaštiti sve njene učesnike. Međutim, i pored svih napora da se spreči vandalizam došlo je do oštećenja sedišta nekih stranaka, ambasada, prodavnica, pokretnog mamografa, vozila i time je pričinjena značajna materijalna šteta koja je procenjena na preko milion evra²¹. Povređeno je oko 132 pripadnika policijskih snaga i 25 građana, dok je oko 250 lica privredno i uhapšeno zbog izazivanja nereda.²² Prvo osnovno tužilaštvo u Beogradu je nakon toga podiglo prvi optužni predlog protiv izgrednika, te je Prvi osnovni sud u Beogradu doneo i prve presude zbog ometanja službenog lica u obavljanju službene delatnosti tokom održavanja Parade ponosa (Izveštaj Beogradskog centra za ljudska prava, 2011:314). Uhapšen je i vođa organizacije „Obraz“ i to pre nego što je Prajd i počeo, a kao dokaz da je upravo on bio organizator napada na razne objekte navode se spiskovi sa punktovima, kao i spisak napadača koji su nađeni kod njega.²³ Povodom tadašnjeg Prajda, Prvi osnovni sud u Beogradu doneo je prvostepenu presudu kojom je utvrđeno da je tadašnji gradonačelnik Jagodine i predsednik parlamentarne političke partije Jedinstvena Srbija izvršio težak oblik diskriminacije pripadnika LGBT populacije na osnovu sek-

²⁰ <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/211033/Crkva-dala-vetar--u-ledja--protivnicima-gej-parade> stranici pristupljeno 30.12.2011.

²¹ Posebno pitanje je naravno u ime kojih vrednosti (da li očuvanja partijarhalnog morala, tradicionalnih porodičnih vrednosti i sl) se može pravdati *nanošenje ogromne materijalne štete*, pored već pomenutih ljudskih žrtva, u jednoj i onako siromašnoj zemlji bezobzirnim uništavanjem iste, jer će naneta šteta ipak morati da se naknadi iz budžeta, i da li takve rušilačke vrednosti deli većina građana. Čini se da je time dat vrlo loš primer mladima, da umesto da čuvaju i izgrađuju svoju zemlju oni je nemilosrdno i nekažnjeno uništavaju. Da li je to patriotizam i ispoljavanje ljubavi prema svojoj zemlji ili slabost države da obezbedi negovanje i vrednovanje stvaralačkih, kreativnih sposobnosti svojih članova, posebno mlade generacije?

²² <http://www.parada.rs/index.php/sr/istorijat>, stranici pristupljeno 22.12.2011.

²³ <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/211445/Obraz-nije-sam-mogao-da-organizuje-nasilje>, stranici pristupljeno 15.11.2011.

sualne orijentacije i time prekršio odredbe Zakona o zabrani diskriminacije od 2009. godine.²⁴ Postupak je pokrenut krajem avgusta 2011. godine tužbom zbog govora mržnje, povrede ravnopravnosti, jednakosti i zbog diskriminacije koja je učinjena putem javnih glasila.²⁵ Sud je, naime, okrivljenom zabranio da ponavlja izvršenu diskriminaciju i da podnosiocima tužbe, tačnije Gej strejt ali-jansi, nadoknadi sudske troškove. Ovo je istovremeno i prva presuda povodom kršenja pomenutog Zakona, odnosno prva presuda čiji je antidiskriminacioni osnov seksualna orijentacija²⁶. Ova odluka Prvog osnovnog suda u Beogradu je svakako ohrabrujući potez u domenu zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda, koja daje nadu da se i ubuduće može očekivati dosledan stav nadležnih državnih organa u pogledu sankcionisanja svakog kršenja zakona i drugih propisa,

²⁴ [http://www.blic.rs/Vesti/Hronika/287124/Palma-osudjen-zbog-diskriminacije-gej-populacije,_stranici_pristupljeno 20.01.2012](http://www.blic.rs/Vesti/Hronika/287124/Palma-osudjen-zbog-diskriminacije-gej-populacije,_stranici_pristupljeno_20.01.2012).

²⁵ Sudski postupak je pokrenut zbog diskriminacije učinjene izjavom da „stav Jedinstvene Srbije i moj lični stav je – mi smo protiv svakog skupa gde homoseksualci demonstriraju ulicama Beograda i žele da prikažu nešto što je bolest da je normalno“. Izvor: [http://www.cks.org.rs/2011/11/presuda-draganu-markovicu-palmi-zbog-teskog-oblika-diskriminacije-lgbt-populacije,_stranici_pristupljeno 20.01.2012](http://www.cks.org.rs/2011/11/presuda-draganu-markovicu-palmi-zbog-teskog-oblika-diskriminacije-lgbt-populacije,_stranici_pristupljeno_20.01.2012).

²⁶ Prekršeni su članovi 11, 12, 13 i 21 Zakona o zabrani diskriminacije (Službeni glasnik RS, br. 22/2009), član 11 koji propisuje govor mržnje glasi: „Zabranjeno je izražavanje ideja, informacija i mišljenja kojima se podstiče diskriminacija, mržnja ili nasilje protiv lica ili grupe lica zbog njihovog ličnog svojstva, u javnim glasilima i drugim publikacijama, na skupovima i mestima dostupnim javnosti, ispisivanjem i prikazivanjem poruka ili simbola i na drugi način“. Član 12 glasi: „Zabranjeno je uz nemiravanje i ponižavajuće postupanje koje ima za cilj ili predstavlja povredu dostojanstva lica ili grupe lica na osnovu njihovog ličnog svojstva, a naročito ako se time stvara strah ili neprijateljsko, ponižavajuće i uvredljivo okruženje“. U članu 13 Zakona su predviđeni teški oblici diskriminacije, a oni su sledeći: izazivanje i podsticanje neravnopravnosti, mržnje i netrpeljivosti po osnovu nacionalne, rasne ili verske pripadnosti, jezika, političkog opredeljenja, pola, rodnog identiteta, seksualnog opredeljenja i invaliditet; propagiranje ili vršenje diskriminacije od strane organa javne vlasti i u postupcima pred organima javne vlasti; propagiranje diskriminacije putem javnih glasila; ropstvo, trgovina ljudima, apartheid, genocid, etničko čišćenje i njihovo propagiranje; diskriminacija lica po osnovu dva ili više ličnih svojstava (višestruka ili ukrštena diskriminacija); diskriminacija koja je izvršena više puta (ponovljena diskriminacija) ili koja se čini u dužem vremenskom periodu (produžena diskriminacija) prema istom licu ili grupi lica; diskriminacija koja dovodi do teških posledica po diskriminisanog, druga lica ili imovinu, a naročito ako se radi o kažnjivom delu kod koga je pretežna ili isključiva pobuda za izvršenje bila mržnja, odnosno netrpeljivost prema oštećenom koja je zasnovana na njegovom ličnom svojstvu. Član 21 stav 1 glasi: „Seksualna orijentacija je privatna stvar i нико не може бити позван да се јавно изјасни о својој seksualnoj orijentaciji“, dok stav 2. predviđa да свако има право да се изјасни о својој seksualnoj orijentaciji, а diskriminatorsko postupanje zbog takvog izjašњavanja је забранено.

bez obzira na koga se zakoni odnose i da su, prema tome, svi građani Srbije istinski jednaki pred zakonom i da se tretiraju bez diskriminacije.

Početkom oktobra prošle 2011. godine je, takođe, trebalo da bude održana Parada ponosa, ali je ovoga puta ona izričito bila zabranjena. Tadašnji gradonačelnik Beograda je izjavio za dnevne novine *Blic* da društvo u Srbiji nije spremno za održavanje Parade ponosa i da u državi postoje mnogo veći problemi kojima bi država trebalo da se bavi.²⁷ Činjenica je da u državi zista ima i drugih krupnih problema, ali to ne može i ne treba da bude izgovor za pasivnost nadležnih državnih organa i njihov negativan pristup pojedinih društvenim temama i problemima. Država, koja je ratifikovala određene međunarodne konvencije, jednostavno mora da ispunjava sve obaveze koje je njima preuzela i mora primenjivati odredbe na koje se obavezala, a u suprotnom za to mora biti predviđena i primenjena odgovarajuća sankcija. Kada državni organi ne primenjuju i ne sprovode pravne propise, oni tim činom šire jasnu ali potpuno pogrešnu poruku svim građanima da ni oni ne moraju da ih poštuju i da se ponašaju u skladu sa njima i da pravna regulativa u državi postoji samo formalno.

Nevladine organizacije koje se bave ljudskim pravima su najoštrije osudile zabranu održavanja Parade ponosa u Beogradu, smatrajući da je država time pokazala ne samo da je poražena, nego istovremeno i nespremna da se obračuna sa nasilnicima, huliganima, navijačkim grupama i ostalim desničarskim organizacijama i grupacijama što je posledica ignorisanja problema nasilja nad LGBT osobama i izražene homofobije u srpskom društvu. Oglasili su se i sindikat policije kao i pokret „Dveri“ koji su se usprotivili održavanju i organizovanju Parade ponosa i pozvali organizacije koje se zalažu za prava LGBT osoba da odustanu od toga. Ukoliko one, pak, ne bi odustale od Parade ponosa, sindikat policije i „Dveri“ će pozvati nadležne državne organe da reaguju tako što neće dozvoliti da se povorka održi iz razloga bezbednosti, a pozivajući se na poštovanje tradicionalnih vrednosti većine građana Srbije.²⁸ Paradu ponosa je međutim, podržao Zavod za ravnopravnost polova Autonomne Pokrajine Vojvodine, ističući da ona predstavlja „događaj koji simbolizuje građansku hrabrost onih koji se bore protiv fašizma, nacionalizma, šovinizma i (hetero)seksizma. Svi koji žele da nam društvo bude slobodnije, tolerantnije i ravnopravnije

²⁷ [http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/280643/Djilas-Drustvo-nije-spremno-za-Paradu-ponosa-stranici-pristupljeno 01.12.2011](http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/280643/Djilas-Drustvo-nije-spremno-za-Paradu-ponosa-stranici-pristupljeno-01.12.2011).

²⁸ [http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/278610/Poziv-LGBT-organizacijama-da-odustanu-od-Parade-ponosa-stranici-pristupljeno 10.12.2011](http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/278610/Poziv-LGBT-organizacijama-da-odustanu-od-Parade-ponosa-stranici-pristupljeno-10.12.2011).

treba da podrže hrabre ljudi koji se bore za LGBT prava. Istorija je pokazala da su slobode koje danas uživamo svi, najčešće osvajali upravo oni koji su bili u manjini, oni koje je društvo stavljalo na marginu”.²⁹ U njihovom saopštenju se takođe navodi da se gej parodom želi samo ukazati na probleme sa kojima se pripadnici LGBT populacije u našoj zemlji svakodnevno susreću, a koji na taj način žele da te probleme učine vidljivijim.

Zaključak

Sloboda mirnog okupljanja zaista predstavlja jedan od preduslova za nastanak i opstanak modernog demokratskog društva. Ona je osnov komunikacije između pojedinaca koji imaju slične ili iste interesne ili političku uverenja i kroz slobodu mirnog okupljanja izražavaju određene ideje i bore se za priznavanje pojedinih prava, ispunjenje zajedničkih ciljeva i na taj način koriste i svoju slobodu izražavanja i učestvuju u javnom životu (Dimitrijević i dr, 2007: 249). Veoma je važno da se omogući što uspešnija i potpunija implementacija odredaba kojima se ova oblast normira, a nije dovoljno da se samo donesu i usvoje određena rešenja i dokumenti kojima se regulišu. To prvenstveno znači da je potrebno da se pravnom regulativom izgradi i uredi što efikasniji sistem ostvarivanja i zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda, kao i zabrane diskriminacije, koji bi doveo do uspešnog sprečavanja vršenja diskriminacije i svakog vida nasilja prema različitim marginalizovanim manjinskim grupama, odnosno njenim pripadnicima, a podjednako je važno izgraditi jasnu i efikasnu kaznenu politiku u odnosu na odgovorna lica, s ciljem da se svakom pojedincu obezbedi jednak mogućnost i šansa za miran i dostojanstven život bez obzira na različitosti.

Može se reći da u Srbiji, polazeći od odluka Ustavnog suda Srbije iz 2011. godine i Prvog osnovnog suda u Beogradu iz iste godine, postoje tek ohra-brujući nagoveštaji da će se situacija na tom planu promeniti i zaštita ljudskih prava i osnovnih sloboda istinski unaprediti, ali će tek budućnost pokazati da li se u državi kakva je Srbija može istrajati na doslednom ostvarivanju i zaštiti prava i sloboda svih građana, bez diskriminacije po bilo kom osnovu, a posebno po osnovu seksualne orientacije, obzirom na mnogobrojne i još uvek jake otpore ispoljene u društvu prema pripadnicima LGBT populacije.

²⁹ <http://www.labris.org.rs/lokal/parada-ponosa-beograd-2011-parada-slobode-i-gradjanske-hrabrosti.html>, stranici pristupljeno 20.01.2012.

Literatura

- Alekseyev v. Russia, Application no. 4916/07, 25924/08, 14599/09.
- Benedek, W. (2002) *Za kulturu ljudskih prava na Balkanu*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Beogradski centar za ljudska prava (2002) *Ljudska prava u Jugoslaviji 2001, pravo, praksa i pravna svest u Saveznoj Republici Jugoslaviji i međunarodni standardi ljudskih prava*. Beograd: Autor.
- Beogradski centar za ljudska prava (2010) *Ljudska prava u Srbiji 2009, pravo, praksa i međunarodni standardi ljudskih prava*. Beograd: Autor.
- Beogradski centar za ljudska prava (2011) *Ljudska prava u Srbiji 2010, pravo, praksa i međunarodni standardi ljudskih prava*. Beograd: Autor.
- Dimitrijević, V., Popović, D., Papić, T., Petrović, V. (2007) *Međunarodno pravo ljudskih prava*. Beograd: Dosije.
- Dobrić-Brankov, T. (2010) *Diskriminacija i nasilje na osnovu seksualne orijentacije u okviru vršnjačkih grupa*. Beograd: Labris.
- Kosanović, M., Gajin, S., Milenković, D. (2010) *Zabрана diskriminacije u Srbiji i ranjive društvene grupe*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj, Kancelarija u Srbiji.
- Mršević, Z. (2007) *Ljudska prava i seksualna orijentacija*. Beograd: Pomeramo granice.
- Mršević, Z. (2009) *Sloboda javnog okupljanja između politike i međunarodnog prava. Strani pravni život*, 2, str. 315-344.
- Petrušić, N., Ilić, G., Reljanović, M., Ćirić, J., Matić, M., Beker, K., Nenadić, S., Trninić, V. (2012) *Primena antidiskriminacionog zakonodavstva i krivičnopravna zaštita, Studija slučaja, praksa i preporuke*. Beograd: Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije.
- Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 98/2006.
- Zakon o okupljanju građana, Službeni glasnik RS, b. 51/92, 53/93, 67/93 i 48/94, Službeni list SRJ, br. 21/2001 – odluka SUS i Službeni glasnik RS, br. 101/2005–dr. zakon.
- Zakon o zabrani diskriminacije, Službeni glasnik RS, br. 22/2009.
- Zaštitnik građana Republike Srbije (2011) *LGBT populacija u Srbiji – stanje ljudskih prava i društveni položaj*. Beograd: Autor.

Internet izvori

http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2011&mm=12&dd=30&nav_category=12&nav_id=569993, stranici pristupljeno 30.12.2011.

http://www.bgcentar.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=885:ustavni-sud-je-odluio-da-su-zabranom-povorka-ponosa-2009-vlasti-prekrile-ustav-republike-srbije&catid=58:saoptena&Itemid=71, stranici pristupljeno 28.12.2011.

<http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/278610/Poziv-LGBT-organizacijama-da-odustanu-od-Parade-ponosa>, stranici pristupljeno 10.12.2011.

<http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/280643/Djilas-Drustvo-nije-spremno-za-Paradu-ponosa>, stranici pristupljeno 01.12.2011.

<http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/297020/Gej-populacija-u-Srbiji-ne-veruje-policiji-i-vojsci>, stranici pristupljeno 20.12.2011.

<http://www.blic.rs/Vesti/Hronika/287124/Palma-osudjen-zbog-diskriminacije-gej-populacije>, stranici pristupljeno 20.01.2012.

<http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/211033/Crkva-dala-vetar--u-ledja--protivnicima-gej--parade>, stranici pristupljeno 15.11.2011.

<http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/211445/Obraz-nije-sam-mogao-da-organizuje-nasilje>, stranici pristupljeno 15.11.2011.

<http://www.cks.org.rs/2011/11/presuda-draganu-markovicu-palmi-zbog-teskog-oblika-diskriminacije-lgbt-populacije/>, stranici pristupljeno 20.01.2012.

http://www.coe.org.rs/def/tdoc_sr/serbia_and_coe/?conid=26 Stranici pristupljeno 5.5.2013.

<http://www.gay-serbia.com/srbija-uporno-homofobična-4042/>, stranici pristupljeno 20.01.2012.

<http://www.labris.org.rs/lokal/parada-ponosa-beograd-2011-parada-slobode-i-gradjanske-hrabrosti.html>, stranici pristupljeno 20.01.2012.

<http://www.parada.rs/index.php/sr/istorijat>, stranici pristupljeno 22.12.2011.

<http://www.parada.rs/index.php/sr/istorijat>, stranici pristupljeno 22.12.2011.

<http://www.who.int/classifications/icd/en/>, stranici pristupljeno 15.11.2011.

Izveštaj o istraživanju javnog mnjenja – Odnos građana prema diskriminaciji u Srbiji (2012) Dostupno na: http://www.ravnopravnost.gov.rs/jdownloads/files/izvestaj_diskriminacija__cpe_cesid_undp_decembar_2012.pdf Stranici pristupljeno 5.5.2013.

Kandido-Jakšić, M. (2012) *Muška homoseksualnost*. Dostupno na <http://www.cks.org.rs/2012/04/muska-homoseksualnost/> Stranici pristupljeno 5.5.2013.

Redovan godišnji izveštaj poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2010. godinu (2011) Dostupno na: <http://www.ravnopravnost.gov.rs/jdownloads/files/Redovan%20godisnji%20izvestaj%202010.pdf> Stranici pristupljeno 5.5.2013.

United States Department of State (2012) Serbia 2012 Report on Human Rights Practices. Dostupno na: <http://www.state.gov/documents/organization/204546.pdf> Stranici pristupljeno 5.5.2013.

MELANIJA JANČIĆ

Freedom of peaceful assembly and prohibition of discrimination on the basis of sexual orientation

In this paper, the author deals with the question of realization of guaranteed freedom of peaceful assembly and the prohibition of discrimination on the basis of sexual orientation. The prohibition of discrimination and freedom of peaceful assembly are prescribed by international documents and domestic law. The main emphasis will be on the prohibition of the Pride Parade that was to be held in Belgrade in October 2011 and on the rights and freedoms of the LGBT population that were consequently violated. However, on 22 December 2011 the Constitutional Court of Serbia upheld a constitutional complaint lodged by the organizers of the Pride Parade in 2009. The Constitutional Court ruled that the competent authorities in Serbia banned the 2009 Pride Parade in violation of the Serbian Constitution. This decision is of great importance for human rights protection in Serbia and the cornerstone judgment regarding the prohibition of discrimination on the basis of sexual orientation and realization and protection of human rights and fundamental freedoms in our country.

Keywords: human rights, the prohibition of discrimination, sexual orientation, Pride Parade, freedom of peaceful assembly, LGBT population.

TEMIDA
Jun 2013, str. 169-172
ISSN: 1450-6637

Druga međunarodna konferencija Južnoazijskog kriminološkog i viktimološkog društva

11-13. januar 2013., Kanyukamari (Indija)

Druga međunarodna konferencija Južnoazijskog kriminološkog i viktimološkog društva, održana je u Kanyukamari, Indija. Konferencija je trajala od 11. do 13. januara i okupila je oko 150 učesnika. Glavna tema konferencije bila je „Ponovni osvrt na interpersonalne zločine i viktimizaciju“. Najvažnije pod-teme bile su: 1. Interpersonalni zločini protiv i od strane žena; 2. Interpersonalni zločini protiv dece i mlađih i deca i mlađi u sukobu sa zakonom; 3. Muškarci kao žrtve: mitovi i realnost; 4. Kulturalni konflikti i viktimizacija grupa; 5. Interpersonalni sajber zločini: Problemi socijalnih mreža. Rad konferencije odvijao se u plenarnim sesijama i paralelnim panelima.

Predavači na plenarnim sesijama bili su poreklom iz Izraela, Singapura, Južnoafričke Republike, SAD-a, Holandije i sa Tajlanda, dok su panelisti bili iz različitih južnoazijskih i drugih zemalja. Glavna izлагаčica (keynote speaker) na otvaranju konferencije bila je autorka ovog prikaza, dr Vesna Nikolić-Ristanović, koja je učesnike konferencije pozdravila u svojstvu predsednice Evropskog kriminološkog društva i kao direktorka Viktimološkog društva Srbije-VDS. Takođe, ona je u svom izlaganju predstavila rezultate istraživanja o diskriminaciji žena na tržištu rada, koje je VDS sproveo 2011. godine. Pored toga, Vesna Nikolić-Ristanović je predsedavala panel sesijom na kojoj je predstavila rezultate svog istraživanja o primeni zakona o nasilju u porodici u Srbiji, koje je sprovedeno 2010. godine.

U okviru pod-teme Interpersonalni zločini protiv i od strane žena, izloženi su radovi koji su se odnosili na sledeće teme: Seksualni zločini protiv žena; Zločini koji se razvijaju iz nasilnih veza, uključujući brak i zajednički život; Zločini protiv žena tokom zabavljanja; Uznemiravanje vezano za miraz; Intimno nasilje partnera; Društvene forme nasilja protiv zaposlenih žena; Ubistvo zbog

časti: Ima li tu časti?; Ekonomski i društvena opresija žena; Zločini protiv samohranih majki; Zločini protiv starijih žena, naročito udovica; Trgovina ženama; Uznemiravanje i progonjenje; Prostitutke kao žrtve; Žene i pravo; Žene kao prestupnice.

U okviru ove pod-teme, posebno bih izdvojila predavanje prof. Janice Joseph (SAD). Ona je prezentovala podroban pregled istraživanja o prevalenci, karakteristikama i praksi u vezi sa seksualnim uznemiravanjem žena na ulici širom sveta. Sem toga, ona je pozvala zemlje koje još uvek nisu sprovele ovakva istraživanja da to učine, kako bi stvorile osnovu za kreiranje efikasnih zakona i politike. Pošto je Srbija jedna od tih zemalja, smatram da je važno razmisiliti o sprovođenju takvog istraživanja i podizanju svesti o ovoj temi i u našoj zemlji.

Veoma zanimljivi su bili radovi na temu zakona o nasilju u porodici i o bračnom silovanju u Indiji. Radovi o nasilju u porodici pokazali su da se novi zakoni doneti 2005. godine ne primenjuju konzistentno, iako je svest žena povećana, kao i broj ženskih grupa. Međutim, bračno silovanje još uvek nije kažnjivo delo u Indiji. Rasprava povedena na konferenciji povodom ove teme pokazala je da su u Indiji čak i naučni radnici podeljenih mišljenja u vezi sa pitanjem da li je neophodno kažnjavati bračno silovanje. Rad koji je prezentovala K. Rai pružio je veoma dobro teorijsko objašnjenje stavova onih koji su protiv kažnjavanja, ali je dao i izrazito dobre argumente zašto bi ovo delo trebalo da bude kažnjivo.

Pored toga, veoma interesantan rad su prezentovali Mili Koshore Kuman i K. Jaishankar. Oni su predstavili problem kriminaliteta žena u Indiji analizirajući njegov obim i socijalne faktore koji na njega utiču. Počevši od statistika koje pokazuju da je broj žena u zatvoru veoma mali, oni su posebno naglasili problem nedosledne primene zakona protiv miraza i nedostatak odgovarajuće kazne za nasilje nad ženama, kao faktore koji doprinose kriminalnom ponašanju žena. Naglasili su da postoji potreba za obaveznim seksualnim obrazovanjem i edukacijom o ljudskim pravima. Interesantno je da su oni došli do istog zaključka kao i Viktimoško društvo Srbije u okviru projekta sa ženama zatvorenicama: žene su viktimizirane zbog svog pola i one su, kao počiniovi krivičnih dela, uglavnom izgubile nadu u državni sistem.

Pod-tema Interpersonalni zločini protiv dece i omladine i deca u sukobu sa zakonom uključivala je, pored ostalog, i sledeće konkretnije teme: Zlostavljanje dece; Nasilno detinjstvo; Razvod/razdvajanje roditelja i zločini protiv dece; Fizičko kažnjavanje i viktimizacija; Vršnjački pritisak i zločini protiv dece;

Adolescentsko seksualno ponašanje dece i mogući oblici zločina i viktimizacije koji mogu poteći od istog.

U okviru ove teme istakla bih dva rada. Dana Pugach iz Izraela, predstavila je veoma zanimljiv rad o NVO NOGA Centar. Ova NVO pruža podršku deci na sudu sa ciljem osnaživanja detata i smanjenja uticaja svedočenja na njega. Pugach je posebno naglasila humanitarni pristup njene organizacije, koji podrazumeva da se oni bave potrebama žrtava i da na ovaj način pokušavaju da spreče viktimizaciju. Prof. Chandramohan je govorio o maloletničkoj prostituciji u Singapuru. Predočio je nove zakone u Singapuru koji uključuju nova krivična dela radi zaštite dece, i strožijeg tretmana izvršilaca u smislu da nije dozvoljena odbrana bazirana na neznanju godina žrtve ili nedostatku namere da se žrtva seksualno eksplorativiše.

Pod-tema Muškarci kao žrtve: Mitovi i realnost uključivala je sledeće konkretnije teme: Muškarci kao žrtve intimnog partnerskog nasilja; Pravila na radnom mestu i muškarci kao žrtve; Zloupotreba zakona o braku i razvodu radi viktimizacije muškaraca; Muškarci kao žrtve emotivnog zlostavljanja od strane žena; Zlostavljanje u zabavljanju i muškarci kao žrtve; Homoseksualne veze/brakovi i viktimizacija muškaraca; Breme muškaraca u istočnim zemljama i viktimizacija muškaraca. Iako je u nekim radovima naglasak bio na povezanosti viktimizacije muškaraca, njihove nevoljnosti da zatraže pomoć i tradicionalne rodne uloge, neki radovi su takođe pokušali da "poprave" disbalans koji je stvoren bavljenjem ženama kao žrtvama muškaraca, sa akcentom na tome da su muškarci podjednako viktimizirani od strane žena. Ovo je praćeno drugim radovima i debatom u kojoj je naglašeno da, iako su muškarci nekada žrtve žena, oni su i dalje primarni zlostavljači, a žene su žrtve.

U okviru ove pod-teme posebno bih istakla rad koji je predstavio Mukta Mane (Indija), koji je dao prikaz različitih mera i zakona implementiranih od strane vlada raznih zemalja. Takođe, od važnosti je bio i rad i video prezentacija Evana Hastings-a. On je u Indiji predstavio svoj rad o upotrebi pozorišta u bavljenju problemima seksualnog nasilja, gde je posebno istraživao koje uloge muškarci mogu igrati u smanjenju kulture seksualnog nasilja. On je naveo da, iako njegov rad drugačije izgleda kada ga obavlja sa studentima na fakultetu u odnosu na rad sa muškarcima u zatvoru koji služe kazne zbog nasilnih zločina, maskulinost predstavlja zajedničku potku koja vezuje čitav njegov rad.

Pod-tema Kulturni konflikti i viktimizacija grupa obuhvatila je razne teme koje su takođe uključivale neke oblike viktimizacije žena: Viktimizacija LGBTQ;

Društveno, političko i ekonomsko nasilje nad grupama; Zločini mržnje i rasno nasilje; Zloupotreba kulturnih prava migranata; Kroskulturalni brakovi i žrtve kulture; Međudržavni brakovi i zločini i viktimizacija koji se javljaju vezano za mesta stanovanja supružnika.

Konačno, pod-tema Interpersonalni sajber zločini: Problemi socijalnih mreža uključila je sledeće teme: Internet proganjanje i uznenimiravanje; Sajber zlostavljanje; Klevetanje; Krađa identiteta i prevara; Onlajn zloupotreba identiteta; Sajber ucenjivanje; Onlajn gruming dece; Zločini mržnje na Internetu; Unutrašnja pretnja i međunarodni sajber zločini; Onlajn seksualna eksploracija žena i dece; Sexting (sajber uznenimiravanje slanjem poruka sa seksualnom konotacijom).

Kao što se vidi iz prikaza, sadržaj konferencije je bio veoma raznolik, i uključivao je mnoge interesantne i vredne nalaze i opservacije. Veoma mi se dopala ravnoteža između ekspertize istočnih i zapadnih govornika, kao i strast i entuzijazam kolega iz Azije za lobiranje za promene zakona i politike u vezi rodno zasnovanog nasilja i to u kontekstu rigidne patrijarhalne tradicije i kompleksne društvene situacije u njihovim zemljama. Skorašnje silovanje i ubistvo mlade žene u Delhiju je bilo tema razgovora sve vreme, i taj slučaj je često pominjan kao prekretnica u načinu na koji indijsko društvo gleda na silovanje.

Srećna sam što sam imala priliku da učestvujem na ovoj fascinantnoj konferenciji, organizovanoj od strane ljubaznih i gostoprimaljivih kolega iz Indije, na kojoj sam mnogo naučila i upoznala mnoge znamenite istraživače i stručnjake. Koristim ovu priliku da se zahvalim UN Women, koja je svojom finansijskom podrškom omogućila moje učešće na Konferenciji.

VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIC

TEMIDA
Jun 2013, str. 173-174
ISSN: 1450-6637

Anna Eriksson

Justice in Transition: Community restorative justice in Northern Ireland

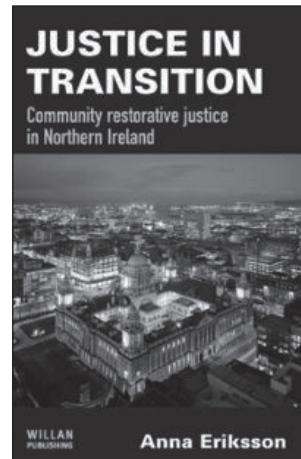
(Pravda u tranziciji: Restorativna pravda u zajednici u Severnoj Irskoj)
Willan Publishing, Cullompton, 2009, str. 232

Knjiga „Pravda u tranziciji: Restorativna pravda u zajednici u Severnoj Irskoj“ bavi se programima restorativne pravde koji su nastali u dve sukobljene zajednice u tom delu Velike Britanije. Glavni argument autorke je da restorativna pravda može igrati vrlo važnu ulogu u procesu pomirenja ukoliko su državne strukture slabe, a strukture lokalne zajednice jake.

Autorka Anna Eriksson se u knjizi fokusirala na dva projekta: „Pravda u zajednici Severne Irske“ i „Alternative Severne Irske“ oba započeta 1998. godine. Ovi projekti imali su za cilj da nađu alternativne odgovore zajednice u odnosu na „javna kažnjavanja“ i dejstva paravojnih jedinica.

U prva dva poglavlja autorka opisuje osnovne pojmove vezane za restorativnu pravdu kako bi upoznala čitaoca sa ciljevima i vrednostima ovog tipa pravde. Takođe, opisuje se i veza kriminologije i pravde u tranziciji, konstruisanje pojma „zajednice“ u literaturi o restorativnoj pravdi, kao i dva suprotna modela tranzicione pravde – takozvani „odozgo-na dole“ i „odozdo-na gore“ modeli ilustrovani primerima iz Južnoafričke Republike, Ruande i Perua.

Naredno poglavljje bavi se istorijom neformalne pravde u Severnoj Irskoj od 17. veka na ovamo u oba njena vida – organizovanom (paravojne formacije) i neorganizovanom (vigilantizam – kršenje zakona i uzimanje pravde u

svoje ruke). Opisuju se i razlike u sprovođenju ovih oblika pravde u dve zajednice – katoličke (republikanske) i protestantske (lojalističke).

Preostala poglavlja se bave tranzicijom iz retributivne pravde (starog oblika) u novi oblik restorativne pravde u zajednicama u Severnoj Irskoj. Autorka opisuje kako su vrednosti i prakse restorativne pravde korišćene u dva pomenuta projekta u traganju za nenasilnim rešenjima konflikta. Poglavlje 4 bavi se uspostavljanjem i legitimizacijom projekata koji su zastupali ideje restorativne pravde u Severnoj Irskoj, kao i reakcijama zajednice na njihovu pojavu i protivljenje nekih političkih struja njihovom postojanju. Peto poglavlje opisuje projekte i njihov uticaj, a šesto se bavi volonterima, mladim prestupnicima i bivšim borcima koji su učestvovali u projektima. Veliki deo teksta iznesen je iz perspektive „ključnih igrača“ u istraživanju Eriksson, koja je intervjuisala i pravila studije slučaja vezane za učesnike dva projekta.

Sedmo poglavlje bavi se partnerstvom zajednice i države u procesu tranzicije i (ne)poverenjem između njih koje se zasnivalo na borbi vezanoj za društvenu kontrolu i „vlasništvo nad pravdom“, dok se osmo poglavlje bavi partnerstvom policije i ranije sukobljenih strana republikanaca i lojalista, kao i legitimizacijom policije kao organa zaštite reda i mira u zajednicama u kojima je postojalo veliko nepoverenje prema njoj.

U zaključku autorka ističe da koncept restorativne pravde u zajednici mora biti fluidan, dinamičan i osetljiv na potrebe specifične zajednice, jer se one razlikuju. Iskustvo iz Severne Irske može poslužiti kao podsetnik da nisu sve zajednice mirna mesta, već u njima mogu vladati vrednosti nasilnog rešavanja konflikta i suprotstavljanja državi. Autorka ističe da je upravo činjenica da su se pomenuta dva projekta razvijala nezavisno od države omogućila ovim projektima da zadovolje potrebe žrtava, izvršitelja i čitavih zajednica.

Knjiga je informativna, vrlo dobro strukturisana i napisana. Autorka kombinuje podatke do kojih je došla putem intervjuja i statističke podatke o nasilju iz drugih istraživanja sa istorijskim činjenicama bitnim za razumevanje ovog specifičnog konflikta. Može se preporučiti svakom ko je zainteresovan za procese rešavanja konflikata, društva u tranziciji i restorativnu pravdu. Posebno se može preporučiti onima koji su skeptični prema mogućnostima i dometu restorativne pravde, jer Eriksson ističe da samo postojanje ovakvih projekata predstavlja vrednost za sebe nezavisno od njihovih uspeha, zato što osnažuje zajednice.

NIKOLA M. PETROVIĆ

Poziv na saradnju i preplatu

TEMIDA je časopis o viktimizaciji (stradanju), ljudskim pravima i rodu. Časopis objavljuje naučne i stručne radove koji za svoj predmet imaju problem žrtava kriminaliteta, rata, kršenja ljudskih prava i drugih oblika stradanja (sa posebnim naglaskom na probleme žena, dece, manjinskih grupa, osoba sa invaliditetom i drugih kategorija koje su posebno izložene viktimizaciji), strah od kriminaliteta, kršenje ljudskih prava u zatvoru i u krivičnom postupku, prevenciju viktimizacije i slično. Svaki broj je tematski koncipiran, ali se objavljaju i tekstovi van određenih tema.

Teme za 2013. godinu su: broj 3. – **Preplitanje viktimizacije i kriminalizacije** (rok za predaju radova je 1. septembar 2013. godine); Broj 4. – **Interkulturni kontekst i viktimizacija** (rok za predaju radova je 1. novembar 2013. godine). Članci van ovih tema mogu biti predati Redakciji bez obzira na navedene rokove.

Radovi (članci i prikazi) se dostavljaju u elektronskoj formi prema priloženim tehničkim uputstvima na e-mail: vds@eunet.rs.

Svi članci se anonimno recenziraju od strane dva kompetentna stručnjaka/stručnjakinje, na osnovu čega Redakcija donosi odluku o štampanju. Rukopisi se ne vraćaju.

Tehnička uputstva autorkama i autorima članaka

1. Članak treba da bude obima do 20 strana kucanog teksta duplog proreda. Koristiti font Times New Roman i veličinu slova 12.
2. Prva stranica teksta treba da sadrži: **naslov rada, ime i prezime autora/autorke, apstrakt** (do 150 reči) i **4-5 ključnih reči**.
 - 2.1 Odmah iza prezimena autora (na prvoj stranici) otvoriti fusnotu u kojoj treba dati naziv institucije u kojoj autor radi, zvanje autora i e-mail. U slučaju koautorskih radova, navesti podatke za svakog koautora/koautorku posebno.
Primer: Petar PETROVIĆ*
 - 2.2 U apstraktu moraju da budu jasno navedeni predmet i cilj rada, kao i osnovne teme koje će biti pokrivene.
3. Naslove pojedinih odeljaka u tekstu dati u sledećem obliku:

Naslov odeljka (Times New Roman, 12, Bold)

Podnaslov 1 (Times New Roman, 12, Italic)

Podnaslov 2 (slovo abecede u poluzagradi, Times New Roman, 12, Regular)

Primer:

Službe koje pružaju pomoć žrtvama

Kategorije korisnika

a) Žene i deca

* Dr Petar Petrović je docent na Fakultetu..... u Beogradu. E-mail: nikola@primer.net

4. Koristiti harvardski sistem citiranja. Na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu objavljanja i broj strane.

Primer: (Christie, 2005: 28).

Kada ima dva ili tri autora trebalo bi ih odvojiti zapetom (npr. Boom, Kuijpers, 2012).

Kada ima preko tri autora, trebalo bi navesti prezime prvog autora uz dodatak „i dr.“ (npr. Shapland i dr., 2009).

U slučaju da dva autora imaju isto prezime, navesti i prvo slovo njihovih imena (npr. H. Jones, R. Jones, 2003).

Kada se navodi sekundarni izvor, potrebno je napisati „prema“ (npr. Ćopić prema Nikolić-Ristanović, 2011).

Ukoliko se navodi više radova različitih autora u istoj zagradi potrebno ih je razdvojiti znakom tačka i zapeta (npr. Dokmanović, 2011; Nikolić-Ristanović, 2012). U tom slučaju radove bi trebalo poređati hronološki prema godini kada su objavljeni.

4.1. U fusnotama davati samo propratne komentare, članove zakona i Službene glasnike.

4.2. Strana imena pisati izvorno.

5. Ukoliko se u tekstu nalaze slike ili tabele, na odgovarajućem mestu u tekstu uputiti na njih, npr. (Tabela 2).

Naslove dati iznad slika i tabela.

Primer: **Tabela 1.** Struktura viktimizacije prema polu

6. Obavezno priložiti popis **literature** na kraju teksta. Navesti sve citirane bibliografske jedinice abecednim redom, prema prezimenu prvog autora. Bibliografska jedinica treba da sadrži:

za knjige: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

za poglavlja u knjizi: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov poglavlja, u: prvo slovo imena (urednika), prezime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača, broj prve i poslednje strane poglavlja.

Primer: Benton, T. (2006) Do we need rights? If so, what sort? In: L. Morris (ed.) *Rights: Sociological perspectives*. New York: Routledge, str. 21-36.

za članke u časopisima: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naziv članka, naziv časopisa (kurzivom), broj i broj prve i poslednje strane članka.

Primer: Christie, N. (2005) Restorativna i retributivna pravda u kontekstu rata i ratnih zločina. *Temida*, 4, str. 27-32.

za dokumenta preuzeta sa interneta: pored web strane upisati datum pristupa internet stranicama sa kojih su preuzeta.

Primer: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, stranici pristupljeno 5.10.2012.

Pre web strane može stajati i ime autora (ako je poznat) kao i naslov teksta. U tom slučaju ispred web strane dopisati – dostupno na:

za zakone: pored imena zakona napisati u kom je Službenom glasniku objavljen.

Primer: Zakon o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br. 58/04.

za saopštenja sa naučnih skupova: prezime i prvo slovo imena autora, godina u zagradi, naslov rada, naziv konferencije (kurzivom), broj strane u knjizi apstrakata u zagradi, mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Kelly, L. (2011) Violence against women and children in the national legislations of the EU member states: an overview of the research results. *Druga godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije – Žrtve kriminaliteta i žrtve rata: međunarodni i domaći kontekst, knjiga apstrakta* (str. 13). Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej.

za članke iz novina: prezime i prvo slovo imena autora, godina i dan u zagradi, naslov teksta, naziv novina, broj strane.

Primer: Jovanović, A. (2012, 5. decembar) Otkriveni plagijati naučnih radova, Blic, str. 5.

Moguće je navesti i web izdanje novina, kada se umesto strane stavlja – dostupno na:
a zatim web adresa stranice i datum pristupa stranici.

Dodatna napomena: U popisu literature ne sme biti bibliografskih jedinica koje se ne navode u tekstu rada, a moraju biti sve jedinice koje se pominju, uključujući zakone, izveštaje, ali i web strane (koje idu u sekciju Internet izvori u okviru Literature).

7. Obavezno priložiti na kraju rukopisa: naslov rada, apstrakt i ključne reči na engleskom jeziku.

Svi članci se anonimno recenziraju od strane dva kompetentna stručnjaka/stručnjakinje, na osnovu čega Redakcija donosi odluku o štampanju. Rukopisi se ne vraćaju.

Molimo Vas da vodite računa i da pravilno koristite intelektualnu svojinu drugih autorki i autora prilikom iznošenja navoda, rezultata istraživanja, ali i grafičkih prikaza iz njihovih tekstova. Temida podleže **kontroli na plagijarizam** i nalazi se u **DOI (Digital Object Identifier) bazi i u Srpskom citatnom indeksu (SCIndeks)**.

Promena nekoliko reči iz rečenice originalnog autora ili autorke, kao i promena redosleda reči u njihovim rečenicama predstavlja plagijarizam ukoliko se taj autor ili autorka ne citiraju.

Kada se parafrazira neki deo teksta drugog autora ili autorke trebalo bi reprodukovati tačno značenje njihovih ideja, ali ih izraziti kroz sopstvene reči i drugačiju strukturu rečenica:

Npr. Nedovoljno dobri mehanizmi prepoznavanja su najverovatniji razlog malog broja zabeleženih žrtava starosti ispod 18 godina (Nikolić-Ristanović, 2009).

Isto pravilo važi i za slučaj da se pozivate na navode nekog istraživanja:

Npr. Istraživanje nasilja u porodici u Vojvodini pokazalo je da skoro svaka druga žena trpi psihičko nasilje (Nikolić-Ristanović, 2010).

Ukoliko je jedini način da izrazite navode drugog autora ili autorke doslovno citiranje njihovih reči, neophodno je da te rečenice stavite pod znake navoda, a da u zagradi pored imena autora/autorke i godine u kojoj je rad objavljen, navedete i broj strane na kojoj se te rečenice nalaze u njihovom tekstu.

Npr. Autorka navodi da „manji broj maloletnih žrtava verovatno više govori o slabim mehanizmima prepoznavanja“ (Nikolić-Ristanović, 2009: 255).

Tehnička uputstva autorkama i autorima prikaza

Prikaz treba da bude obima do 6 strana kucanog teksta duplog proreda, font Times New Roman 12.

Naslov prikaza treba da sadrži sledeće podatke:

Prikaz knjige: naziv u originalu, prevod naziva na srpski jezik u zagradi (ukoliko je naziv na stranom jeziku), naziv izdavača, mesto izdanja, godina izdanja i broj strana.

Prikaz skupa: naziv u originalu, prevod naziva na srpski jezik u zagradi (ukoliko je naziv na stranom jeziku), mesto i datum održavanja skupa.

Radovi ne smeju biti već objavljeni, niti predati za objavljivanje na nekom drugom mestu.

Pretplata

Cena pojedinačnog primerka je 750 dinara. Pretplata za 2013. godinu iznosi za pojedince 3.000 dinara i 10.000 dinara za institucije. Cena pojedinačnog primerka za inostranstvo je EUR 30. Za inostranstvo pretplata iznosi EUR 60 za pojedince, odnosno EUR 120 za institucije. U vezi preplate molimo Vas da se obratite Redakciji.

Časopis je dostupan u elektronskoj formi na: www.vds.org.rs i www.doiserbia.nb.rs

Call for papers and subscription

Temida is the peer reviewed journal on victimization, human rights and gender, which is accredited as an academic journal by Serbian Ministry of Science. Papers are mainly published in Serbian. Papers written in other languages are either translated in Serbian or published in the language they are written in.

Topics for 2013 include: No 3 – **Victimisation and offending overlap** (submission deadline: September 1, 2013), No 4 – **Intercultural context and victimization** (submission deadline: November 1, 2013).

Contributions not specifically dedicated to these themes, as well as conference and book reviews, may be submitted irrespective of the indicated terms. Manuscripts should be submitted by e-mail: vds@eunet.rs.

All articles will be peer reviewed anonymously by two competent scholars. Afterwards, the Editorial Board will decide about its publishing. The manuscripts will not be returned.

Technical instructions for authors of articles

1. Contributions should not exceed 20 pages typed in double line spacing. The recommended font type is Times New Roman 12.
2. First page should contain: **the title, the author's name, abstract** (up to 150 words) and **4-5 key words**.
2.1 After the author's surname put the footnote that should contain the name of the institution where the author works, academic title, and e-mail. In case of multiple authors, specify data for each co-author separately.
2.2 The abstract must clearly state the problem and the purpose of the paper, as well as the main topics that will be covered.

Example: Petar PETROVIĆ*

3. Subheadings should be written in the following way:

Paragraph heading (Times New Roman, 12, Bold)

Sub-Heading 1 (Times New Roman, 12, Italic)

Sub-Heading 2 (alphabet letter in the bracket, Times New Roman, 12, Regular)

Example:

Victim support services

Categories of the users

a) Women and children

4. Please use the Harvard referencing system. At the end of citation you should open a bracket and give the author's surname, the year of publication and page number.

Example: (Christie, 2005: 28).

When there are two or three authors they should be separated with a comma (e.g. Boom, Kuijpers, 2012).

* Dr Petar Petrović is docent at the Faculty... in Belgrade. E-mail: petar@example.

When there is more than three authors, after the surname of the first author add "et al." (e.g. Shapland et al., 2009).

In case that two authors share the same surname add the first letter of their first name (e.g. H. Jones, R. Jones, 2003).

When a secondary source is cited, add "according to" (e.g. Ćopić according to Nikolić-Ristanović, 2011).

If there are multiple papers of different authors in the same bracket, they should be separated with a semicolon (e.g. Dokmanović, 2011; Nikolić-Ristanović, 2012).

In that case the papers should be mentioned chronologically according to the year of publishing.

4.1. Footnotes should contain only brief accompanying comments, law articles and Official Gazzetes.

4.2. Foreign names should be written originally.

5. If the pictures and tables are included, please make a reference to them at the proper place, E.g. (Table 2)

Please give the titles above the pictures/tables.

Example: **Table 1.** Structure of victimization by gender

6. It is necessary to enclose the list of the **literature** at the end of the paper. List all the references in alphabetical order, according to the first author's surname. A list of references should contain:

For books: surname and initials of the author, year of publication (in the bracket), title of the book (italic), place of publication and publisher.

E.g. Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

For book chapters: surname and initials of the author, year of publication (in the bracket), chapter title, In: initial, surname of the editor followed by ed. in the bracket, title of the book (italic), place of publication, name of publisher and the page numbers of the chapter.

E.g. Benton, T. (2006) Do we need rights? If so, what sort? In: L. Morris (ed.) *Rights: Sociological perspectives*. London and New York: Routledge, pp. 21-36.

For journal articles: surname and initials of the author, year of publication (in the bracket), title of the article, title of the Journal (italic) and page numbers of the article.

E.g. Christie, N. (2005) Restorativna i retrIBUTivna pravda u kontekstu rata i ratnih zločina. *Temida*, 4, pp. 27-32.

For documents accessed by internet: give the electronic address and the date you accessed the source.

E.g. <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, page accessed 5. 10. 2012.

Prior to the web page there can be the author's name (if known) and the title of the text. In this case, in front of the web page write – available at:

For laws: next to the name of the law, mention the Official Gazette in which it was published.

E.g. Zakon o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br. 58/04.

For conference papers: surname and initials of the author, year of publication (in the bracket), title, name of the conference (in italics), page number in the book of abstracts (in the bracket), place of publication, name of the publisher.

E.g. Kelly, L. (2011) Violence against women and children in the national legislations of the EU member states: an overview of the research results. *Druga godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije – Žrtve kriminaliteta i žrtve rata: međunarodni i domaći kontekst, knjiga apstrakta* (str. 13). Beograd: Viktimološko društvo Srbije & Prometej.

For magazine articles: surname and initials of the author, year and day of publication in the bracket, headline, newspaper name, page number.

E.g. Jovanović, A. (2012, 5. decembar) Otkriveni plagijati naučnih radova, Blic, p. 5.

It is possible to specify the web edition of the newspaper, when instead of the page you can write – available at: and then web site address and the date of accessing the site.

Additional note: In the reference list there must not be bibliographic items that are not mentioned in the text, and should be all the items that are mentioned in the text, including laws, reports but also web pages (which go into a separate section called Internet sources within the Bibliography).

7. Be sure to attach the title, abstract and keywords in English at the end of the manuscript.

All articles will be peer reviewed anonymously by two competent scholars. Afterwards, the Editorial Board will decide about its publishing. The manuscripts will not be returned.

Please be sure to properly use the intellectual property of other authors during the presentation of statements, research results, and graphics from their texts. The journal Temida is a subject of plagiarism **control** and is located in the **DOI (Digital Object Identifier) database** and in the **Serbian Citation Index (SCIndeks)**.

Changing a few words from the sentence of the original author, as well as changing the order of words in their sentences is plagiarism if the author is not cited.

When you paraphrase a text of another author you should reproduce the exact meaning of their ideas, but express them through your own words and with a different sentence structure:

E.g. Lack of good mechanisms of recognition is the most probable cause for the small number of identified victims under the age of 18 years (Nikolic-Ristanović, 2009).

The same rule applies in the case when you wish to refer to the assertion from another research:

E.g. The survey of domestic violence in Vojvodina has shown that almost every second woman suffered psychological abuse (Nikolic-Ristanović, 2010).

If the only way to express the assertions of another author is to quote their words, you must put these sentences in quotation marks, and indicate the page number on which these sentences are located in their text in the bracket next to the names of the authors and the year in which their paper was published:

E.g. The author states that "a smaller number of minor victims probably speaks more of a poor mechanism of identification" (Nikolić-Ristanović, 2009: 284).

Technical instructions for authors of reviews

The review should not exceed 6 pages typed in double line spacing. Recommended font is 12 point Times New Roman.

Title of the review should include:

Book review: title of the book in original, translation of the book title in Serbian in the bracket (if the title is in foreign language), name of the publisher, place of publication, year of publication and number of pages.

Conference review: title of the conference in original, translation of the conference title in Serbian in the bracket (if the title is in foreign language), place and date of conference.

Papers should not be already published neither submitted for publishing at some other place.

Subscription

Price for single copy is 750 Dinars. Annual subscription in the year of 2013 is 3000 Dinars for individuals and 10 000 Dinars for institutions. Price for single copy for abroad is 30 EUR. Annual subscription rates for abroad is 60 EUR for individuals and 120 EUR for institutions. Regarding the subscription please contact the Editorial office.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.98

TEMIDA : časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i
rodu / glavna i odgovorna urednica Vesna Nikolić-
Ristanović. – Srpsko izd. – God. 1, br. 1 (januar 1998) –
Beograd (Đure Jakšića 5) : Viktimološko društvo Srbije
: Evropski pokret u Srbiji, 1998. – (Beograd : Prometej).
– 24 cm

Tromesečno. – Ogledni broj izашао 1997. godine

ISSN 1450-6637 = Temida (Srpsko izd.)
COBISS.SR-ID 140099335

